

T.C.
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

72809

ABDÜRREZZAK B.HEMMAM
VE
MUSANNAF'I

72809

Mirza TOKPINAR

Danışman
Prof.Dr.M.Cemal SOFUOĞLU

İZMİR
1998

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Doktora tezi olarak sunduğum “**ABDÜRREZZAK B. HEMMAM VE MUSANNAF’I**” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlâk ve gele-neklere aykırı dűsecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gűsterilenlerden olduğuunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğuunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

28.18 /1998

Mirza TOKPINAR

TUTANAK

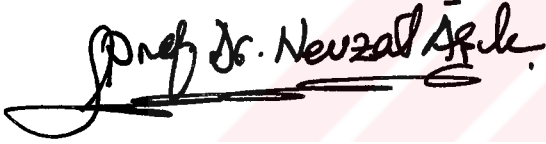
Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünün 10.03/1998 tarih ve 18 sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 2. maddesine göre Temel İslam Bilimleri Anabilimdalı Doktora öğrencisi Mirza TOKPINAR'IN "**ABDÜRREZZAK B. HEMMAM VE MUSANNAF'I**" konulu tezi incelenmiş ve aday 01.10/1998 tarihinde, saat 14.00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

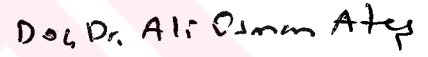
Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 75. dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerince sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin **BAŞARILI** olduğuna oy birliği ile karar verildi.

BAŞKAN

ÜYE

ÜYE

Prof. Dr. Nevzat Şişli

Doç. Dr. Ali Osman Ateş

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DÖKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ FORMU

Tez No:

Konu Kodu:

Üniv. Kodu:

*Not: Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.

Tezin Yazarının

Soyadı: TOKPINAR

Adı: Mirza

Tezin Türkçe Adı: Abdürrezzak b. Hemmam ve Musannaf'ı

Tezin Yabancı Dildeki Adı: Abd al-Razzâq and his al-Musannaf

Tezin Yapıldığı

Üniversite: Dokuz Eylül Üniversitesi

Enstitü: Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yılı : 1998

Diğer Kuruluşlar:

Tezin Türü:

1- Yüksek Lisans ☐

2- Doktora ☒

3- Tıpta Uzmanlık ☐

4- Sanatta Yeterlilik ☐

Dili : Türkçe

Sayfa Sayısı : 279

Referans Sayısı : 1105

Tez Danışmanlarının

Ünvanı Adı Soyadı : Prof.Dr.M.Cemal SOFUOĞLU

Ünvanı Adı Soyadı:

Türkçe Anahtar Kelimeler:

1- Abdürrezzak

2- Musannaf

3- Teşeyyu'

4-Mevdûât-Menâkir

5-Tedlis

İngilizce Anahtar Kelimeler:

1- Abd Al-Razzâq

2-Musannaf

3-Tashayyu'

4-Mawdû'ât-Manâkir

5-Tadlis

Tarih:

İmza:

ÖZET

Bu tezin konusu, meşhur hadis bilgini Abdürrezzak b. Hemmam es-San'ani (126-211/744-827) ve eseri Musannaf'dır. Amacı Abdürrezzak ve eserini, yanlış bilinenlerden arındırarak tanıtmaktır. Bu amacı gerçekleştirmek için eser ve müellifi hakkındaki yanlış bilinenler de tenkit edilmiştir.

Araştırma, bir giriş, ve bundan ayrı üç bölümden oluşmuştur. Giriş'te, kullanılan kaynaklar ve konu ile ilgili daha önce yapılan araştırmalar tanıtılmış, konunun tarihteki yeri belirlenmiştir. Bölümlerden birincisi Abdürrezzak'a, ikincisi Musannaf'a, üçüncüsü de Abdürrezzak'a yöneltilen tenkitlere ayrılmıştır. Daha sonra da elde edilen bilgiler sonuç kısmında ifâde edilmiştir.

Bölümlerden birincisinde Abdürrezzak'ın hayatı, hocaları, öğrencileri, eserleri, ilmî kişiliği; itikadi fıkhi ve siyasi görüşleri ile etkileri tesbit edilmeye çalışılmıştır. Özellikle hocaları, eserleri ve görüşleri hakkında yeni ve önemli bilgilere ulaşılmıştır.

İkinci bölümde ise, hadis edebiyatında Musannaflar hakkında kısa bilgi verilip Abdürrezzak'ın Musannaf'ının bunlar arasındaki yeri belirlenmiştir. Daha sonra da Musannaf'ın zamanımıza ulaşması söz konusu edilip muhtevası hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Ayrıca büyük hadis bilginleri Buhârî ve Müslim'in, Abdürrezzak'tan rivayetleri hakkında bazı yeni bilgiler elde edilmiştir. Bölüm sonunda Musannaf'ın hadis ilmine katkıları ve onun araştırmalarda kaynak olarak kullanılması ile ilgili tesbitlerde bulunulmuştur.

Abdürrezzak'a yöneltilen tenkitlere ayrılan üçüncü bölümde, ona yöneltilen her tenkit inceleme konusu yapılmıştır. Tenkitler konusunda önemli katkılarda bulunulmuştur. Bunların en dikkat çekenini ise, onun şif olduğuna dair iddiadır. Ayrıca, güvenilmeyen râvilerin isimlerini gizlediğine (tedlis), yalan söylediğine dair tenkitler incelenmiştir. Özellikle ona isnad edilen, uydurmalar (mevduât) ile kabul edilemeyecek muhtevaya sahip rivayetler (menâkîr) hakkında önemli açıklamalarda bulunulmuştur. Daha sonra da bir râvi olarak Abdürrezzak'ın güvenilirliği tartışılmakta ve kaynaklarımızda pek açık olmayan bu konu ile ilgili bilgiler aydınlatılmaktadır.

Sonuçta ise, araştırma süresince elde edilen bilgiler, yeni tesbitler ve bazı önemli değerlendirmeler özet olarak sunulmuştur.

ABSTRACT

The Main subject of this thesis is the famous traditionist Abd al-Razzâq b. Hammâm al-San'ânî (lived 126-211/744-827) and his al-Musannaf. The aim of the study is to introduce Abd al-Razzâq and his work by clarifying wrong information on them. In order to realize this aim, the information about the author and his work has been criticized.

The study consists of an introduction and three chapters. The Introduction surveys the sources which were used in the thesis, introduces the studies which were formerly made on the same subject and determines the topic in the history. The Chapter One is devoted to Abd al-Razzâq, the Chapter Two to al-Musannaf and the Chapter Three to the criticisms directed to Abd al-Razzâq. In the Conclusion, there is a summary of the findings of the study.

The Chapter One tries to investigate the life of Abd al-Razzâq, his teachers and students, his works and his personality as a scholar; his theological, juridical and political ideas and their effects. This chapter has found out some new and significant information on his teachers, works and ideas.

The Chapter Two firstly gives a short information about the Musannafs in hadîth literature and then determines Abd al-Razzâq's al-Musannaf among them. Secondly, it makes some remarks about how al-Musannaf reached us and gives a detailed examination of its contents. Furthermore, in the chapter, some new information about al-Bukhârî and Muslim's narrations from Abd al-Razzâq has been obtained. Finally, the chapter provides some observations on al-Musannaf's contributions to the hadîth and the use of al-Musannaf as a source in research studies.

The Chapter Three, which is devoted to the criticisms directed to Abd al-Razzâq, examines any criticisms which were directed to him. The chapter makes some important contributions to this topic. The most remarkable one among these criticisms is the claim that Abd al-Razzâq was a Shî'î. Besides, the chapter traces the criticism which put forward that he concealed the names of unreliable râwîs (tadlîs) and he was the liâr. It also makes some important comments particularly about fabricated (mawdû'ât) and inadmissible (manâkîr) narrations which were attributed to him. Finally, the chapter discusses Abd al-Razzâq's reliability as a râwî and throws some light on information on this topic given in the sources.

In the Conclusion, the information which the study has found out, new findings and some important determination are presented.

ÖNSÖZ

İslâmî ilimlerde hem doğuda, hem batıda önemli araştırmalar yapılmaktadır. Hâlâ pek çok eserin modern matbaalarda basılarak araştırmacıların dikkatine sunulması beklenmekteyse de, kaynaklarımızdan önemli bir kısmının bu şansı yakalamış olması elbette sevindiricidir. İşte bu şansı yakalayan eserlerden birisi de Kütüb-i Sitte müelliflerinin hocalarının hocası olan Abdürrezzak'ın Musan-naf'ıdır.

İslâm Tarihinde mezheplerin müesseseleşmelerinden sonra, İslâm'ı anlama ve yorumlama çalışmaları, mezhep sınırları içine sığdırılmayla çalışılmıştır. Bu durum belki ilk zamanlar için pek sınırlayıcı olmamıştır. Çünkü yaşanan dönemin şartlarına göre dini zihniyet ve yorumlama geliştirildiğinden mezhep anlayışı fazla problem olmamıştır. Ancak daha sonra kısıtlamanın etkisi geçen, her zamanda artarak hissedilmiş ve bu yüzden bazı müslümanlar dinleri konusunda bir takım şüphelere düşmüşler, bazıları da dini görmezlikten gelmeye başlamışlardır. İslâm'ın ilk iki asrında, serbest düşünceye dayalı, çok verimli ilmî faaliyetler icrâ edildiği halde, daha sonra bu çalışmaların taklid edilecek değil, özü itibariyle örnek alınacak faaliyetler olduğu unutulmuştur. Özellikle mezheplerin teessüsünden sonra, sanki İslâm mezheplerle başlıyormuş gibi, ilmî faaliyetler çoğunlukla mezhep anlayışı içinde icra edilmiştir. İşte bu daraltılmış anlayıştan kurtulmak için ilk iki asır, İslâm'ı anlamak bakımından yararlanılması gereken kaynak asırlar durumundadır. Bu düşünceden hareketle biz doktora çalışmamızın, özellikle ilk iki asra ait çalışmaları daha iyi öğrenebileceğimiz bir müellif ve eseri hakkında olmasını istedik. Çünkü günümüz insanının çözüm bekleyen pek çok problemleri bulunmaktadır. Bize göre bu problemlerin çözümü de ilk dönem çalışmalarını bize aktaran eserlerin tanınması ve okunup

incelenmesinde bulunabilir. Bu suretle, Hz.Peygamberin tebliğ ettiği İslâm'ı, her türlü tarihî etkilerden arındırarak öğrenmemiz ve modern problemler için çözüm üretmemiz mümkün olabilecektir.

İşte, "Abdürrezzak b. Hemmam ve Musannaf'ı" adlı tez konusunu bu maksatla tercih ettik. Zira Abdürrezzak, hiç bir mezhebin mensubu değildir. Hiç bir konuda saplantısı da yoktur. Kişisel bazı eğilimlerine de ilmi alet etmemiştir. Onun en önemli özelliği ise mezhep imamlarından Ebu Hanîfe, Evzâî, Süfyan es-Sevrî, Mâlik b. Enes ve Süfyan b.Uyeyne gibi bilginlerden rivayetlerle, bir bakıma onların ortak ilimleri ile oluşturulan bir kitap yazmış olmasıdır. Ayrıca Musannaf, Atâ b. Ebî Rebah gibi, sahabe elinde yetişmiş, pek çok büyük bilginin rivayetleri ile birlikte, onların ilmî faaliyetlerini fetva ve icihadlarını içermesi bakımından da önemlidir. Bu ilmî çalışmalarda, günümüz hadis problemlerinin örnek olacak, pek çok çalışmanın bulunduğu kanaatındayız. Esasen biz araştırmaya başladığımız ilk günlerden itibaren, Musannaf'ın ihtiva ettiği bu konulardan hiç olmazsa bir kaçını araştırıp tezimizle birlikte sunmayı plânlamıştık. Ancak buna fırsat bulamadık. Zira, eserin ve müellifinin doğru tanınması için yaptığımız araştırmalar, bütün çalışma süremizi kaplamış, özellikle Abdürrezzak'a yöneltilen bazı haksız ve dayanaksız tenkitler, iftira ve isnadlar, bizim çalışmamızı bu doğrultuda derinleştirmemizi gerektirmiştir.

Abdürrezzak ve Musannaf'ı, bizim ele aldığımız konuların dışında, başka açılardan da incelenebilirdi. Fakat bizim hem eser ve hem de müellifini, birlikte tez konusu olarak almamız, bazı konuları başka araştırmalara bırakmamızı gerektirmiştir. Ayrıca hem müellif, hem de eseri üzerine ciddi araştırmaların yapılmamış olması bizim işimizi oldukça zorlaştırmıştır. Fakat herşeye rağmen Abdürrezzak ve Musannaf'ının doğru tanınması, iftira ve isnadların açıklanması için elden gelen her türlü gayret gösterilmiştir.

Araştırmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında konunun önemi ve kaynaklar hakkında bilgi verilmiş tarihi ortam tesbit edilmeye, o dönem ve öncesinde hadis ilmi hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Birinci bölüm, Abdürrezzak'a tahsis edilmiş, hayatı, hocaları, öğrencileri ve eserleri incelenmiştir. Ayrıca ilmî kişiliği, itikâdî, fıkhi ve siyâsî görüşleri araştırılıp etkileri hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölüm Musannaf'a ayrılmış, önce hadis edebiyatında musannaflar hakkında kısa bilgi verilmiş, sonra Abdürrezzak'ın Musannaf'ına geçilmiş, rivayeti ve ravileri anlatılmış, muhtevası ve hadisleri tanıtılmış, daha sonra Abdürrezzak'ın kaynakları, Musannaf'ın hadis ilmine ve İslâm'ı anlamaya katkıları tesbit edilmeye çalışılmış, İslamî araştırmalarda Musannaf'ın kullanılmasının gerektiğine dair bilgi verilmiştir. Bu bölümde verilen bilgilerde, Habiburrahman el-A'zamî tahkiki ile neşredilen matbu Musannaf esas alınmıştır.

Üçüncü bölümde ise, Abdürrezzak'a yöneltilen tenkitler incelenmiş, münekkitlet tarafından ona yöneltilen her tenkidin, kaynakları ve nedenleri tesbit edilmeye çalışılmış, Abdürrezzak'ın ve Musannaf'ının güvenilirliğini bu tenkitlerin giderip gideremeyecekleri, geçerlilik dereceleri ve tutarlılıkları tartışılmıştır. Abdürrezzak'a yöneltilen tenkitlerden müdellis, kezzâb/ yalancı ve şîî olduğuna dair tenkitler hakkında geniş bilgi verilmiştir. Ayrıca kaynaklarımızda, mevzu olduğu tesbit edilip Abdürrezzak'a isnad edilen rivayetler teker teker incelenmiş, bu inceleme sonucunda elde edilen bilgiler, uzun ve ayrı bir bölüm oluşturacağından, elde ettiğimiz sonuçları tezimizde özet olarak sunulmuştur. Tezimizde kullandığımız dipnotlarda Abdürrezzak'ın Musannaf'ı için yalnızca "Musannaf" ismi kullanılmıştır. Musannaf'a referanslarda karışıklık olmasın diye sayfa yerine hadis

numaraları verilmiştir. Ayrıca çok bilinen bazı kitap isimleri de kısaltılarak gösterilmiştir.

Burada bir hususu belirtmem gerekmektedir. Akademik çalışmalara başladığım ilk günden itibaren elimden tutan, yol gösteren ve özellikle bu araştırma konusunun tesbitinde yardımcı olup tatil günlerinde tezi okuyarak uyarıları ile tezin oluşmasında önemli katkıları bulunan, değerli danışman hocam **Prof.Dr.M.Cemal SOFUOĞLU**'na en samimi teşekkürlerimi sunarım. Araştırmam boyunca fikirlerinden istifade ettiğim, ulaşamadığım kaynakların temininde yardımcı olan, değerli hocalarım Prof.Dr.Nevzat AŞIK ve Prof. Dr. Ali YARDIM'a da teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, tez tamamlanıncaya kadar görüşüp tartıştığımız, görüşlerinden istifade ettiğim bütün hocalarıma ve akademisyen arkadaşlarıma ilgileri dolayısıyla teşekkür ederim. Hadis ilminde çok önemli bir yere sahip olan Abdürrezzak ve Musannaf'ı hakkındaki bu araştırmamız, hadis çalışmalarına ve İslâm'ın doğru anlaşılmasına bir nebze katkıda bulunabilirse çok seviniriz.

Çalışmak bizden, yardım Allah'tandır

İZMİR-1998

Mirza TOKPINAR

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	
İÇİNDEKİLER.....	
KISALTMALAR.....	

GİRİŞ

I.KAYNAKLAR.....	1
II.ABDÜRREZZAK ve MUSANNAF ÜZERİNE ÇALIŞMALAR..	7
III.TARİHDE YEMEN.....	10
IV.YEMEN'DE HADİS İLMİ.....	12
V.ABDÜRREZZAK'IN YAŞADIĞI DÖNEM.....	14
VI.ABDÜRREZZAK'TAN ÖNCE HADİS İLMİ.....	18
VII.ABDÜRREZZAK'IN ZAMANINDA HADİS İLMİ.....	20

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDÜRREZZAK B. HEMMAM

I. KÜNYESİ, NESEBİ VE NİSBESİ.....	23
II. HAYATI.....	23
III. HOCALARI.....	27
A. MA'MER B. RAŞİD (154/771).....	31
B. İBN CÜREYC (150/767).....	34
C. SÜFYAN es-SEVRİ (161/778).....	37
IV.ÖĞRENCİLERİ.....	40
V.ESERLERİ.....	43
VI. İLMİ KİŞİLİĞİ.....	49
VII. HADİSCİLİĞİ.....	52
VIII. İTİKADİ VE FIKHİ GÖRÜŞLERİ.....	56
IX. SİYASİ GÖRÜŞLERİ.....	59
X. ETKİLERİ.....	60

İKİNCİ BÖLÜM

MUSANNAF

I. HADİS EDEBİYATINDA MUSANNAFLAR.....	64
II.ABDÜRREZZAK'IN MUSANNAF'I.....	67
III.MUSANNAF'IN RİVAYETİ ve RAVİLERİ.....	70
A.İSHAK B.İBRAHİM ed-DEBERÎ (285/898)	75
B.DİĞER RAVİLERİ.....	79
IV- MUSANNAF'A MÜSTENSİH VE RAVİ MÜDAHALELERİ...	80
V- MUSANNAF'IN MUHTEVASI.....	84
A.MUSANNAF'IN KİTABLARI.....	84
B.MUSANNAF'IN BABLARI.....	89
C.MUSANNAF'DAKİ AÇIKLAMALAR.....	95
a-Ayet Açıklamaları.....	97
b-Hadis Açıklamaları.....	98
c-Sened Tenkidi.....	101
d-Metin Tenkidi.....	102
D.TAHAMMÜL VE EDÂ METODLARI.	107
E.MUSANNAF'IN RİCÂLİ VE İSNADLARI.....	113
F.MUSANNAF'IN HADİSLERİ.....	123
a-Sayısı.....	123
b-İsnad Bakımından Çeşitleri.....	124
c-Sihhat Bakımından Çeşitleri.....	126
d-Ta'lik ve Takti'ler.....	127
e-Mükerrer Rivayetler.....	130
VI-ABDÜRREZZAK'IN ŞARTLARI.....	132
VII-ABDÜRREZZAK'IN KAYNAKLARI.....	135
VIII-MUSANNAF'IN HADİS EDEBİYATINDA YERİ.....	160
IX-BUHARİ VE MÜSLİM'İN ABDÜRREZZAK'TAN RİVAYETLERİ.....	168
X-MUSANNAF'IN HADİS İLMİNE KATKILARI.....	171

XI-MUSANNAF'IN İSLÂMİ DOĞRU ANLAMAYA KATKILARI...	174
XII. ARAŞTIRMALARA KAYNAK OLARAK MUSANNAF.....	181

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABDÜRREZZAK'A YÖNELTİLEN TENKİTLER

I- İHTİLATI SEBEBİYLE TENKİT EDİLMESİ.....	188
II. TELKİNİ KABULÜ SEBEBİYLE TENKİT EDİLMESİ.....	194
III. KEZZAB OLARAK NİTELENDİRİLMESİ.....	197
IV. MÜDELLİS OLARAK NİTELENDİRİLMESİ.....	200
A-TEDLİS ve MÜDELLİSLER.....	203
B.ABDÜRREZZAK ve TEDLİS.....	207
V. Şİİ OLMAKLA İTHAM EDİLMESİ (TEŞEYYU'U)	213
A-ŞİA ve HADİS.....	219
a. Şia ve Teşeyyu.....	219
b. Şia'nın Hadis Anlayışı.....	220
B. ABDÜRREZZAK ve ŞİİLİK.....	221
a.Abdürrezzak'ın Hadis Anlayışı.....	221
b.Abdürrezzak'ın Sahabe Hakkındaki Görüşleri.....	225
1-Genel Olarak.....	225
2- İlk Üç Halife Hakkındaki Görüşleri.....	227
3. Hz.Ali Hakkındaki Görüşleri.....	230
4-Muaviye b. Ebî Süfyan Hakkındaki Görüşleri.....	235
c.Abdürrezzak Şiî midir?	236
VI.KAYNAKLARI SESEBİYLE TENKİT EDİLMESİ.....	243
VII.ABDÜRREZZAKTAN MEVZU RİVAYETLER.....	248
VIII.BAŞKA TENKİTLER.....	251
IX.ABDÜRREZZAK MECRUH MUDUR?.....	252
SONUÇ.....	258
BİBLİYOGRAFYA.....	264

KISALTMALAR

adı geçen eser: a.g.e.

adı geçen makale: a.g.m.

adı geçen tebliğ: a.g.t.

aynı müellif: a.mlf.

aynı yer: a.y.

Ankara Üniversitesi İlahiyat

Fakültesi Dergisi: AÜİFD

Bakınız: Bk.

cilt: c.

Dokuz Eylül Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi Dergisi: DEÜİFD

Erciyes Üniversitesi İlahiyat

Fakültesi Dergisi: EÜİFD

M.E.B. İslam Ansiklopedisi: İ.A.

Karşılaştırınız Krş.

sayfa: s.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm

Ansiklopedisi: TDVİA

GİRİŞ

I.KAYNAKLAR

Konu ve önemi hakkında “Önsöz” de gerekli bilgi verildiği için, bu başlık altında, araştırmamızın metodu ve alanının tanıtılması amacıyla, kullanılan kaynaklarla ilgili kısa bilgi verilecektir. Gayemiz, çoğu, erbabınca bilinen kaynakları tanıtmak değil, araştırmamız süresince daha çok, hangi türden kaynaklara müracaat ettiğimiz ve elde edilen bilgilerin nasıl değerlendirdiğini belirtmektir. Bu vesile ile pek bilinmeyen bazı kaynaklara ve özelliklerine değinip önemli bazı hususlara da dikkat çekeceğiz.

Bilindiği gibi, hadis alanındaki ricâl çalışmalarında, ilk müracaat edilecek kaynaklar, tabakât kitaplarıdır. Bu maksatla ilk dönem tabakât kitaplarından Abdürrezzak hakkında bilgi toplayarak kronolojik sırayla muahhar dönem eserlere yöneldik. İlk dönem kaynaklarından İbn Sa’d’ın (230/845) Tabakâtı^{na} ve Halife b. Hayyat (240/854)ın Tabakât ve Tarihîne, sonra Buhârî (256/869)nin Tarihu’l-Kebîr’ine müracaat ettik. Bu kaynaklarda, muahhar döneme ait eserlerde zikredilen, Abdürrezzak’a yönelik tenkitler hakkında her hangi bir bilgi bulunmaması dikkat çekiciydi. Çünkü bu eserlerin müellifleri zaman itibariyle Abdürrezzak’a çok yakın oldukları halde, ona ait hiç bir tenkide eserlerinde yer vermemişlerdi. Halbuki adı geçen müellifler, başka pek çok şahıs hakkında olumlu ya da olumsuz tenkitlerini zikretmektedirler.

Abdürrezzak hakkında geniş bilgiyi Mizzî (742/1341)nin Tehzibu’l-Kemâl’i ile, Zehebî (748/1347)nin Siyer’inde bulduk. Mizzî, eserinde kendine ait herhangi bir yorum katmadan, yalnızca, kaynaklarda bulunduğu bilgileri aktarmakla yetinmiştir. Fakat aktardığı bilgilerden, Onun, Abdürrezzak’ın aleyhine bazı tenkitler rivayet etse de esas itibariyle müsbet kanaata sahip^{olduğu} görülmektedir. Zehebî ise Abdür-

rezzak'a en geniş yer veren bir müellif olarak karşımıza çıkmaktadır. Uzun uzun naklettiği Abdürrezzak'a ait rivayetleri değerlendirmiş, aleyhindeki tenkitleri çürütmek, onlardaki yanlışları ortaya koymak için, elinden gelen gayreti göstermiştir. Daha sonraki döneme ait kaynaklardan İbnu'l-İmâd (1089/1679)'ın Şezerât'ı ile, Zirikî'nin A'lâm'ında, Mizzî ve Zehebî'nin adı geçen eserlerindeki bilgileri özetlediklerini gördük. Bu arada Zehebî'nin, onyedi sayfa bilgi bulunduğunu belirttiği İbn Asâkîr (571/1175)'in Tarihu Dimeşk'ini maalesef aslının modern baskısı tamamlanmadığı için, İbn Manzur (711/1311) tarafından gerçekleştirilen muhtasarından inceledik. Orada tesbit ettiğimiz on sayfalık bilginin de, Zehebî'nin Siyer'indeki bilgilerden farklı bir husus ihtiva etmediklerini tesbit ettik. Buraya kadar anlatılanlardan da anlaşılabilir gibi zikrettiğimiz kaynaklarda Zehebî'nin Siyer'inin dışındakilerde yorum bulunmadığından, elde edilen bilgiler bizim tarafımızdan yorumlanmış, olaylar arasında ilişki kurulmaya çalışılmıştır.

Hadis ricâlinden bir şahıs araştırılmasında, şüphesiz en önemli husus, onun sika mı, mecruh mu olduğunun tesbitidir. Bu amaçla biz de sikât ve duafâ kaynaklarına ayrıca cerh ve ta'dil eserlerine başvurduk. Sika raviler hakkında yazdığı eser zamanımıza ulaşan ilk dönem müellifi olması bakımından İclî (261/875)'nin Sikât'ını ve daha sonra gelen, eseri sika raviler hakkında temel kaynaklardan olan İbn Hibban (354/965)'in Sikât'ını inceledik. Her iki müellif'in de verdikleri kısa bilgilerde Abdürrezzak'ın sika olduğunu belirttiklerini, ancak teşeyyu'undan söz ettiklerini gördük. Abdürrezzak'ın şîf sanılması ile ilgili olarak kaynaklara geçen ilk bilgi'nin bunlar ile, İbn Kuteybe (276/889)'nin Maârif'indeki şîa listesinde, Abdürrezzak'ın da adını zikretmesi olduğunu belirledik. İbn Hacer (852/1148)'in belirttiği gibi, İclî ile İbn Hibban tarafından ifâde edilen teşeyyu ilk dönemlerde, Hz. Ali'nin yalnızca Hz. Osman'ı takdimi anlamına geliyordu. Bu bakım-

dan İclî ve İbn Hibban'ın eserlerinde zikredilen teşeyyu'un bu anlamda ele alınması gerektiğini tesbit ettik. Bu arada sika ravilere tahsis edilen başka eserleri ve Zehebî'nin Tezkire'sini de inceledik.

Zayıf ve mecrûh ravilere dair eserlerden ise Ukaylî (323/935) nin Duafâ'sına, İbn Ebî Hâtim (327/939)in Cerh ve Ta'dîl'ine, İbn Adiyy (365/976) in Kâmil'ine, Zehebî'nin Mizanu'l-İ'tidâl'i ile Muğnî'sine, İbn Hacer'in Lisânu'l-Mîzân'ına başvurduk. Bunlardan hiç birinin Abdürrezzak hakkında açık ve net bir şekilde zayıf veya mecruh demediklerini tesbit ettik. Ukaylî ve İbn Adiyy'in Abdürrezzak'a isnad edilen fakat onun kitaplarında bulunmayan bir takım mevzu ve münker rivayetleri bir kaç hariç yorumsuz naklettiklerini gördük. Ancak Ukaylî'nin Abdürrezzak'ın tercemesinin sonunda sika bilginlerin Abdürrezzak'ın rivayetlerini aldıklarına dair ifâdeleri önemlidir. Çünkü bu grupta adını saydığımız bilginler ile diğerlerinin büyük bir kısmı, onun bu ifadelerini eserlerinde hep zikretmektedirler.

İbn Ebî Hatim ise, Abdürrezzak hakkında kısa bilgi vermiş, ancak babasından naklettiği, Abdürrezzak'ın hadisi ile ihticac edilemeyeceğine dair bilginin müstensihler tarafından çelişkili olarak nakledildiği görülmüştür.

Bu üç paragrafda zikrettiğimiz eserlerin ortak özelliği Abdürrezzak hakkında rivayetleri yalnızca nakletmeleridir. Bunlardan yukarıda ifade ettiğimiz, Ukaylî ile Zehebî'nin yorumları hariçtir. Çünkü onlar, özellikle Ukaylî'nin sözleri, az da olsa bir takım yorum ve kişisel kanaatlar ihtiva etmektedir.

Tezimizin ikinci bölümünü oluşturan Musannaf'la ilgili araştırmalarımız ise, maalesef, geçmişte Musannaf üzerine yapılmış hiç bir çalışma zamanımıza ulaşmadığı için ve zamanımızda da, Musannaf hakkında bizim araştırdığımız çerçevede bir araştırma yapılmadığı

için, kişisel tetkiklerimize münhasır kalmıştır. Bu nedenle tezimizde ifade ettiğimiz Musannaf'la ilgili bilgilerin kendi tesbitlerimiz olduğunu ifade etmeliyiz. Esasen, işin doğrusu da budur, çünkü biz böylece eserin bizzat kendisini inceleyerek bir takım tesbitlerde bulunduk. Bu arada Musannaf'ın hadis edebiyatı içindeki yeri konusunda Dehlevî (1239/1824)'nin Huccetullahi'l-Bâliğa'sını inceledik. Bu hususla ilgili olarak, Musannaf'ı bizzat incelememizin yararını açık bir şekilde gördük. Zaten Dehlevî'nin, Abdürrezzak'ın Musannaf'ını, elde edilen her hadisin kitaba dahil edilmesi suretiyle oluşturulan eserler grubu içinde zikretmesinin yanlışlığını, ancak böyle tesbit edebildik. Bu, kendi incelemelerimizden başka, İbn Nedim (385/995) ve İbnu'l-Hayr (575/1179)'ın Fihrist'lerindeki, Kâtip Çelebi (1067/1657) nin, Keşfu'z-Zunûn'undaki ve Kettânî (1345/1926)'nin, er-Risâletu'l-Mustatrefe'sindeki bilgilerden de yararlandık. Bunların içinde en geniş bilgi veren İbnü'l-Hayr'dır. Dehlevî'nin Bustânu'l-Muhaddisîn'inde verilen bilgi ise çok azdır. Ayrıca şii olduğu iddia edilen Abdürrezzak'ın eseri hakkında şii müellif Aka Büzürk'ün değerlendirmelerini tesbit için, Onun ez-Zerîâ ilâ Tesânifi'ş-Şîa adındaki eserini inceledik ve verdiği bilgileri tartıştık. Bunlardan başka Hemmam b. Münebbih'in Sahîfe'si ile Musannaf'da müşterek olarak bulunan rivayetleri tesbit edip bazı değerlendirmelerde bulunduk.

Tezimizin üçüncü bölümünü oluşturan Abdürrezzak'a yöneltilen tenkitler hakkında hem bilgi toplamak hem de bu tenkitleri değerlendirmek maksadıyla çeşitli grupları oluşturan eserleri inceledik. Abdürrezzak'ın telkînî kabulü ve kezzab olduğuna dair tenkitler konusunda yukarıda zikrettiğimiz farklı gruplardan tabakât kitaplarında inceleme yaptık. İhtilatı ve tedlisine dair tenkitler konusunda ise müdellislere dair tabakâttan, matbu olan Sıbt b. el-Acemî (841/1437), İbn Hacer ve Suyûtî (911/1505)'nin eserlerini inceledik. Sıbt b. el-

Acemî ve Suyûtî, müdellis olarak zikrettikleri şahıs hakkında herhangi açıklama yapmazken, İbn Hacer, müdellis kabul ettiği şahısları Alâî (761/1360)den naklen mertebeler halinde tertib etmiş ve şahıslar hakkında kısa bilgiler vermiştir. Bu arada Abdürrezzak'ın kendisinin müdellis olmadığını ifâde ettiği rivayete işaret etmiş olması da önemlidir. Ayrıca bu grup eserlerin kaynaklarından olan Alâî'nin henüz bulunamayan eserine istinâd eden, fakat kayıp sanılan İrakî (826/1423)nin Kitabu'l-Müdellîs'inin yazması hayırlı bir tesadüf sonucu elimize geçti.¹ Fakat orada da müdellis olarak zikredilen şahıslar hakkında olumlu ya da olumsuz herhangi bir açıklamanın olmadığını gördük. Muhallitîne dair tabakâttan ise matbu olan, az önce zikrettiğimiz Sıbt b. el-Acemî'ye ait el-İğtibat'ı inceledik. Burada da yalnızca Abdürrezzak'ın adının zikredildiğini, hakkında herhangi bir açıklamanın bulunmadığını gördük. Bu konuda yazılan eserlerin ilklerinden olan Alâî diye meşhur Ebu Saîd Salahuddin Halil b. Keykeldî (761/1360)nin Kitbu'l-Muhallitî'nin yazmasını, gene bir hayırlı tesadüf eseri buldum.² Bu eserde de herhangi bir açıklamada bulunulmadan, yalnızca isimlerin zikredildiğini gördük. Halbuki ihtilat hakkında olduğu gibi tedlis konusunda da, müdellis olarak nitelendirilen şahıslarla ilgili bir takım açıklamalar zarurî idi. Çünkü, ancak bu suretle söz konusu edilen şahıs hakkında doğru sonuca varılabilecekti. Bu nedenle biz, hem bu konularda hem de telkin ve kizb konuları ile ilgili olarak erbabınca bilinen temel usûl kaynaklarımıza müracaat ettik. Ayrıca aynı kaynakları, Abdürrezzak'ın hadisçiliği ve hadislerin tasnifi hakkında verilen bilgilerde de kullandık.

¹ Halen matbu olan müdellisler tabakatına dair eserlerden önce yazılmış olan bu kitabı neşretmeyi planlamaktayız.

² Bu eserde yayınlamayı planlamaktayız

Abdürrezzak'ın şîî olduğuna dair iddianın yukarıda zikredilen tabakât kitaplarındaki bilgiler ışığında incelendiği gibi, şîî kaynaklarında nasıl değerlendirildiğine de bakmak zaruri idi. Bu maksatla Şîî tabakât kitaplarına da müracaat ettik. Muhsin Emin'in A'yânu's-Şîa'sında Abdürrezzak'ı şîî göstermeye çalıştığını gördük ve araştırmamızı ilk dönem şîî tabakatına doğru derinleştirdik. Şîî müellif Kummî (274/887)'nin ricali ile Tûsî (460/1067) ve Necâşî (450/1058)'nin Fihrist'lerinde Abdürrezzak'ın tercemesi bulunmadığı halde, Hûî'nin Mu'cem'inde bulunduğunu gördük. Yapılan araştırmada ise Hûî'nin dayanaksız delillerle Abdürrezzak'ı şîî göstermeye çalıştığını tesbit ettik. Böylece, muhhar şîî müelliflerin, Abdürrezzak'ı şîî göstermek için gayret ettikleri açığa çıkmış oldu. Ancak, Abdürrezzak'ın şîî olmadığına en önemli kanıtı olarak değerli ilim adamı Prof.Dr. M.Cemal Sofuoğlu'nun Şia'nın hadis ve sahabe hakkındaki anlayış ve düşüncelerine dair araştırmaları, bir takım karşılaştırmalar yapmamız için bir çeşit ölçü niteliğinde olmuştur. Musannaf bu araştırmalar ışığında incelenmiş ve Abdürrezzak hakkında güvenilir bir sonuca varmak, böylece mümkün olmuştur.

Tabakât kitaplarında ifade edilen Abdürrezzak'a isnad edilen uydurmaların tesbiti için mevzuât'a dair eserler taranmıştır. Bunlardan İbnu'l-Cevzî (597/1201)'nin Mevzuât'ı ve buna istinaden yazılan Suyûtî'nin, el-Leâli'l-Masnûa'sı ile İbn Arrâk (963/1556)'in Tenzîhu's-Şerfa'sı temel kaynaklarımızı oluşturmuştur. Bu üç müelliften İbnu'l-Cevzî'nin, mevzu hükmünü verdiği, isnadında Abdürrezzak'ın bulunduğu rivayetlere Suyûtî ve İbn Arrâk'ın itiraz ettikleri tesbit edilmiştir. Ayrıca Aliyyu'l-Kârî'nin el-Esrâru'l-Merfûa'sı (Mevdûâtu'l-Kübrâ) ile Şevkânî (1250/1834)'nin el-Fevâidu'l-Mecmûa'sı, ilâve olarak da Zerkeşî (794/1392)'nin Tezkire'si, Aclûnî (1162/1748)'nin Keşfu'l-Hafâ'sı, İbnu'l-Kayyim (751/1350)'nin el-Menâru'l-Münîf'i taranmıştır.

İsnadında Abdürrezzak zikredilen bütün uydurmalar tesbit edilmiş, bir kaç hariç diğerlerinin Musannaf'da bulunmadıkları görülmüştür.

Kısaca ifade etmeye çalıştığımız bu kaynaklardan başka, konumuzun detayları hakkında başka, ilgili kaynaklar da kullanılmıştır.

II.ABDÜRREZZAK ve MUSANNAF ÜZERİNE ÇALIŞMALAR

İlk döneme ait hadis ve ricâl ile ilgili çalışmalarda, Abdürrezzak hakkında özel bir araştırma tesbit edebilmiş değiliz. Musannaf'la ilgili olarak ise iki çalışma tesbit ettik. Bunlardan biri, Abdürrezzak'ın avâ-lîsi üzerine çalışma olan Ziyâeddin Muhammed b. Abdülvâhid b. Ahmed b. Makdisî (635/123) nin altı cüzlük "Avâlî Abdürrezzak" adındaki eseridir.³ Diğer ise Deberî (285/898)nin Abdürrezzak'tan rivayetlerinde bulunan tashif ve tahrifi düzeltme amacıyla Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Müferrih'in yazdığı "Kitabu İslâhî'l-Huruf" adlı çalışmasıdır.⁴ Ancak bu çalışmaların ikisi de zamanımıza ulaşmamıştır. Musannaf üzerine başka bir çalışma da yapılmamış, ne şerh yazılmış, ne de ricâli hakkında bir araştırma bulunmaktadır.

Bir önceki başlık altında da belirttiğimiz gibi, esasen Abdürrezzak ve Musannaf'ı geçmişte hak ettikleri ilgiyi görmedikleri gibi daha sonra da gerektiği kadar incelenip araştırılmamışlardır. Ancak eserin neşrinden sonra, modern araştırmaların bir kısmında referans verilen kaynaklar arasında Musannaf'ın adı geçmeye başlamış, ilerleyen zaman içersinde de bazı özel araştırmaların konusu olmuştur.

Musannaf üzerine yapılan çalışmaların en önemlisi, hadisin otantikliğini araştırma maksadıyla Harald Motzki tarafından yapılan "The Musannaf of Abd al-Razzak al-San'ânî as a Source of Authentic

³ Kettânî, er-Risâletü'l-Müstatrafe, s.164; M. Uğur, Hadis İlimleri Edebiyatı, s.41 avâlî hk, bk. Hâkim, Marîfe, s.5-12; İbnu's-Salâh, Ulûm, s.255-264; M. Uğur, Hadis Terimleri, s.34

⁴ İbnu'l-Hayr, Fihrist, s.131, Yusuf Özbek bu müellifin dedesinin adını müferrih" olarak zikreder, bk. Hadis Literatürü s.36, dipnot 5. İsmi sonundaki cim'in noktası gözden kaçmış olmalıdır.

Ahadith of the First Century A.H.” adlı çalışmadır.⁵ Bu çalışma yazarın ele aldığı konu ve yeni bazı teklifleri bakımından orijinaldir ve başarılı sayılmalıdır. Zira Abdürrezzak ve Musannaf ile ilgili araştırmalar, yalnızca kaynakların verdiği bilgilerden ibaret olunca, hem ikinci el bir çalışma olmakta, hemde söz konusu bilgilerle sınırlı kalmaktadır. Motzki bu durumdan kurtulmak için doğrudan Musannaf’a müracaat etmiş ve Atâ b. Ebî Rebâh -İbn Cüreyc ilişkisinden (comman links/muvâsalât.) hareketle, hadisin otantikliğini araştırmıştır. Kendi ifâdesi ile, bunun için Musannaf’daki beşbin kadar hadisi inceleme konusu yapmış, istatistikler çıkarmış ve hadisin otantik olabileceğini tesbit ederek, Goldziher ve J. Schacht’a eleştiriler yöneltmiştir. Adı geçen müsteşriklerin, kendilerini izleyen araştırmacıları da yanılttıklarına dikkat çekmek suretiyle batılıların hadise bakışında, zihin değişikliğini başlatma yolunda önemli bir adım atmıştır.⁶

Türkiye’de bu konuya ilk defa özel başlık altında kitabında yer veren ilim adamı Ali Yardım’dır.⁷ Özel araştırma olarak ise Ali Akyüz’ün “Kaynak Tetkiki Açısından Abdürrezzak-Buhârî İlişkisi Üzerine Bir Mukayese” adlı çalışmasını görmekteyiz. (İstanbul 1997). Ancak bu çalışmada Abdürrezzak hakkındaki tenkitler gerektiği gibi ele alınmamış ve bir takım yanlış tesbitlerde bulunulmuştur.⁸ Esasen, er-Risâletü’l-Mustatrafe müellifi, Buhârî (256/869) ve Müslim (261/875) in Abdürrezzak’ın Musannaf’ından değil, Câmi’inden rivayet ettikleri kanaatındadır.⁹ Zaten Buhârî ve Müslim’in, Abdürrezzak’tan rivayetlerini

⁵ Journal of Near Eastern Studies So 1991 pp.1-22 Chicageau

⁶ Motzki, a.g.m, s.21

⁷ Ali Yardım, Hadis II, s.50-51

⁸ Musannaf’ın ravilerinden İshak b. İbrahim b. Abbâd ed-Deberî’nin, Abdürrezzak’ın en güvenilir ravisi olduğu iddiası gibi, bk.s.29

⁹ Kettânî, er-Risâletü’l-Müstatrafe, s.41. er-Risâletü’l-Müstatrafe’yi Türkçeye tercüme eden Yusuf Özbek, Abdürrezzak’ın Câmi’i ile ilgili bu kısmı yanlış tercüme etmiştir. Kettânî, Şeyhân ve dört sünen sahiplerinin Abdürrezzak’ın Câmi’inin çok hadisini tahrir ettiklerini ifâde ettiği halde, tercümede söz konusu durum, Bakiyy b. Mahled (276/889)in Musannaf’ı için zikrediliyor sanılmış. Krş. Hadis Literatürü, s.36 Terc.Yusuf Özbek

Musannaf'ın hiç bir râvisinden almamaları da bunu göstermektedir. Belki de Buhârî ve Müslim kendi eserlerini tasnif ederlerken Musannaf'a sahip değillerdi. Bu durum kesin olmamakla beraber kesin olan bir şey var ki, o da elde mevcut Musannaf'dan rivâyet etmedikleridir. Çünkü Abdürrezzak ile Buhârî arasında bağlantıyı sağlayan (Muvâsalât/common links) hiç bir râvi matbu Musannaf'ın râvisi değildir.¹⁰ Ali Akyüz, TDV İslâm Ansiklopedisi'nde "Abdürrezzak es-San'ânî" maddesini de yazmıştır.¹¹ Türkçe başka eserlerde de bu konuda bilgi bulunmaktadır.¹² Ayrıca Dehlevî (1239/1824) nin Büstânu'l-Muhaddisîn'de de bilgi verilmektedir.¹³ Ancak bu eserde Abdürrezzak'ın bir sözü yanlış değerlendirilmiştir. Kaynaklarımızdan öğrendiğimize göre, Abdürrezzak: "Ali'yi, Ebû Bekr ve Ömer'e tafdil etmeğe asla gönlüm razı olmaz"¹⁴ dediği halde, adı geçen kitapta bu cümle "Ali'nin, Ebû Bekr ve Ömer'den üstün olduğunu iddiaya cüret edebilirim" şeklindedir.¹⁵ Abdürrezzak'ın teşeyyu'u ile ilgili iddiaları söz konusu ederken biz bu konuyu, geniş bir şekilde ele alacağız.¹⁶ Ayrıca Abdürrezzak ve eseri, bazı master çalışmalarına da konu edilmiştir.

¹⁰ Bu durumdan, matbu Musannaf esas alınmak suretiyle, böyle bir araştırmanın yapılamayacağı anlaşılmaktadır.

¹¹ Bk. TDVİA, I, 298-299

¹² İsmail Lütfi Çakan, Hadis Edebiyatı, s.48-50; Kemâl Sandıkçı, İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis, s.85-86

¹³ Tercüme eden, Ali Osman Koçkuzu, s.97-98

¹⁴ Bkz. Zehebi, Siyer, IX, 573-574

¹⁵ Dehlevî, Bustanu'l-Muhaddisîn, s.98. Yanlışlığın kitabın tercümesinden değil aslından kaynaklandığı, Dehlevî'nin, Abdürrezzak'ın şii olduğunu kabul edip ona yönelttiği tenkitlerden anlaşılmaktadır. Bk.s.98

¹⁶ Abdürrezzak müfessir olarak da ülkemizde araştırma konusu olmuş ve tefsiri incelenmiştir. Bk. İsmail Cerrâhoğlu, "Abdürrezzak b. Hemmam ve Tefsiri" AÜİFD, XV, 1967, Ankara ss.99-111. Bu konuda bir de doktora yapılmıştır. Bk. Mustafa Akşit "Abdürrezzak b. Hemmam ve Tefsirdeki Metodu" AÜİF 1981

Bunlardan başka Musannaf üzerine bir ihtisar çalışması yapılmış,¹⁷ iki de fihrist yazılmıştır.¹⁸

Musannaf sözünü ettiğimiz bu çalışmalardan başka modern araştırmalara konu edilmemiştir. Bunların bir takım sebepleri vardır. Biz bu sebepleri tezimizin ilgili başlığında söz konusu edeceğiz. Ancak, hadis ilminde çok önemli bir yer işgal eden Abdürrezzak ve eserinin böyle ihmal edilmesinin veya hak ettiği ilgiyi görmemiş olmasının, ilim adına üzücü olduğunu belirtmeliyiz.

III. TARİHDE YEMEN

Nüfusun çoğunluğunu soy bakımından Kahtânî Arapların teşkil ettiği Yemen bölgesinin tarihi, M.Ö. 5000 yılından öncesine kadar uzanmaktadır. Bölge, müslümanların hâkimiyetine girinceye kadar Mainliler, Sebeliler ve Himyerliler gibi çeşitli devletlerin kurduğu büyük medeniyetlere sahne olmuştur. Aynı zamanda Çin-Hind ile Roma-Bizans arasındaki kara ve deniz ticaretinin yapıldığı yol üzerinde bulunması nedeniyle, çeşitli kültürlerin tesirine açık kalmıştır.

İslâmdan önce, Bizans desteğinde Habeşlilerin, sonra da Sâsânîlerin, yarımşar asırlık hâkimiyetinde kalan Yemen’de, adı geçen kavimlerin, orada yaşayanların sosyal hayatları üzerinde önemli etkileri olmuştur. Ancak Habeşlilerin etkisi daha fazladır.

Tarihde, ticaretin deniz ticaretine dayanması sebebiyle, Hindistanı batıya bağlayan ticaret yolu arasında yer alan Yemen, deniz ticaretinin uğrak yeri, halkı da bu ticarete söz sahibi idi. Ayrıca bölge, panayırları ile de meşhurdur. İslâmîyetin ilk defa kendilerine sunulduğu

¹⁷ Mustafa b. Ali b. Avad, Beyrut 1997, I-III. Görme imkanımız olmayan bu çalışmaya bir cilt de fihrist ilave edildiğini öğrendik.

¹⁸ Bunlardan bir cilt olanı, Mektebu’l-İslâmî tarafından hazırlanmış ve “Fehârisu Musannafi Abdürrezzak es-San’âni ve Kitabu’l-Câmi’ li Ma’mer b. Râşid” Beyrut 1987 adını taşımaktadır. Adından da anlaşılacağı gibi, muhtevasına Ma’mer’in, Câmi’i de dahil edilmiştir. Dört cilt olanı ise, “Fihristu Ahâdis ve Âsari’l-Musannaf” Beyrut 1988 adını taşımaktadır.

Mekke halkının da bu bölge ile sıkı ticari ilişkileri bulunmaktaydı. Hz.Peygamberin ticaret için bu panayırlara gittiği ve Güney Arabistanı tanıdığı bilinmektedir.

İslâm'dan önce Yemen büyük bir Yahudîlik ve Hristiyanlık mücadelelerine sahne olmuştur.¹⁹ Bölgede bu dinlerden başka putpe-restlik ve Sâsânîlerin Hâkimiyeti ile giren mecusîlik de mevcut idi. Hz.Peygamberin nübüvvetini ilânından sonra, ticaret kervanları vasıtasıyla, yeni bir peygamberin zuhurunu kısa zamanda öğrenen Yemenliler, onunla görüşmek istemişler ve heyetler halinde gidip görüşmüşlerdir. İslâm tarihi kaynaklarında sıkça karşılaşılan ifâdelere göre, Hz.Peygamberden, kendilerine İslâm'ı öğretecek muallimler istemişler, O da Muaz b. Cebel, Hz. Ali, Ebû Musa'l-Eş'arî ve Hâlid b. Velid'i göndermiştir.²⁰

Bu suretle başlayan Yemen bölgesinin islâmlaştırılması faaliyeti, bölge halkının kabile kabile, topluluklar halinde İslâm'ı kabul etmeleriyle kısa zamanda önemli merhaleleler katetmiştir. İslâm'ı kabul etmeyen kabilelerle de anlaşmalar yapılarak, daha Hz.Peygamber sağ iken ve erken denilecek bir zamanda. (H. 10/631-632 de) Yemen'in İslâmlaştırılması tamamlanmıştır. İslamlştırılması sürecinde ve sonrasında Müslümanların bölge ile sıkı ilişkileri olmuş, bu ilişkilerle hadis ilminin temelleri de bizzat sahabe tarafından atılmıştır.

Hz.Peygamberin vefatından sonra ridde (İslam'dan çıkma) olayları ile önemli hadiseler sahne olan Yemen, Hz Ömer zamanında (13-

¹⁹ Kanlı geçen bu mücâdelelerden, Hristiyanların maruz kaldıkları zulümlerin bir kısmı Kur'an'da dile getirilir. Bk. 85 Burûc Suresi, 4.(Ashabu'l Uhdûd) Geniş bilgi için İbn Kesir, Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azim, IV, 521-525

²⁰ Hz.Peygamberin bu şahısları göndermeden önce onlara tavsiyelerinden Muâz'ı ictihada teşviki, İslâmî ilimlerden özellikle fıkıh ilminde önemli yer işgal etmiş, ancak Muâz'a ve diğer muallimlere başka tavsiyeleri üzerinde maalesef, gerektiği kadar durulmamıştır. Aslında o tavsiyeler de İslamın tebliği ile ilgili konularda ve başka hususlarda, sosyal psikolojiyi dikkate alma bakımından özel olarak araştırılmaya değer özelliklere sahiptirler.

23/634-644) Necran Hristiyanlarının bölgeden çıkarılması ile tamamıyla müslümanların Hâkimiyetine girmiştir.

Hz.Ali ve Muâviye mücadelesinde, Yemenli müslümanların, Hz.Ali tarafında yer alması, daha sonra bölgenin şiiiliğin önemli merkezlerinden olmasına zemin hazırlamıştır.²¹ Zamanımızda ise Yemen, Haricîliğin İbadî kolunun ve Şîa'nın Zeydiyye kolunun daha çok bulunduğu bir nüfusa sahiptir.²²

IV.YEMEN'DE HADİS İLMİ

Abdürrezzak gibi daha pek çok hadis bilgininin yetiştiği Yemen'in, hadis ilmi bakımından tarihini ve ilmî geleneklerini araştırmak özel bir kaç araştırma konusu olacak kadar geniştir. Bizim bu başlık altında ele alacağımız husus, yalnızca Yemen'de hadis ilminin kaynaklarına kısaca değinmek ve bu ilmin bölgedeki ilk hocalarına dikkat çekmek olacaktır.

Yemen'de, hadis ilminin temelleri sahabe tarafından atılmıştır. Başka bir deyişle Yemen'de ilk hadis hocaları sahabedir. Onların yetiştirdiği pek çok bilgin de bölgede, hadis ilminin gelişmesini ve yayılmasını sağlamıştır. Sahabeden Hz.Ali, Ebû Musâl-Eş'arî, Muaz b.Cebel, Hâlid b. Velid, Hâlid b. Saîd, Adiyy b. Hatim, Cerîr b. Abdullah, Berâ b. Âzib ve Muhacir b. Ebî Ümeyye Yemen ve yakınlarında yaşayan kabilelere elçi ve muallim olarak gönderilmişlerdir. Gene Güney Arabistan'da Necran'a, Muğire b. Şube; Hadramût'a, Ziyâd b. Lebîd; Umân'a Amr b. el-As ve Ebû Zeyd el-Ensârî; Bahreyn'e el Alâu'l-Hadramî, Munkiz ve Hibban gönderilmişlerdir.²³ İbn Sa'd

²¹ Hadis ilminde ricâl tenkidi bakımından çok önemli olan bu husus, ne yazık ki araştırmacıların dikkatinden uzak kalmış ve Yemenli muhaddislerin çoğu şiiilikle itham edilmiştir.

²² Yemen'in tarihi hk. Geniş bilgi için bk. Ahmed Reşid, Tarih-i Yemen ve San'a, I-II, İstanbul 1326; C. Brockelman, İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi (trc. Neşet Çağatay) Ankara 1992; Mustafa Fayda, İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı, Ankara 1982

²³ K. Sandıkçı, İlk Üç Asırda, s.80

Yemen'e yerleştiklerini tesbit ettiği yirmisekiz sahabenin ismini zikreder ve hayatları hakkında kısa bilgiler verir.²⁴ Bu bilgilerden, Hz.Peygamberin Yemen'e özel önem verdiği ve bölge halkıyla yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır. Bu, aynı zamanda hadis ilminin bölgedeki temellerinin ne kadar sağlam ve güven verici olduğunu da göstermektedir.

Adı geçen sahabenin gayretleriyle hadis ilmi yaygın bir şekilde Güney Arabistan'da öğrenilmiş ve öğretilmiştir. İbn Sa'd, tâbiîn ve etbâu't- tâbiînden dört tabakaya ayırdığı Yemenli hadis bilginlerinden toplam otuz dört isim zikretmektedir.²⁵ Bu tabakalardan üçüncüsünde Ma'merin, dördüncüsünde de Abdürrezzak'ın adını verir. Hâkim de eserinde tâbiîn ve etbâu't-tâbiînden meşhur hadis bilginlerini zikre tahsis ettiği kırkdokuzuncu nevi'de, bu iki nesilden Yemenli yirmidört bilginin adını sayar ve içlerinde Abdürrezzak'ın babası Hemmam b. Nâfi' de vardır.²⁶

İbn Sa'd ve Hâkim'in isimlerini zikrettikleri tâbiîn ve etbâu't-tâbiînden Yemenli meşhur muhaddis^{ler}den bir kaçının adı şöyledir:

Ebu Hureyre'nin meşhur öğrencisi ve onun "Sahîfe'sinin râvisi Hemmam b. Münebbih. Hemmam'dan bu sahîfe'yi, Abdürrezzak'ın hocası Ma'mer, ondan da Abdürrezzak rivayet etmiştir. Tâvus^{b.} Keysân ve oğlu Abdullah b. Tâvus, Yemenli olduğu halde sonra Mekke'ye yerleşen Eymen B. Nâbil, sonra Abdürrezzak'ın şeyhi Ma'mer b Râşid, Abdürrezzak, arkadaşı ve Ma'mer'in bir diğer önemli öğrencisi Hişam b. Yusuf. Ayrıca Ebû Kurrâ Mûsa b. Târik es-Seksekî (203/818), Nâfi b. Abdullah el- Himyeri (211/826) ve Muâz b. Hişam b. Ebî Abdullah

²⁴ İbn Sa'd, Tabakât, V, 523-525

²⁵ İbn Sa'd, Tabakât, V, 535-548

²⁶ Hâkim, Ma'rife, s.243

ed- Destuvâî (200/815) ile Zûhrî'nin öğrencilerinden Yunus b. Selim es-San'ânî.²⁷

Kaynakalarımızda verilen bilgilerden, Yemenli Muhaddislerden Hemmam b. Münebbih ile Tâvus b. Keysân'ın aile halinde, hadisçi oldukları anlaşılmaktadır. Belki de kaynaklarımıza geçmeyen başka aileler de vardır. Yemen'li Muhadram Uveys el-Karanî ile efsaneleşen Peygamber sevgisinin, Yemen'de hadis ilmine düşkünlüğü artırdığı ve halkını bu konuda bir çeşit yarışa sevkettiği de düşünülebilir. Çünkü ileriki başlıklar altında da incelediğimiz gibi, hadis ilminin önemli gelişim safhalarından olan tasnif devrinin ilk eserlerini veren musannıfların bir kısmının buradan çıkması ve kaynaklarımızda pek çok Yemenli muhaddis isminin zikredilmesi buna delalet etmektedir.

V.ABDÜRREZZAK'IN YAŞADIĞI DÖNEM

Müslümanlar, Hz.Peygamber'in vefatıyla (11/632) hemen iktidar kavgalarına başlamışlar, ilkin Hz.Ebu Bekr kazanmış, O nun dönemindeki (11-13/632-634) kargaşa ve ridde olayları büyümeden bertaraf edilebilmiştir. Hz.Ömer'in dönemi (13-23/634-644) onun otoriter kişiliği ve fetihlerin heyecanı sayesinde genel olarak huzurlu geçmiş ise de şehid edilmesine engel olunamamıştır. Hz.Osman döneminin (23-35/644-656) ilk devresi, daha önceki fetihlerin ve zenginliklerin sağladığı huzurla geçmiş, ancak Emevî sülalesine mensup kişilerin, devletin önemli makamlarını ele geçirip kabilecilik anlayışına dayalı icraat yapmaları, etkileri yüzyıllarca sürecektir. Bu kavgalar müslümanlara sağlıklı toplumsal şekillenme fırsatı vermemiş ve toplumun katılıp benimseyeceği, iktidara gelme ve iktidarı bırakma ilkeleri, İslâm Tarihi boyunca bir türlü

²⁷ İbn Sâ'd, Tabakât,V,535-548: Hâkim, Marife, s.243: Kemâl Sandıkçı, İlk Üç Asırda s.80-87; Ali Yardım Hadis. I, s.131-132

vazedilememiştir. Hz.Osman Dönemi de O nun şehid edilmesi ve pek çok kargaşa ile son bulmuş, fakat Hz.Ömer'i şehid eden bir gayri Müslim iken, Hz. Osman, müslümanlar tarafından şehid edilmiştir. Hz.Ali, halife olduğunda ise (35/656) halife Hz.Ali'dir, ancak yönetimde Emevîlerin önemli etkisi vardır. Hz.Osman'ın şehid edilmesine neden olan kavgaların ve şehadetin sonuçlarının miras kaldığı Hz.Ali döneminde (35-40/656-661) artık toplumsal birlik kaybolmuştur. Bir tarafta iktidar nimetinden pay isteyenler, bir tarafta İslâm'ın nihâî hedeflerini kavrayamamış, görünüşte Hz.Peygamber dönemini arayan müslüman bedevîler, diğer tarafta Hz.Ali'ye hilâfeti kaptırmak istemeyen Emevîler ile eski iktidarlarını kaybettikleri için müslümanlardan intikam almak isteyen ve kavgaları kışkırtan İslâm düşmanları. Bu dönemde İslâm toplumu etkileri bakımından çok önemli iki savaşta, Cemel (36/656) ve Siffîn (36/657) savaşlarında karşı karşıya gelmiş, pek çok müslüman birbirini öldürmüştür. Daha sonra Hz.Ali de şehid edilecek (40/661) Muâviye halifeliği ele geçirecek (41/661) ve bundan sonra Emevîlerin saltanat dönemi (41-132/661-750) başlayacaktır. Tezimize konu olan Abdürrezzak'ın ilim dünyasında yer edinmesi ve öneminin kavranmasında çok olumsuz etkileri olan bu kavgalar, İslâm dinini ve İslâm tarihini oldukça etkilemiş, İslâmî ilimlerde ve toplumsal olaylarda da kaçınılmaz olumsuzluklara neden olmuştur.

İslâm tarihinde mihne olayları ve bunlara maruz kalan âlimlerin pek çoğu bilinir. Ancak, araştırmalarda yeterince üzerinde durulmamış yukarıda sözünü ettiğimiz kavgaların sonucu ortaya çıkan, iftira ve karalamalarda vardır. Bu iftira ve karalamalar yönünden pek çok bilgin anlaşılamamış ilme, İslâm'a ve dolayısıyla insanlığa hizmet imkânı bulamamıştır. Bu konuda Abdürrezzak'ın şikayeti gerçekten dikkat çekicidir. O, yıllarca çalışıp tahsil edilen ilmin, bir karalama ile nasıl

geçersiz kılındığından ve bu duruma düşmeyenin de çok az olduğundan yakındır.²⁸

Emevîler döneminde (41-132/661-750) devam eden fetihlerle, İslâm ülkesi genişlemiş, müslümanlar farklı kültürlerle karşılaşmışlar, bunların sonucu olarak da müslümanların dünya görüşü değişmiş, iktidarların da dine ve teb'aya bakışı farklılaşmıştır. Hz.Ali döneminde zuhur eden havâric ile o dönemdeki siyasî mücadeleler sonucu doğan şîî hareketler, toplumu ve ilmî hayatı çok etkilemiştir. Çok sayıda fırka zuhur etmiş ve bölünmeler başlamıştır. Bu durum diğer ilimler gibi hadis ilmini de etkilemiş, pek çok söz, hadis diye uydurulmuş, dinin safiyeti ve sadeliği çok şey kaybetmiştir.²⁹ Emevîler döneminde Kerbelâ olayı yaşanmış, Hz.Ali'nin oğlu Hüseyin ve yakınları öldürülmüştür (61/680). Bu katliam, müslümanların gönlünde derin yaralar açmış, Emevîlere karşı kını artırmış, Emevî ve Abbasi iktidarları süresince, Hz.Ali evladının sayısız isyanlarının başlangıcı olmuştur. Hz.Ali'nin soyundan gelenler bazen de istismar edilmiş, meselâ Muhtar es-Sakafî (68/687), onların haklarını almak adına isyan etmiştir. (66/685)³⁰ Bunlardan başka, Emevîlerin ırkçı icraatları da toplumu önemli derecede etkilemiştir.³¹

Emevîlerden Velid II (126-127/743-744) zamanında doğan Abdürrezzak sırasıyla:

Yezid II b. Velid I (127-744)

İbrahim b. Velid I (127/744)

²⁸ Zehebî, Siyer, IX, 67

²⁹ Bu konuda, M.Sait Hatiboğlu'nun "Siyasi-İçtimâî Hadiselerle Hadis Münasebetleri" Ankara-1967 adlı yayınlanmamış doçentlik tezi vardır. Ayrıca bk. M.Yaşar Kandemir, Mevzu Hadisler, s.23-56; Sâdık Cihan, Uydurma Hadislerin Doğuşu, s.121 vd.

³⁰ Taberî, Tarih, VI, 38-75; Hasan İbrahim Hasan, Târîhu'l-İslâm, II, 402-403; Bahriye Üçok, İ.T.Emevîler-Abbâsiler, s.46-47

³¹ Gerlof Van Vloten, Emevîler Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar, Terc. M.Said Hatiboğlu, s.26-30

Mervan II b. Muhammed (127-132/744-750) dönemlerinde, çocukluk çağını yaşamıştır.³²

Abbasilerden ise sırasıyla şu halifelerin dönemlerini görmüştür: Abdullah b. Muhammed, Seffah (133-137/750-754)

Mansur b. Muhammed (137-159/754-775)

Mehdî b. Mansur (159-169/775-785)

Hâdî b. Mehdî , Harun (170-194/786-809)

Emin b. Reşid (194-198/809-813)

Me'mun b. Reşid (198-218/813-833)³³

Kısaca söylemek gerekirse, Abdürrezzak'ın hayatı süresince, İslâm toplumunda siyasî, itikadî ve sosyal pek çok karışıklıklar yaşanmıştır. Mutezilî fikirler yayılmaya başlamış, Abdürrezzak'ın ömrünün sonuna doğru da iktidar mezhebi haline gelmiştir. (Me'mun dönemi 198-218/813-833).³⁴

Onun vefatından önce, İslâm dünyasında Abbasilerden başka, İspanyada, Endülüs Emevî Devleti (138-422/756-1031);³⁵ Fasta, İdrisî (172-375/788-985);³⁶ Tunusta, Ağlebi (184-296/800-909);³⁷ İran'da Tahirî (207- /821-873)³⁸ hanedanları Hâkimdirler. İslâm coğrafyası ise bütün Arap yarımadası ile birlikte doğuda Afganistan ve Sind, batıda bütün Kuzey Afrika ve İspanya, kuzeyde Avâsım bölgesini içine almış,

³² Yılmaz Öztuna, İslâm Devletleri, I, 96; Bahriye Üçok, İ.T.Emevîler-Abbasiler, s.187

³³ İ.A. "Abbasiler" md. K.V. Zettersteen, I, 18-22; Bahriye Üçok, a.g.e, s.188

³⁴ Geniş bilgi için bk. Şehristânî, el-Milel, I, 49-78; Hasan İbrahim Hasan, Târihu'l-İslâm, I, 375 vd; Mont Gomery Watt, İslâm Düşüncesi'nin Teşekkül Devri, Terc.Ethem Ruhi Fırlı, 279; Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, Kelâm, s.26-29; Bekir Topaloğlu, Kelâm İlmi, s.169-192

³⁵ İ.A.Provençal, İ.A. "Endülüs Emevî" mad. IV, 248; Yılmaz Öztuna, İslâm Devletleri, I, 177-182; Diyanet İslâm Ansiklopedisi, XI, 211-232

³⁶ İ.A.Basset, İ.A. "İdrisîler" mad.V, 935; Yılmaz Öztuna, İslâm Devletleri, I, 209-212

³⁷ Demombynes, İ.A. "Ağlebiler" md.I, 149; Yılmaz Öztuna, a.g.e., I, 212-213

³⁸ Bahriye Üçok, a.g.e, s.103

Horasan bölgesinin fethi de tamamlanmıştır. Bu arada Kıbrıs ve Girit gibi önemli adalar fethedilmiş, Akdeniz'de Hâkimiyet kurulmuştur.

Abdürrezzak'dan önce ve onun zamanında, din ilimlerinde büyük gelişmeler olmuş, hadis ilminde kitâbetü'l-hadis'den sonra tedvinü'l-hadis dönemi yaşanmış ve tasnîfu'l-kütüb'e başlanmış, bu alanda önemli eserler de yazılmıştır. Aynı zamanda bilim ve sanatta da başarılar elde edilmiştir.³⁹

VI.ABDÜRREZZAK'TAN ÖNCE HADİS İLMİ

Abdürrezzak'ın doğmasına tekaddüm eden dönemde, İslâm toplumu, Râşid halifeler (11-40/632-661) ve Emevî iktidarını (41-132/661-750) görmüştür. Bu dönemde, İslâm'ın ilk nesli ashabın, hadis öğrenme ve öğretmeye büyük önem verdiklerini, hadisleri titizlikle korumak için çalıştıklarını tesbit ediyoruz. Hz.Osman'ın döneminde başlayan iç karışıklıklarda hadislerle ihticacın istismar edilmesi üzerine, isnad silahı kullanılmış ve başka bazı prensipler belirleme çabaları başlamış, hadislerin yazılması, kitaptan rivayet-hafızadan rivayet konuları tartışılmış bir kısım önemli kurallar ve ıstılahlar belirlenmiş, bunların ışığında hadis ilmi geliştirilmiş, öğretim geleneği oluşturulmuştur. Bu gelişmelere, hadis bilgisine güvenilen bazı sahabiler öğreterek katkıda bulunmuşlar, bir kısmı ise Hz.Aişe gibi, hem öğreterek hem de tenkit ederek hizmet etmişlerdir.⁴⁰

Halife II.Ömer'in (Ömer b. Abdülaziz 101/720) emri ile hadisler toplanmaya (tedvinü'l-hadis) başlanmış, sahifelerde ve cüzlerde dağınık bulunan hadisler bir araya getirilmiştir. Bu çalışmalar hadis

³⁹ Bk. Philip Hitti, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, Terc. Salih Tuğ, II, 377 vd.; Hasan İbrahim Hasan, a.g.e., II, 320-355; Ahmed Çelebi, İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi, Terc. Ali Yardım, s.33-35

⁴⁰ Muhammed Ebu Zehv, el-Hadis ve'l-Muhaddisûn, s.46 vd; Talat Koçyiğit, Hadis Tarihi, s.26 vd; Ali Yardım Hadis II, s.26-36; M.Hatiboğlu, Hz.Aişe'nin Hadis Tenkitçiliği, AÜİFD. XIX, 1973, ss.59-73

alma yolculukları (er-Rihle fî talebi'l-hadis) ile başarıyla sonuçlandırılmıştır.⁴¹

Abdürrezzak'ın öğrenim yıllarında (H.II.asır ortaları), içlerinde O'nun şeyhlerinin de bulunduğu bilginler, hadisleri tasnif etmeye ve tasnif döneminin ilk eserlerini vermeye başlamışlardır. Şeyhlerinden Abdülmelik b. Abdülaziz b. Cüreyc (150/967), Ma'mer b. Râşid (153/771), Abdurrahman b. Amr el-Evzâi (157/774), Süfyan b. Saîd es-Sevrî (161/778), Abdullah b. el-Mübârek (181/797), Hüseyim b. Beşîr (183/799) hadisleri ilk tasnif eden bilginlerdir.⁴²

Bundan sonra artık Abdürrezzak ve akranlarının eserleri gelecek, tasnifin altın çağı denilen Kütüb-i Sitte'nin yazıldığı H.III.asrı hazırlayacak olan kitaplar kaleme alınacaktır.

Abdürrezzak'ın şeyhlerinin ve akranlarının yaşadıkları dönem, dînî ilimlerde çok çalışılan yıllardır. İslâmî ilimlerde her branşta yazılan pek çok kitabın kaynaklarını incelediğimizde, hep bu sözünü ettiğimiz yıllarda yazılmış eserlere dayandıklarını veya o yıllarda yaşamış bilginlerden öğrenilenler ışığında kaleme alındıklarını görmekteyiz.

Abdürrezzak'ın kaynakları olan eserlerden, Ma'merb. Raşid'in (153/770) Câmi'i ile Mâlik'in (179/795) Muvatta'ı bu dönemde yazılmışlardır.⁴³ Ayrıca, kaynaklarımızda adlarını gördüğümüz

⁴¹ M.Ebu Zehv, el-Hadis ve'l-Muhaddisün, s.243 vd; M.M.el-A'zamî, İlk Devir Hadis Edebiyatı, s.163-178; T.Koçyiğit, Hadis Tarihi, 199-205; Ali Yardım, Hadis I, s.137-161; Mücteba Uğur, Hadis İlimleri Edebiyatı, s.9-12; Suphi es-Salih, Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları, s.39-57

⁴² Râmehurmuzî, el-Muhaddisu'l-Fâsıl, s.611-612; T.Koçyiğit, H.Tarihi, s.212-217; Ali Yardım, Hadis II, s.48.

⁴³ Bk. Fuat Sezgin, Hadis Musannefâtı'nın Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Câmi'i, Türkiyat Mecmuası, XII, İst.1955; Malik b. Enes, Muvatta'ı, (Muhammed Kamil Huseyin'in yazdığı Mukaddime), I, k-hk.

zamanımıza ulaşmayan, söz konusu döneme ait daha pek çok eser vardır.⁴⁴

VII.ABDÜRREZZAK'IN ZAMANINDA HADİS İLMİ

Abdürrezzak'ın (126-211/744-824) ömrünün bir kısmını geçirdiği H.II.asır ile (yaklaşık yetmişbeş yıl) ilk onbir yılını yaşadığı H.III.asır hadis çalışmalarının çok verimli olduğu yıllardır. Bu dönemde hadislerin toplanması (Tevdîn u'l-Hadis) büyük ölçüde tamamlanmış, tasnif faaliyetleri başlamış ve ilk musannaf eserler de yazılmıştır. Abdülmelik b. Abdülaziz b. Cüreyc (80-150/699-967); Ma'mer b. Raşid (95-153/714-770), Said b. Ebî Arûbe (70-156/689-773) Süfyan es-Sevrî (97-161/716-778), Abdullah b. el-Mübârek (118-181/736-797), Hüşeym b. Beşîr (104-181/722-799), Süfyan b. Uyeyne (107-195/725-814) ve Vekî' b. el-Cerrâh (129-197/746-812) ilk Musannıflardandır.⁴⁵ Hadis usûlü ilminin konularından pek çoğunun bu dönemde tartışıldığını, daha sonra yazılıp zamanımıza ulaşan eserlerdeki tartışmaların bu dönem bilginlerinin görüşlerine dayandırılmasından anlamaktayız.⁴⁶ Aynı dönemde yaşamış olan Muhammed b. İdris eş-Şâfîi (204/819), o dönemden zamanımıza ulaşan eseri er-Risâle'de Hadis Usulünün konularından pek çoğunu tartışmaktadır.⁴⁷ Gene bu dönemde râvi tenkidi ile ilgili pek çok konu tartışılmıştır. Sika veya zayıf râvilere tahsis edilen eserlere baktığımızda, bu dönemde yaşayan Yahya b. Said el-Kattan (120-198/737-813) ve akranları ile o dönemde henüz genç olan, Yahya b. Maîn (158-233/975-848) ve Ahmet b. Hanbel (164-241/780-855) gibi bilginlerden nakillerde bulunulduğunu görmek-

⁴⁴ Bu döneme dair önemli iki araştırma yapılmıştır. İlk yüz elli yıl için, M.Mustafa el-A'zamî, İlk Devir Hadis Edebiyatı, Terc.Hulusi Yavuz, İstanbul 1993. İlk üç asır için, Kemâl Sandıkçı, İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis, Ankara 1991

⁴⁵ Râmehurmuzî, el-Muhaddisu'l- Fâsıl, s.611-619; Ali Yardım HadisII,s.48

⁴⁶ Mesela Bk. Râmehurmuzî el-Muhaddisu'l-Fâsıl, s.569,593-594; Hâkim, Marifetu Ulûmîl-Hadis, s.112-114

⁴⁷ Bk. Şâfîi, er-Risâle, s.369 vd.

teyiz.⁴⁸ Son araştırmalar bu dönemde metin tenkidinin de yapıldığını göstermektedir.⁴⁹

Ayrıca sünnetin tarifi ve teşrii değerin bu dönemden önce ve bu dönemde tartışıldığını da görmekteyiz.⁵⁰

Bu dönemde pek çok hadis kitabı yazılmıştır. Daha sonra H. III. asırda yazılan Kütüb-i Sitte ve diğer eserlerin müellifleri, Abdürrezzak zamanında ve ondan sonra yazılan eserleri kaynak olarak kullanmışlardır.

Burada önemli bir hususa işaret etmemiz gerekmektedir. Kütüb-i Sitte yazarları seçici olmuşlar, kolaylaştırmak amacıyla bu metodu seçmişler, kendi zamanları için belki önemli bir hizmeti ifa etmişler ama hadislerin büyük bir kısmının da zamanımıza ulaşmasına engel olmuşlardır. Bu bakımdan Kütüb-i Sitte asrına tekaddüm eden dönemde yazılan eserlerin ilim dünyasına sunulması ve bunlar üzerinde araştırmaların yapılması çok önemlidir. Çünkü yalnızca muhtasar hadis kitaplarına dayalı İslâm anlayışı, dar bir anlayış olmaktadır. Bu da İslâmın enginliğine ve kolaylık prensibine uygun düşmemektedir.

Bu dönemde Hemmam b. Münebbih'in (40-101/66-719)" es-Sahifetu's-Sahîha'sı"⁵¹ ve Ma'mer b. Raşid'in (95-153/714-770) Câmi'inin bir kısmı Abdürrezzak'ın rivayetiyle zamanımıza ulaşmıştır. Ayrıca, Rabî b. Habib'in (160/777) Câmi'i"⁵² Malik b. Enes'in (93-179/712-795) Muvatta'ı,"⁵³ Abdullah b. Vehb'in (125-197/743-813)

⁴⁸ Mesela Bk. Mizzi, T. Kemâl, XVIII, 56

⁴⁹ Bk. Mustafa el- A'zamî, Menhecun'-Nakd İnde'l- Muhaddisîn, s.49-79. Hadis ilminde tenkid konusu ile ilgili olarak Mehmet S.Hatiboğlu tarafından" İsamî Tenkit Zihnîyeti", Ankara 1942 adıyla doktora tezi hazırlanmıştır, matbu değildir.

⁵⁰ Şafi, er-Risâle, s.73 vd.; M. es-Sibâî, es-Sünnetu ve Mekânetuhâ fi Teşrii'l İslâmî.

⁵¹ Bu sahife Prof. Dr. Muhammed Hamidullah tarafından Şam'da 1953 de neşredilmiştir

⁵² Kahire'de 1342 de dört cilt halinde neşredilmiştir.

⁵³ Çok baskıları bulunan bu eserin M. Fuad Abdalbâki neşri en güzelidir.

Câmi'nin bir kısmı,⁵⁴ Ebû Davud Süleyman b. Davud et-Tayâlisî'nin (204/819) Müsned'i,⁵⁵ Abdürrezzak'ın tez konumuz olan Musannaf'ı ve Abdullah b. ez-Zübeyr el-Humeydî'nin (219/834) Müsnedi⁵⁶ de zamanımıza ulaşan o döneme ait eserlerdir. Bunlardan başka, Abdürrezzak'tan yaşça küçük olup o dönemde yaşamış muhaddislerden Said b. Mansur (137-227/ 754- 842), Yahya b. Maîn (158-233/775-848), Ebû Hayseme Züheyr b. Harb (160-234/ 777-849), Ali b. el Medînî (161-234/ 777-849), Ebû Bekr b. Ebî Şeybe (159-235/775-849) ve Ahmet b. Hanbel'in (164-241/780-855) de bazı eserleri zamanımıza kadar ulaşmıştır. Kaynaklarımızda müellif olarak zikredilip o dönemde yaşamış ve eserleri zamanımıza ulaşmamış bilginler de vardır. Hammad b. Seleme (90-167/ 707/784)⁵⁷ İbn Ebî Zâide (119-182/734-798),⁵⁸ Cerîr b. Abdülhamid (110-188?728-804),⁵⁹ Velid b. Müslim (119-195/737-810),⁶⁰ Müsedded. b. Müserhed (228/843),⁶¹ İshak b. Râhûye (161-238/778-853)⁶² ve benzerleri gibi.

Kısaca söylemek gerekirse, pek çok bilginin yetişmesi, bütün kargaşa ve kavgalara rağmen çok kitap yazılmış olması (İslâmî ilimlerin diğer branşlarında yazılan kitaplar da göz önüne alınmalıdır), Abdürrezzak'ın yaşadığı dönemde ilmî hayatın çok zengin ve çok verimli olduğunu göstermektedir.

⁵⁴ David Weil tarafından Fransa'da 1942 de neşredilmiştir.

⁵⁵ Haydarabad'da 1321de neşredilmiştir

⁵⁶ Habiburrahman el-Azamî'nin tahkiki ile Karaçi'de 1963 de neşredilmiştir

⁵⁷ Bk. K. Sandıkçı, İlk Üç Asırda , s.146-147

⁵⁸ K. Sandıkçı, a.g.e.s. 200

⁵⁹ K. Sandıkçı, a.g.e.s. 360,

⁶⁰ K. Sandıkçı, a.g.e.s. 100-101

⁶¹ K. Sandıkçı, a.g.e.s.166

⁶² K. Sandıkçı, a.g.e, s.390-391

BİRİNCİ BÖLÜM

ABDÜRREZZAK B. HEMMAM

I. KÜNYESİ, NESEBİ VE NİSBESİ

Adı ve nesebi, Abdürrezzak b. Himmam b. Nâfi; künyesi, Ebû Bekr'dir Nisbesi ise es-San'ânî'dir. Yemen'in San'a şehrinde doğup ilim tahsilinden sonra gene orada ikâmet ettiğinden bu nisbeyi almıştır. Dedesi Nâfi, Himyer kabîlesinin mevlâsı iken müslüman olduğundan bu kabileye nisbet edilerek el-Himyerî denmiştir.⁶³

Abdürrezzak, künyesi ve nisbesi ile değil adıyla meşhurdur. Ricâl kitaplarında ve hadis isnadında o, "Abdürrezzak" olarak zikredilir. Yalnız Musannaf'ında râviler, onun açıklamalarını zikrederken bazan künyesi "Ebu Bekr"i kullanırlar.⁶⁴ Günümüzde ise daha çok adı ve nisbesi ile Abdürrezzak es-San'ânî" şeklinde anılmaktadır.⁶⁵

II. HAYATI

Muhaddis, müfessir ve fakîh olan Abdürrezzak H. 126 (m. 744) yılında Yemen'in San'a şehrinde doğmuştur.⁶⁶ Babası, Himmam⁶⁷ ile amcası Vehb⁶⁸ ve kardeşi Abdulvehhab⁶⁹ da hadis ilmi ile meşgul olmuşlardır. Bu bilgilerden onun ilim ehli bir aileye mensup olduğunu anlamaktayız. İlk derslerini de babası ve amcasından almış olmalıdır. Çünkü her ikisinden de Musannaf'da rivayetleri vardır.

⁶³ Buhârî, Târîhu'l-Kebîr, C.VI, 130; Zehebî, Siyer, IX, 563

⁶⁴ Örnek olarak bk. Musannaf, IV, No: 8178

⁶⁵ Bk. TDV İA. I,298

⁶⁶ İbn Sa'd, Tabakât, V, 548; Buhârî, Târîhu'l-Kebîr, VI, 130; İbn Kuteybe, Maârif, s.519; İbn Ebî Hâtim el-Cerh ve't-Ta'dîl, VI, 37-38; Mizzî, Tehzibu'l-Kemâl, XVIII, 61; Zehebî, Siyer, IX, 565; İbnu'l- İmâd, Şezerât, II, 27; Ziriklî, A'lâm, IX, 126

⁶⁷ Hâkim, Ma'rife, s.243; Zehebî, Mizan, IX, 308; İbn Hacer, T. Tehzib, VI, 45

⁶⁸ İbn Hacer, a.g.e., III, 444

⁶⁹ Mizzî, T. Kemâl, XVII, 57

Ancak kardeşi Abdulvehhab'ın ⁷⁰şâh cı olduğuna dair iddialar bulun maktadır.⁷⁰ Diğer kardeşi Abdullah'ın oğlu İbrahim (İbrahim b. Abdullah) ve kız kardeşinin oğlu Ahmed (Ahmed b. Davud), kızkardeşinin torunu Abdurrahman (Abdurrahman b. Muhammed b. Uht Abdürrezzak) metrukturlar, hadis uydurmuşlar ve bunları Abdürrezzak'a isnad etmişlerdir.⁷¹ Babasının rivayetlerinin de şâz olduğu söylenmiştir.⁷² Akrabalarının bu özellikleri onun ilmî hayatını önemli derecede etkilemiştir.

Abdürrezzak, büyük bilginlerden ilim tahsiline kendi zamanında Yemen'e ilk gelen muhaddis Ma'mer'den (153/770)⁷³ hadis dinleyerek başlamış, onsekiz yaşında iken Yemen'e gelen İbn Cüreyc (150/767) le sürdürmüştür.⁷⁴ Yirmi yaşına gelince de ilim talebi için seyahatlere çıkmış (rihle)⁷⁵ Hicaz, Şam ve Irak'a yolculuk etmiştir.⁷⁶ Ma'mer'in ilim meclisine yedi veya sekiz sene devam etmiştir.⁷⁷ Bu durumda oniki veya onüç yaşında hadis tahsiline başlamış olmalıdır.

O, Ma'mer'in iki önemli öğrencisinden rivayetleri en güvenilir olanıdır (esbet).⁷⁸ Ma'mer'den onbin hadis yazdığını kendisi söylemektedir.⁷⁹ İbn Cüreyc ve Sevrî (161-778)'nin de önemli öğrencilerindendir.⁸⁰ Abdürrezzak daha öğrenci iken, hocası Ma'mer, (154/770) ilim almak için onun peşine düşüleceğini tahmin etmiş⁸¹ ve tahmininde

⁷⁰ Aclûnî, Keşf, II, 171-172

⁷¹ Bk İbrahim için, İbnu'l- Cevzî, el- Mevduât, II, 138; Ahmed için, İbnu'l- Cevzî, a.g.e.,II,133; Abdurrahman için, İbnu'l- Cevzî, a.g.e.,II,43

⁷² İbn Hacer, Tehzibü't- Tehzib, VI, 45

⁷³ Mizzî, T. Kemâl, XXVIII, 307; Zehebî, Siyer, VII,7

⁷⁴ Mizî, T. Kemâl, XVIII, 58

⁷⁵ Zehebî, Mizan, II, 609

⁷⁶ Zehebî, Siyer, IX. 564

⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, el-Cerh ve't-Ta'dil, VI, 38; Mizzî T. Kemâl, XVIII, 56; Zehebî, Siyer, IX, 565. Zehebî, Mizan, II, 609 da yedi sene olduğunu zikreder.

⁷⁸ Diğerleri Hişam b. Yusuftur. 197/812

⁷⁹ Zehebî, Tezkire, I,190

⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, el-Cerh ve't-ta'dil, VI,37; Mizzî T. Kemâl, XVIII, 56-58. Zehebî, Siyer, IX, 565-566.

⁸¹ Mizzî, a.g.e., XVIII, 57

yanılmamıştır. Çünkü pek çok bilgin o Mekke'den Yemen'e döndüğünde hadis almak için Yemen'e kadar gitmişlerdir.⁸²

Abdürrezzak'ın devlet makamlarında görev alıp almadığına dair elimizde bilgi yoktur. Hz.Ali'yi çok sevmesi,⁸³ Onun soyundan gelenlere Emevî ve Abbasî iktidarlarınca reva görülen muamelelere karşı çıkması belki de buna maniydi. Ancak bu sevgisi ona pahalıya mal olmuş ve bu yüzden iftiralara uğramıştır. Bir sözünde": men yeshabu'z-zaman yera'l-hevân, zamana uygun davranan kolaylık görür" der.⁸⁴ Eğer, o, doğruları dile getirmeyip zamana uyarak Abbasîlere yaklaşırdı, herhalde iftiralara uğramaz, devletin yüksek makamlarında bulunur, rahat bir hayat sürerdi. Böyle davranmadığı için şiî olmakla, Hz.Ali'yi ilk üç halifeye tafdil (üstün tutmak) ile, kezzâb (çok yalancı) olmakla itham edilmiş, Yahya b. Maîn (233/848) ve Ahmed b. Hanbel (241/855)in, Onun hadislerini terkettiklerine dair yalan haber yayılmıştır.⁸⁵ Emevî ve Abbasî yöneticilerini sevmediği anlaşılmaktadır. Bu yüzden uğradığı iftiralar sebebiyle çektiği sıkıntılardan şikayet eder.⁸⁶

Vücut yapısı ıraklılara benzerdi,⁸⁷ şiir sever ve şiir söylerdi.⁸⁸ Bir şirinde şöyle der:

"İşte o, hükmettiğimiz zamandı.

Şimdi ise, zaman bize hükmetmekte"⁸⁹

⁸² Mizzî, a.g.e., XVIII, 60

⁸³ Mizzî, a.g.e., XVIII; Zehebî, Siyer, IX, 574

⁸⁴ İbn Hallikân, Vefeyât, III, 217

⁸⁵ Mizzî, a.g.e., XVIII, 59-61; Zehebî, Siyer, IX, 573-574

⁸⁶ Zehebî, Mizan, II, 614

⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 297

⁸⁸ İbn Hallikân, Vefeyât, III, 217; Zehebî, Siyer, IX, 567

⁸⁹ İbn Hallikân, a.g.e., III, 217

Ticari yolculuklarından⁹⁰ geçimini ticaretle sağladığını anlamaktayız. Ömrünün sonuna doğru gözlerini kaybetmiş,⁹¹ ihtilâta/ şuur kaybına maruz kalıp telkini⁹² kabul eder duruma düştüğünden, gözleri kör olduktan sonra ond an hadis alanların rivayetleri makbul sayılmamıştır.⁹³ Ayrıca sika olduğu halde⁹⁴ kendisine isnad edilen uydurmalar yüzünden⁹⁵ hakkında bir takım evham oluşturulmuştur.⁹⁶

Abdürrezzak H.211 (M.827) Şevvalinin ilk yarısında Yemen’de vefat etmiştir.⁹⁷ Brockelman, 15 Şevval diye gün belirterek ölüm tarihini zikrederse de⁹⁸ kaynaklarımızda bunu açık bir şekilde ifâde eden bilgi yoktur. Eseri zamanımıza ulaşan tabakât müelliflerinden, Abdürrezzak’a en yakın zamanda yaşamış olan İbn Sa’d (230/845) “fi’n-nısf min şevval” demektedir.⁹⁹ Buhârî ise yalnızca vefat senesini zikreder.¹⁰⁰ Abdürrezzak’ın vefat ettiği yıl konusunda ihtilaf yoktur. Kaynaklarımızın hepsi aynı tarihi zikretmektedir.¹⁰¹

Abdürrezzak, et-bâu’t-tâbiîn’in küçüklerindendir. Yahya b. Main, Ahmed b. Hanbel, Yakub b, Şeybe (262/875) ve daha pek çok bilgin sıdkından ve sikaliğinden emindirler.¹⁰² Zehebî de onu, hakkında bir takım tenkitler bulunan, ama metruk olmayan bilginler arasında zikretmektedir.¹⁰³

⁹⁰ İbn Manzur, Muhtasarı Tarihi Dimeşk, li’İbni Asâkir, XV,97; Zehebî, Mizan, II, 609

⁹¹ Ahmed b. Hanbel, H. 200 den önce onu ziyaret ettiklerini ve gözlerinin sağlam olduğunu anlatır. Bk. Mizzî, T. Kemâl, XVIII,58

⁹² Telkin hk. Bk M. Uğur, Hadis Terimleri, s.402

⁹³ Zehebî, Siyer, IX ,568; İrâkî, et-Takyid ve’l-izâh, s.407-408; Sibt b. el-Acemî, el- İğtibât, s, 212

⁹⁴ İclî, Sikât,II, 93; İbn Hibbân, Sikât,VIII,412; Zehebî, Siyer, IX ,580; Mizzî, a.g.e., XVIII, 57

⁹⁵ Zehebî, Siyer, IX,575

⁹⁶ Zehebî, a.g.e., IX ,572

⁹⁷ İbn Sâ’d, Tabakât,V,548; Buhârî, T. Kebîr, VI, 130; İbn Kuteybe, Maârif, s.519; İbn Hallikan, Vefeyât, III,216

⁹⁸ Bk Suppl., I,333

⁹⁹ İbn, Sa’d, a.g.e., V,548

¹⁰⁰ Buhârî, T. Kebîr, VI, 130

¹⁰¹ İbn Kuteybe, Maârif, s.519; Mizzî, a.g.e., XVIII, 61; Zehebî, Siyer, IX ,580

¹⁰² İclî, Sikât,II, 93; Mizzî, T. Kemâl, II,27

¹⁰³ Zehebî, es- Sikatu’l- Mutekellemu Fihim, s.125

III. HOCALARI

Kaynaklarımız Abdürrezzak'ın hocalarını zikredlerken her hangi bir tasnife tabi tutmazlar. Yalnız Mizzî (741/1341), Tehzîbu'l- Kemâl'de hocalarının isimlerini, alfabetik olarak tertib etmiştir.¹⁰⁴ Bizce, en çok hadis aldığı şeyhlerinden başlanarak isimleri zikredilmelidir. Musannaf'ın doğru tanınması bakımından bu husus çok önemlidir. Böylece Abdürrezzakın, Musannaf'ın omurgasını, hangi şeyhlerinden aldığı rivayetlerle oluşturduğu tesbit edilmiş olacaktır. Bu esastan hareketle en önemli şeyhinin Musannaf'da yaklaşık altıbin rivayeti bulunan Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Ezdî el-Basrî (95-152/699-769) olduğunu görmekteyiz. Zehebî, Abdürrezzak'ın Ma'merden onbin hadis aldığını zikreder.¹⁰⁵

Diğer önemli şeyhi, Abdülmelik b. Adülaziz b. Cûreyc er-Rûmî (80-150/699-767)dir. Abdürrezzak, Musannaf'a, İbn Cûreyc'den yaklaşık, dörtbin beşyüz rivayet almıştır.¹⁰⁶

Bir başka önemli şeyhi ise Süfyan b. Saîd b. Mesruk es- Sevrî, el-Kûfî (97-161/ 716-778)dir.¹⁰⁷ Sevrî'nin Musannaf'da yaklaşık dörtbin rivayeti bulunmaktadır.

Zikrettiğimiz bu bilgiler ışığında Abdürrezzak'ın önemli hocası denilince yalnız Ma'mer'in isminin zikredilmesinin yanlışlığı ortaya çıkmaktadır. Bu üç şeyhi; Ma'mer, İbn Cûreyc ve Sevrî, Abdürrezzak'ın tahsil hayatında birbirine yakın derecede yer işgal etmektedir. Yaklaşık onsekizbin hadis ihtiva eden Musannaf'daki rivayetlerin onbeşbine yakın mikdarı bu üç şeyhinden alındığı da düşünülürse durum daha iyi anlaşılacaktır. İşte bu nedenle bu üç şeyhinin ayrıca ve özel-

¹⁰⁴ Mizzî, a.g.e., XVIII, 52-54

¹⁰⁵ Zehebî, Tezkire, I, 190; Ma'mer b. Râşid'in hayatı hakkında daha sonra bilgi verilecektir.

¹⁰⁶ Hayatı hakkında ileride bilgi verilecektir.

¹⁰⁷ Hayatı hakkında ileride bilgi verilecektir.

likle belirtilmesi gerekmektedir. Klasik kaynaklarımızda adı geçen şeyhlerinin durumu böyle belirtilmediği gibi, yeni araştırmalarda da buna dikkat edilmediği görülmektedir.¹⁰⁸ Diğer şeyhleri içerisinde de, Musannaf'da yaklaşık bin rivayeti bulunan Süfyan b. Uyeyne b. Ebî İmrân Meymûn el-Hilâlî (107-198/725-814) en önemlisidir.¹⁰⁹

Abdürrezak'ın bu şeyhlerinden başka altmış kadar rivayetlerini aldığı Ebû Hanife (150/767), yaklaşık yirmi rivayetini aldığı Evzâî (157/777), ikiyüz rivayetini naklettiği Mâlik (179/795), ayrıca Abdullah b. el-Mübarek (181/797), Vekî, b. el- Cerrâh (197/812) Hüşeym b. Beşîr (193/809) ve Hişam b. Hassân (147/765) gibi büyük ve meşhur şeyhleri de vardır. İbn Uyeyne'den aldığı bin kadar rivayete, bunlar gibi güvenilirliklerinde şüphe olmayan şeyhlerinden aldığı binden fazla rivayeti de ilâve ettiğimizde, Musannaf'daki yaklaşık onsekizbin rivayetin onyedibinden fazlasının, sika ve meşhur bilginlerden alındığı anlaşılmaktadır. Bu durum da, Abdürrezzak ve Musannaf'ını hadis literatüründe işgal ettiği yerin önemini açıkça göstermektedir. Hocalarından Süfyan b. Uyeyne ile Mu'temir b. Süleyman (187/803)'ın Abdürrez-

¹⁰⁸ Bk. Ali Akyüz, Abdürrezzak- Buhârî İlişkisi, s.21. Motkzi ise bu şeyhlerine İbn Uyeyne'yi de dahil ederek "dört önemli hocası " der. Bk. a.g.m., s.5. Halbuki İbn Uyeyne adı geçen üç şeyhi dışındaki şeyhlerin en önemlisidir. Ancak üç şeyhi kadar önemli değildir.

¹⁰⁹ Hayatı hk bk. İbn Sa'd, Tabakât, V,497; Buhârî, T. Kebîr, IV, 94; Hatîb, Târîhu Bağdâd, IX,174-184; Mizzî, T. Kemâl, XI,177-198; Zehebî, Siyer, VIII,454-475. Abdürrezzak 'ın bu üç şeyhinden Musannaf'a aldığı rivayet miktarını tesbit maksadıyla saydık. Ancak, K. el-Meğazî'nin, Musannaf'ın bir bölümü olmadığını düşündüğümüz için, buradaki rivayetlerle VI. ciltteki Kitabu Ehli'l-Kitab'ı sayıya katmadığımızdan; ayrıca hadis literatüründe "Süfyan" denilince, süfyan b. Uyeyne kastedildiği halde, Abdürrezzak'ın bazan Sevri'yi kaydetmiş olması, (Bk. Musannaf,I,232, no: 895.) kesin miktarların belirlenmesini mümkün kılmamaktadır. Bununla birlikte amacımız, hem bu hocaların Abdürrezzak için önem dereceleri hakkında bir fikir vermek, hem de Musannaf'ın omurgasını oluşturan rivayetlerinin kaynaklarını göstermek olduğundan, tesbit ettiğimiz rakamları zikretmek istiyoruz. Abdürrezzak, Musannaf'a Ma'mer'den: 6129, İbn Cüreyc'den: 4729, Sevri'den: 4192 rivayet almıştır. Bunların toplamı 15047 etmektedir.

zak'tan rivayette bulunmaları¹¹⁰ hocalarının ona verdiği değerin ayrı bir tezahürü olarak görünmektedir.¹¹¹

Bizim tesbitlerimize göre Abdürrezzak'ın, Musannaf'da yaklaşık yüzelli şeyhden rivayeti bulunmaktadır. Bunlardan büyük bir kısmının ismini Mizzî, tesbit etmiştir.¹¹² Şeyhlerinin ortak özellikleri ilk Musannıflardan olmalarıdır.¹¹³ Bunlardan İbn Cüreyc, Sevrî ve İbn Uyeyne, tedlis yaptıkları için tenkid edilmişlerse de, sika kimselerden rivayet ettikleri için, rivayetleri makbul sayılan bilginlerdir.¹¹⁴

Abdürrezzak, Ma'mer, İbn Cüreyc ve Sevrî'nin en önemli öğrencilerindendir.¹¹⁵ O, İbn Cüreyc vasıtasıyla aldığı tâbiîn'in büyüklerinden Atâ b. Ebî Rebah (114/732)'nin rivayetlerinin, ictihad ve fetvalarının da zamanımıza ulaşmasını sağlamıştır.

Abdürrezzak, Sevrî'nin, Câmi'ine sahipti¹¹⁶ ve onu Sevrî'den Mekke'de okumuştur.¹¹⁷ Yahya b. Maîn (233/848) den bir rivayete göre Abdürrezzak, sahip olduğu hadisleri, kendisi için yazılmış olan kitaplardan babasıyla birlikte dinlemiştir.¹¹⁸ İbn Tavus'un kitabını da, Mu'temir b. Süleyman (187/803) dan almıştır.¹¹⁹ Abdürrezzak'ın şeyhleri hadisde imamdırlar.¹²⁰ Ayrıca, Ebû Hanife, Evzâî, Sevrî, Mâlik ve İbn Uyeyne'nin de fıkhî mezhep imamları olmaları, Musannaf'ın, hadisleri anlama ve yorumlama çalışmalarına önemli derecede katkı

¹¹⁰ Zehebî, Siyer, IX, 564

¹¹¹ İbn Uyeyne'nin Abdürrezzak'tan rivayetleri miktar bakımından fazla olmalı ki, Abdürrezzak'tan rivayette bazan, onun adını zikretmemiş, tedlis, yapmıştır. Bk. Hâkim, Marife, s.105

¹¹² Mizzî, T. Kemâl, XVIII, 52-54

¹¹³ Râmechurmuẓî, el-Muhaddisu'l- Fâsıl, s.611-624

¹¹⁴ Hâkim, Marife, s.103-104; Halilî, İrşâd, s.80-81; Sibt b. el- Acemî, et- Tebyîn li Esmâ'îl-Müdel-lisîn, 27-28,39; A. Naim, Tecrid,I, Mukaddime, s.167

¹¹⁵ Zehebî, Siyer, IX,565-566

¹¹⁶ Suyûtî, el- Leâli, I,260

¹¹⁷ Bk. Musannaf,III, no: 5063; VIII, no:14076

¹¹⁸ Zehebî, Siyer, IX,568

¹¹⁹ Hâkim, Ma'rife, s.104

¹²⁰ Tirmizî, el-İlel, Sahih'in sonunda,V,567

sağlayacağını göstermektedir. Çünkü Abdürrezzak, bu şeyhlerinin ve onların şeyhlerinin, pek çok ictihad, fetva ve yorumlarını da rivayet etmektedir.

Buraya kadar ismini zikrettiğimiz şeyhlerinin dışında kalanlar arasında, rivayetleri diğerlerine nazaran daha çok olanlar da şunlardır:

- Halid b. Mihrân el- Basrî el-Hazzâ (141/763)
- Hişam b. Urve b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm (146/763)
- Ubeydullah b. Ömer b. Hafs el-Ömerî el-Medenî (147/764)
- Said b. Ebî Arûbe (156/773)
- Şu'be b. el-Haccac b. el-Verd (160/776)
- İsrâîl b.Yunus b. Ebî İshak es-Sebiî el-Kûfî (162/778)
- İbrahim b. Tahman b. Şu'be el- Bâşânî (163/780)
- Said b. Beşîr el-Ezdî el-Basrî (168/784)
- Abdullah b. Ömer el-Ömerî (171/787)
- Ca'fer b. Süleyman ed- Dubaî (178/794)
- İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahya el-Eslemî (184/300)
- Yahya b. Said el- Kattan (198/813)

Bunlardan Ca'fer b. Süleyman ed-Dubaî şîî olduğu için cerhedilmiştir.¹²¹ Ancak Abdürrezzak'ın, bu şeyhinden rivayetleri azdır.

Şimdi rivayetleri Musannaf'ın muhtevasının büyük bir kısmını (yaklaşık onsekizbin hadisden, onbeşbinini) oluşturan, üç şeyhinin hayatları hakkında kısa bilgi vermek istiyoruz. Bu bilgiler bize bir bakıma, Abdürrezzak'ın kaynaklarını tanıma imkânı verecektir.

¹²¹ Ukaylî, Duafâ, I,188-189

A. MA'MER B. RAŞİD (ö.154/771)

Ma'mer b. Râşid el- Ezdî, künyesi Ebû Urve'dir. Ebû Amr da denir.¹²² Basra'da doğmuş,¹²³ sonra Yemen'in San'a şehrine yerleşmiştir.¹²⁴ Hafız, muhaddis, müfessir ve fakihdir. Tefsir'i ve hadise dair Câmi'i vardır.¹²⁵ Ma'mer'in Câmi'inden zamanımıza ulaşan kısım, Abdürrezzak'ın Musannaf'ının sonunda basılmıştır. (c.X,379 dan, aynı cildin sonuna kadar ve XI. cildin tamamı)¹²⁶

Ma'mer'in, Hemmam b. Münebbih (101/719), Amr b. Dînar (126/744), Katâde b. Dîâme (118/736), Muhammed b. Müslim b. Şihab ez-Zührî (124/742), Eyyüb es-Sahtiyânî (131/748), Mansur b. el-Mutemir (132/750), Süheyl b. Ebî Sâlih (138/755) ve Hişam b. Urve

¹²² Buhârî, T. Kebîr, VII,378

¹²³ İbn Nedim, Kûfeli olduğunu zikreder, bk. Fihrist, 429

¹²⁴ İbn Kuteybe, Maârif, s.506; Mizzî T. Kemâl, XXVIII,309

¹²⁵ Zehebî, Tezkire, I,190; Ziriklî, A'lâm, VIII,190; Kehhâle, Mu'cem, XII,309; Gas, I,291.

¹²⁶ Bu eser hakkında Fuad Sezgin önemli bir makale yazmıştır. Bk. "Hadis Musannefatının Mebde-i ve Ma'mer b. Râşid'in Câmi'i, Türkiyât Mecmuası, XII,115-134 İstanbul 1955. Ma'mer b. Râşid'in Câmi'i olarak bilinen bu kısım bizce Ma'mer'in eserinin ne aslı ne de tamamıdır. Çünkü bu kısım binbeşyüzden biraz fazla hadis ihtiva etmektedir. (Matbu numaralamaya göre 1614 hadis) Halbuki, Abdürrezzak'ın Ma'mer'den onbin hadis yazdığı bilinmekte ve Zehebî, Câmi'in üç cüzünü elde ettiğini belirtmektedir. (Zehebî, Siyer, VII,11,14) Zehebî'nin üslubundan, Câmi'in tamamının üç cüzden ibaret olmadığı da anlaşılmaktadır. Ayrıca Ma'mer'in süneni/ahkama dair hadisleri topladığı rivayet edildiği halde (Ali Yardım, Hadis II,46, Kûtu'l-Kulûb, I,324-325 den naklen) Musannaf'ın sonundaki rivayetler içinde, ahkama dair hadis çok azdır. Buna karşılık Musannaf'da Abdürrezzak, Ma'mer'den pek çok ahkâm hadisi rivayet etmektedir. Hem söz konusu kısım, Ma'mer'in Câmi'i olsaydı Musannaf'daki Ma'mer'e ait hadislerin tamamını ihtiva etmesi gerekirdi. Çünkü kaynaklarda Ma'mer'in hadise dair eseri olarak yalnızca Câmi zikredilmekte, (Kemâl Sandıkçı, İlk Üç Asırda, s.83) yani Abdürrezzak'ın kaynak olarak kullanabileceği Ma'mer'e ait, başka bir eserden söz edilmemektedir. Halbuki Câmi'de Musannaf'ın hadislerinden yalnızca bir tane bulunmaktadır. Özetle söylemek gerekirse, yukarıdaki bilgilerden Câmi'in aslının en az on bin hadis ihtiva eden, üç cüzden fazla ve Musannaf'daki Ma'merden rivayetleri de içinde bulunduran büyük bir eser olması gerekmektedir. Mevcut kısımda bu özelliklerin hiç biri yoktur. Bu durumda geriye bir ihtimal kalmaktadır. O da, bu kısmın, Abdürrezzak'ın, Câmi'den Musannaf'a dahil etmediği hadisler olabileceğidir. Nitekim söz konusu kısım incelendiğinde tasnif edilmiş olması gerekirken -çünkü Ma'mer ilk Musannıflandır- hem hiç bir kitab ihtiva etmemekte, hem de muhtevası, farklı kitaplara ait karışık hadislerden (âdâb, fedâil, fiten... gibi) oluşmaktadır. Bu bakımdan söz konusu kısım, bir seçmeden artan hadisler intibahı vermektedir. Abdürrezzak, bu hadisleri de öğrencilerine okutmuş, bu esnada açıklayıcı bilgi ve rivayetler nakletmiştir. (no: 19788, 19781 ve 20093, 20095 gibi) Bu rivayetleri de sonradan raviler, söz konusu kısmın içine katmışlar. Bir kısım isnadda ise, Ma'mer'in adı düşmüştür. (Krş. no: 19858, 19671 ile no 19955).

(146/763) den rivayetleri vardır. Babası da hadis ilmi ile meşgul olmuştur ve ondan da rivayetleri bulunmaktadır.¹²⁷ Ma'mer'den ise hocaları, Eyyûb es-Sahtiyânî ve Amr b. Dînar, akranlarından Said b. Ebî Arûbe (156/7773) ve Şu'be b. el- Haccac (160/ 776), Abdürrezzak'ın diğer şeyhleri Süfyan es- Sevrî (161/778 ve Süfyan b. Uyeyne (198/814), Abdullah b. el- Mübârek (181/ 797), Abdürrezzak'ın hadis tahsilinde arkadaşı tarihçi Muhammed b. Ömer el- Vakıdî (207/823) ile Mu'temir b. Süleyman (187/803)ın rivayetleri vardır. Tabî en meşhur öğrencisi Abdürrezzak b. Hemmam (211/827) dır.¹²⁸ İmam Şâfiî (204/819) de Ma'merden rivayetlerde bulunmuştur.¹²⁹

Ma'mer, sika olarak nitelendirilmektedir. Hadis bilginlerinin, onu öven ve tevsik eden pek çok sözü, kaynaklarımızda zikredilir. Bunlardan belki en önemlisi, Ali b. el-Medîni (234/777) nin, Ma'mer'in, hocalarından öğrendikleri ile Medine, Mekke, Basra ve Kûfe'nin ilmini şahsında topladığını ifâde etmesidir. Said b. Ebî Arûbe de ondan hadis almakla öğrenirmiş.¹³⁰ İbn Sa'd, onu üçüncü tabaka ricalinden sayar,¹³¹ ilk musannıflardandır.¹³²

Ma'mer'in rivayetlerinden, Abdürrezzak'ın, ondan yazdığı yaklaşık, onbin hadis, ¹³³ altıbinbeşyüz kadarı Abdürrezzak'ın Musannaf'ı içinde; binbeşyüz kadarı da aynı eserin sonunda olmak üzere, toplam sekizbin civarında rivayeti, Abdürrezzak ve öğrencileri sayesinde zamanımıza ulaşmıştır. Bu husus, hadislerin tedvin ve tasnifi bakımından büyük önem arzeder.

¹²⁷ Abdürrezzak, Musannaf, IV,no:7582

¹²⁸ Mizzî, T. Kemâl, XXVIII, 304-305; Zehebî, Siyer, VII,56

¹²⁹ Halilî, İrşad, s.19

¹³⁰ İclî, Sikât,II,133; Mizzî, a.g.e., XXVIII, 308-310; Zehebî, Siyer, VII, 8-10

¹³¹ İbn Sa'd, Tabakât, V,546

¹³² Râmehurmuzy, el-Muhaddisu'l-Fâsıl, s, 6II; Suyûtî, Tedrîb, I,89

¹³³ Zehebî, Siyer, VII,11

Ma'mer, Hemmam b. Münebbih'in, Ebû Hureyre (59/679) den rivayet ettiği, es-Sahifetus's-Sahîha'nın râvîsidir.¹³⁴ Abdürrezzak'ın Musannaf'ının içinde zamanımıza ulaşan, Zührî'nin Meğazî'sini de o rivayet etmiştir.¹³⁵ Ma'mer tarafından rivayet edilen bu iki eser, Hadis ve İslâm Tarihi ilimleri için çok değerlidir. Bu eserlerle Ma'mer her iki ilimde de çok önemli bir yer işgal etmektedir.

İbn Kuteybe (276/889), Maârif'inde zikrettiği şia listesinde, Ma'mer'in de adını sayar.¹³⁶ Ancak bu bilgi güvenilir olmaktan uzaktır. Çünkü bu listede, belki bir kaç şahış hariç, şiilikle ilgilerinin olmadığı kesin olarak bilinen pek çok bilginin de adı bulunmaktadır. Bu listedekiler, Hz. Ali'yi Hz. Osman'a tafdil eden ve iktidar sahipleri veya iktidar yanlıları tarafından, iftira olarak şiî oldukları iddia edilerek, toplumu etkilemeleri önlenmek istenen bilginlerdir. Bunlar için şiilik değil teşeyyu' söz konusudur. Teşeyyuun anlamı üzerinde daha sonra durulacaktır. Ancak biz şu kadarını belirtelim ki Abdürrezzak'ın Ma'mer'den rivayet ettiği, hadis, ictihad ve fetvalardan müteşekkil, yaklaşık sekizbin rivayet içinde, onun şiî olduğunu gösterecek hiç bir bilgi bulunmamaktadır. Şiî olsaydı en azından buna delalet edecek bir takım işaretler bulunurdu. Ma'mer b. Raşid'in, selefi akideye mensup olduğu anlaşılmaktadır.

Fıkıhta da büyük bir bilgin olduğu, Musannaf'daki ondan nakle-dilen ictihad ve fetvalardan anlaşılmaktadır.

¹³⁴ Prof Dr. Muhammed Hamidullah tarafından yayınlanan bu sahife, üç mütercim tarafından ayrı ayrı, Tükçeye tercüme edilmiş ve basılmıştır:

1- İlk Hadis Mecmualarından Hemmam b. Münebbih'in Hadis Mecmuası, terc. Rağıb imamoğlu, Ankara 1966,

2-Hemmam b. Munebbih'in sahifesi, tere Dr. Talat Koçyiğit, Ankara 1967,

3-Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahifa-i Hemmam b. Munebbih, terc. Kemâl Kuşçu, İstanbul 1967
"Sahife " Hk. bilgi için bk. M. Uğur, Hadis İlimleri Edebiyatı, s.236-237; Ali Yardım, Hadis II, s.56; Talat Koçyigit, Hadis Tarihi , s.56-62

¹³⁵ Musannaf, V,313 den, cildin sonuna kadar. İbn Nedim Meğazî'yi, Ma'mer'in eseri olarak zikreder, bk. Fihrist, s.429; F. Sezgin de aynı bilgiyi verir, Bk. GAS., I, 291

¹³⁶ İbn Kuteybe, Maârif, s.624

Ma'mer, hadis tenkidinde, cerh ve ta'dilde söz sahibi bir bilgin-dir¹³⁷ ve hüccettir.¹³⁸

Ma'mer, San'a'da vefat etmiştir.¹³⁹ Vefat tarihi ihtilaflıdır. H. 152, 153 ve 154 tarihleri zikredilmektedir. Yahya b. Ma'in ve Ahmed b. Hanbel H. 154 senesinde vefat ettiğini söylemişlerdir.¹⁴⁰ Yahya ve Ahmed, vefat anında Ma'mer'in yanında bulunan Abdürrezzak'ın¹⁴¹ öğrencileri olduklarından bu konuda onların sözleri tercih edilmelidir.

B. İBN CÜREYC (ö.150/767)

Abdülmelik b. Abdüllaziz b. Cüreyc er-Rûmî, künyesi Ebu'l-Velid'dir, Ebû Hâlid de denir. Aslen Bizanslıdır.¹⁴² ^{Zamanında} Mekke'nin büyük hadis ve fıkıh bilginidir.¹⁴³ İlk Musannıflardandır.¹⁴⁴

Pek çok hocadan hadis tahsil etmiştir. Atâ b. Ebî Rebah (114/732), İbn Ömer'in mevlâsı Nâfi (117/735), Zührî (124/742), Amr b. Dînar (126/ 744), Muhammed b. el-Münkedir, (130/748), Salih b. Key-san (140/757) bunlardan bazılarıdır. En çok rivayeti Atâ'dandır.¹⁴⁵ Bunların büyük bir kısmı Abdürrezzak'ın Musannaf'ı sayesinde zamanımıza ulaşmıştır.¹⁴⁶ İbn Cüreyc pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Bunların en meşhurlarından bir kaçı da Evzâî (157/774), Süfyan es-Sevrî (161/778), Vekî' b. el-Cerrâh (197/812), Yahya b. Saîd el-Kattân

¹³⁷ Zehebî, Zikru men Yu'temedu Kavluh, s.175.

¹³⁸ İrâkî, el-Beyan ve't-Tavdîh s.268; İbnu'l-İmâd, Şezerât, I, 299

¹³⁹ Halîlî, İrşad, 19

¹⁴⁰ Mizzî, T. Kemâl, XXVIII,310-311; Zehebî, Siyer, VII,14-15

¹⁴¹ İbn Sad, V,546

¹⁴² Buhârî, Târîhu'l-Kebîr, V,422-423; Hatîb Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, X,400; Mizzî, a.g.e., XVIII,338

¹⁴³ Zehebî, Tezkire, I,171

¹⁴⁴ Râmehurmuzî el-Muhaddisu'l-Fâsıl, s.611-612; Hatîb Bağdâdî, a.g.e. X.400; Suyûtî, Tedrîb, I, 89

¹⁴⁵ Tirmizî, İlel, Sahih'in sonunda ,V,707; Zehebî, Siyer, VI,326

¹⁴⁶ Motzki, Abdürrezzak'ın Musannaf'ındaki, İbn Cüreyc'in Atâ'dan rivayetlerini esas alarak Atâ-İbn Cüreyc ilişkisi çerçevesinde Hadisin otantikliği konusunu araştırmış, önemli sonuçlar elde etmiştir. B.k. "The Musannaf of Abd Al-Razzak al-San'ânî as a source of authentic ahadith of the first century A.H. " Journal of Near Eastern Studies so 1991 pp. 1-22 Chicageau

(198/813), Süfyan b. Uyeyne (198/814), Abdürrezzak b. Hemmam ve Ebû Asım ed-Dahhak b. Mahled en-Nebîl (212/828) dir.¹⁴⁷

İbn Cüreyc onsekiz sene Atâ b. Ebî Rebah'tan ders almış, yedi sene de Amr b. Dînar'ın meclisine katılmıştır.¹⁴⁸ Atâ b. Ebî Rebah onun için, "İbn Cüreyc Hicaz gençlerinin efendisidir" dermiş¹⁴⁹ çok güzel namaz kıldığı söylenir.¹⁵⁰ Bilginlerin onun hakkındaki başka övücü sözleri de kaynaklarımızda nakledir.¹⁵¹ Sika ve sadûk olduğu,¹⁵² çok hadis bildiği kabul edilir.¹⁵³ Fakat tedlis yaptığı da iddia edilir.¹⁵⁴ Dârekutnî (385/995)'nin onun hakkında mecruh râvilerden tedlis yaptığını söylediği nakledilir.¹⁵⁵ Bazı müdelles rivayetleri Abdürrezzak'ın Musannaf'ında da mevcuttur.¹⁵⁶

Her ayın üç günü hariç sürekli oruç tuttuğu,¹⁵⁷ mut'a nikahının cevazına inandığı ve yetmiş kadınla mut'a yaptığı nakledilmektedir.¹⁵⁸ Tabîî mut'a nikâhı ile ilgili bu bilgiler tedkike muhtaçtır.

İbn Cüreyc, H. 150 yılında, Bağdad'da vefat etmiştir.¹⁵⁹

Kaynaklarımızda, Kitabu't-Tefsir, Kitabu's-Sünen ve Menâsiku'l-Hac adlarında üç eserinin olduğu belirtilir.¹⁶⁰

¹⁴⁷ Hatîb Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, X.400-401; Mizzî, Tehzîbu'l-Kemâl, XVIII, 339-346

¹⁴⁸ Hatîb Bağdâdî, a.g.e., X, 402-403; Zehebî, Siyer VI,334

¹⁴⁹ Zehebî, Siyer, VI,328

¹⁵⁰ Buhârî, Târîhu'l-Kebîr, V,423

¹⁵¹ Hatîb Bağdâdî, a.g.e., X,402-405; Mizzî, a.g.e., XVIII,347-348; Zehebî, Siyer, VI,329-330

¹⁵² İclî, Sikât,II,113; Zehebî, Siyer, VI,330

¹⁵³ İbn Sa'd Tabakât, V,492; Hatîb Bağdâdî, a.g.e., X,402; Zehebî, Mizan, II,659

¹⁵⁴ İbn Hacer, Ta'rifu Ehli't- Takdis, s.41; Suyutî, Risâle fi'l-Müdellesîn, s.23

¹⁵⁵ İbn Hacer, Tehzibu't-Tehzîb, III,503

¹⁵⁶ Bk. Abdürrezzak, Musannaf, X, no: 18471,18472

¹⁵⁷ Zehebî, Tezkire, I,170

¹⁵⁸ Zehebî, Mizan, II,659; İbn Hacer, Tehzibu't-Tehzîb, III,503

¹⁵⁹ Zehebî, Siyer, VI,334; Mizzî, a.g.e., XVIII,352; Hatîb Bağdâdî, a.g.e., X,407

¹⁶⁰ İbn Nedim, Fihrist, s.278; Katip Çelebî, Keşfu'z-Zunûn, I,437; İsmail Paşa, Hediyyetu'l-Arifin, I,623; Kehhâle, Mu'cem, VI,183; Brockelmann, Suppl. I,255; F. Sezgin, GAS., I,91; K. Sandıkçı, İlk Üç Asırda. s.72

O, semâ ve kıraat metodunu müsavî görürdü.¹⁶¹ Belki bu nedenle öğrencisi Abdürrezzak da aynı kanaattadır. Zührî'nin hadislerini münavele ile aldığı kendisinin de münavele ve icazetle hadis rivayet ettiği nakledilir.¹⁶² İbn Cüreyc hakkında Dârekutnî'nin, mecruh râvilerden tedlis yaptığını söylemesi, Zehebî'nin, sika olduğunda ittifak edildiğine dair görüşüyle çelişmektedir.¹⁶³ Nafi'den rivayette, Mâlik (179/795)ten üstün görülmüştür.¹⁶⁴ İbn Hacer, onun "Huddistu", "beleğani" ve "kale" diyerek naklettiklerinden kaçınılması ve semâ'a delalet eden lafızlarla rivayet ettiklerinin alınması hususunda bir uyarıyı rivayet eder.¹⁶⁵ Abdürrezzak'ın, İbn Cüreyc'den aldığı rivayetlerin pek çoğu onun Atâ'dan rivayet ettikleridir. İbn Cüreyc, Atâ'dan rivayette insanların en sağlamı (esbet) kabul edildiğinden,¹⁶⁶ bir kaç rivayeti dışında, İbn Cüreyc sebebiyle Abdürrezzak'a yöneltilebilecek tenkit yoktur.

Abdürrezzak'ın, İbn Cüreyc'den, Musannaf'da yaklaşık, dörtbin beşyüz rivayeti vardır. Kitabu'l-Buyu'da (c.VIII, 3-318), İbn Cüreyc'den rivayetleri, Musannaf'ın diğer kitaplarına nazaran daha azdır. Bunun sebebi tesbit edilememiştir. Şimdilik söyleyebileceğimiz, diğer kitapların çoğu Deberî tarafından rivayet edildiği halde, bu kitabın Muhammed b. Ali en-Neccar tarafından rivayet edilmiş olmasıdır.

¹⁶¹ İbnul'-İmad, Şezerât, I, 226-227

¹⁶² Zehebî, Siyer, VI,331

¹⁶³ Zehebî, Tezkire, I,659

¹⁶⁴ İbn Hacer, Tehzibu't-Tehzib, III,502

¹⁶⁵ İbn Hacer, a.g.e., III,502

¹⁶⁶ Zehebî, Siyer, VI,328

C. SÜFYAN es-SEVRÎ (161/778)

Süfyan b. Saîd b. Mesruk es-Sevrî, el-Kûfî, kûnyesi Ebû Abdullah'tır.¹⁶⁷

Zehebî, "doğum tarihinin H.98 olduğunda ittifak vardır", derse de¹⁶⁸ aslında, farklı tarihler rivayet edilmektedir.¹⁶⁹

Aslen Mervlidir.¹⁷⁰ İlk hadis tahsilini babası Said'den Kûfe'de almıştır.¹⁷¹ Babasından rivayetlerinden bir kaçını Abdürrezzak, Musannaf'ına almıştır.¹⁷²

Pek çok bilginden hadis dinlemiştir. Bunların en önemlilerinden birkaçı şunlardır: Habib b. Ebî Sabit (119/737), Ebû İshak es-Sebiî (127/745), Muhammed b. el-Münkedir (130/748), Mansur b. el-Mutemir (132/750), Süheyl b. Ebî Salih (138/755), Humeyd b. Tireveyh et-Tavîl (142/759), Asım b. Süleyman el-Ahvel (142/760), Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık (148/765) Süleyman b. Mihran el-A'meş (148/765), Ma'mer b. Râşid (154/771) dir. Akranı olan Şu'be b. el-Haccac (160/776)dan da rivayetleri vardır.

Öğrencilerinin en meşhurlarından birkaçı da (179/795), Abdullah b. el-Mübârek, Mâlik b. Enes (181/792), Ubeydullah b. Abdurrahman el-Eşcaî (182/798). Cerîr b. Abdülhamid (188/804), İshak b. Yusuf el-Ezrak (195/811), Vekî' b. el-Cerrâh (197/812) Abdullah b. Vehb (197/813), Yahya b. Said el-Kattan (198/813), Abdurrahman b. Mehdî

¹⁶⁷ İbn Sâ'd, Tabakât, VI,371; Buhârî, Târîhu'l-Kebîr, IV,92

¹⁶⁸ Zehebî, Siyer, VII, 230

¹⁶⁹ Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, IX,171-172; M. Plessner, İ.A., XI,83; İbn Sa'd. H.97 yi tercih eder. Bk. Tabakât, VI,371

¹⁷⁰ Yakut, Mucemu'l-Buldan, V,114

¹⁷¹ Zehebî, Siyer, VII,230

¹⁷² Abdürrezzak, Musannaf, IV, no: 8481

(198/814), Muhammed b. Yusuf el-Firyâbî (212/827) ve Abdürrez-zak'tır.¹⁷³

Sevrî zaman zaman Yemen'e gitmiş ve ticaret yapmıştır.¹⁷⁴ Abdürrezzak'la bu seyahatleri esnasında görüşmüş olmalıdır. Hadis tahsili için ise, Hicaz, Basra, Rey ve Cürcan'a gitmiş, bir müddet de Buhâra'da kalmıştır.¹⁷⁵ Müfessir,¹⁷⁶ muhaddis, müctehid, fıkıhda mezheb imamı ve mütekellimdir.¹⁷⁷ İlk musannıflarındandır.¹⁷⁸ Abdürrez-zak, Musannaf'ında, ondan yaklaşık dörtbin hadis, ictihad ve fetva ri-vayet etmiştir.

Hayatı hakkında bilgi verirken kaynaklarımız, ona ait menkıbe-lere de çok yer verirler. En çok menkıbe ise, Zehebî'nin Siyer'inde bulunmaktadır.¹⁷⁹ Fakat kaynaklarımız, hafızasının kuvvetli olduğunda, zühd ve verasında, çok hadis bildiğinde ittifak ederler. İctihadına muhalif ictihadda, Onun ictihadı¹⁸⁰ tercih edildiği söylenir.¹⁸⁰

Sevrî, iktidar muhalif idi. Bu nedenle Halife Mehdî (159-169/775-795) onu cezalandırmak istemiş, Sevrî de H. 155 de Kûfe'den kaçmış¹⁸¹ ve Mekke'ye gitmiştir. Halife Mekke valisine yakalanmasını emretmişse de, vali kaçmasına göz yummuş, o da Basra'ya gitmiş ve ölünceye kadar orada saklanarak yaşamıştır.¹⁸² Şüphesiz bu yıllar onun için sıkıntılı yıllar olmuştur. Bu yıllarda Yahya b. Said el-Kattan ve Abdurrahman b. Mehdî ondan hadis yazmışlardır.¹⁸³

¹⁷³ Mizzî, Tehzîbu'l-Kemâl, XI, 155-164

¹⁷⁴ İbn Sa'd, Tabakât, VI, 372

¹⁷⁵ K. Sandıkçı, İlk Üç Asırda, s.196

¹⁷⁶ İ. Cerrâhoğlu, Tefsir Tarihi, I, 233

¹⁷⁷ M. Plessner, İ.A., XI, 83

¹⁷⁸ Râmehurmuzî, el-Muhaddisu'l-Fâsıl, s.612; Suyûtî, Tedrîb, I, 89

¹⁷⁹ Zehebî, Siyer, VII, 229-279

¹⁸⁰ Mizzî, T. Kemâl, XI, 166 Zehebî, Siyer, VII, 238

¹⁸¹ Buhârî, Târihu'l-Kebîr, IV, 93; Hatîb Bağdâdî, Târihu Bağdâd, IX, 171

¹⁸² İbn Sa'd, Tabakât, VI, 372, 374; Buhârî, a.g.e., IV, 93; İbn Kuteybe, Maârif, 217; Mizzî, a.g.e., XI, 169; Zehebî, Siyer, VII, 245-246

¹⁸³ İbn Sa'd, Tabakât, VI, 372-373; Zehebî, Siyer, VII, 245

Hakkında çok övücü sözler söylenmiş, sika, sebt, huccet, hafızların imamı, şeyhu'l- İslâm denmiştir.¹⁸⁴ Tezkiyeye muhtaç olmayan, zühd ve vera sahibi sika bir bilgin olduğu belirtilmiştir.¹⁸⁵ Abdurrahman b. Mehdî de onu övmüştür.¹⁸⁶ İbn Sâ'd Onu Kûfeli muhaddislerin altıncı tabakasından, Zehebî ise beşinci tabakadan hafız olarak zikreder.¹⁸⁷

Sevrî, Mekke'de de hadis rivayet etmiştir.¹⁸⁸ Mâlik ve Şu'be (160/ 776) den üstün kabul edilirdi.¹⁸⁹ Abdürrezzak onun hadislerini çok iyi bilirdi.¹⁹⁰ Abdürrezzak, Süfyan b. Uyeyne'nin, İbn Abbas (68/687), Şa'bî (103/720) ve Sevrî'nin, zamanlarında benzerleri bulunmayan bilginler olduklarını söylediğini, nakleder.¹⁹¹

İbn Kuteybe'nin malum Şia listesinde Sevrî'nin de adı bulunmaktadır.¹⁹² Ancak bu şekilde itham edilmesinin sebebi büyük bir ihtimalle, biraz önce sözünü ettiğimiz, iktidar muhalifi ve ayrıca Kûfe'li olmasındandır. Çünkü, Abdürrezzak'ın, yaklaşık dörtbin rivayetini günümüze taşıdığı Musannaf'ında, onun şii olduğuna delalet edecek hiç bir bilgi bulunmamaktadır.

Sevrî, Tedlisle itham edilmiştir.¹⁹³ Ancak Buhârî tedlisinin çok az olduğunu belirtmiş,¹⁹⁴ başka bilginlerce de Sevrî'nin Müdelles riva-

¹⁸⁴ İbn Sa'd, Tabakât, VI, 371; Zehebî, Siyer, VII, 230; İbn Sâ'd'ın burada zikrettiği, "Şeyhu'l-İslâm" tabirini, Plessner "yaşlı dindar olarak" anlamış bk. İ.A., XI,83

¹⁸⁵ İclî, Sikât, 190-193; Hatîb Bağdâdî, Târihu Bağdâd, IX, 152; Mizzî, Tehzîbu'l-Kemâl, XI, 168-169 Bağdâdî'den naklen

¹⁸⁶ Tirmizî, İlel, Sahih'in sonunda, V, 704,

¹⁸⁷ İbn Sâ'd, Tabakât, VI, 371; Zehebî, Tezkire, I, 203

¹⁸⁸ Abdürrezzak, Musannaf, VIII, no: 14073-14076

¹⁸⁹ Hatîb Bağdâdî, Târihu Bağdâd, IX, 164-165

¹⁹⁰ Mizzî, a.g.e., XVIII, 58

¹⁹¹ Hatîb Bağdâdî, Târihu Bağdâd, IX, 154

¹⁹² İbn Kuteybe, Maarif, s.624

¹⁹³ Sibt b. el- Acemî et- Tebyîn li Esmâi'l-Müdellesin, s.27; Suyûtî, Risâle fi'l-Müdellesin, s.18

¹⁹⁴ İbn Hacer, Ta'rifu Ehli't-Takdis, s.32

yetleri, makbul sayılmıştır.¹⁹⁵ Zehebî ise, yalancılardan tedlis etmekle itham edilmesine itibar edilmeyeceğini belirtmektedir.¹⁹⁶

Sevrî, Basra'da H.161 de (m.778) vefat etmiş ve orada defnedilmiştir. Kûfe'deki ailesinin onun vefatından daha sonra haberi olmuştur.¹⁹⁷

Hadise dair el-Câmiu'l-Kebîr ve el-Câmiu's- Sağîr adında iki kitabı vardır. Ayrıca tefsiri¹⁹⁸ ve başka kitapları da vardır.¹⁹⁹ Abdürrezzak Sevrî'nin kitabına sahipti. Bunu kendisi ifâde etmektedir.²⁰⁰ Ayrıca onunla görüşmüş ve pek çok fetvasını dinlemiştir.²⁰¹ Tasnif konusunda, Abdürrezzak'ın, ilk Musannıflardan olan hocası Sevrî'den yararlandığına dair, açıkca bunu ifâde eden bir bilgi bulunmamakla birlikte, yararlanmasını tabii bir sonuç olarak görmek gerekir.

IV.ÖĞRENCİLERİ

Abdürrezzak'ın pek çok öğrencisi vardır. Bunların arasında, Musannaf'ı okuyup İslâm coğrafyasının en uzak bölgelerinden Endülüs'e kadar götürüp oralarda okutanlar da bulunmaktadır.²⁰² Mizzî, Abdürrezzak'ın öğrencilerinden Kütüb-i Sitte müelliflerinin eserlerinde rivayetleri olanların isimlerini tesbit etmiştir.²⁰³ Biz bunlardan çok meşhur ikisine Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'e daha önce işaret etmiştik. Bu iki bilgiden başka Abdürrezzak'ın öğrencisi olan bilginlerden en önemlileri Buhârî ve Müslim'in ikisinin de Abdürrezzak'ın rivayetlerini aldıkları şeyhleri, İshâk b. İbrahim Râhûye el-

¹⁹⁵ Ahmed Naim, Tecrid-i Sarih Tercemesi, I, Mukaddime, s.169

¹⁹⁶ Zehebî, Mizan, II, 169

¹⁹⁷ İbn Sa'd, Tabakât, VI, 371; Buhârî, Târihu'l-Kebîr, IV, 92; Hatîb Bağdâdî, Târihu Bağdâd, IX, 172; Mizzî, Tehzibu'l-Kemâl, XI, 163; Zehebî, Siyer, VII, 279

¹⁹⁸ İ. Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, I, 233

¹⁹⁹ Kehhâle, Mu'cem, IV, 235; F. Sezgin, GAS, I, 519; K. Sandıkçı, İlk Üç Asırda, s. 198

²⁰⁰ Bk. Musannaf, III, no: 5063; Suyûtî de buna işaret eder, bk. Leâli, I, 260

²⁰¹ Bk. Musannaf, IV, no: 8335, 8351, 8361

²⁰² İbn Hayr el-İşbilî, Fehrese, s. 127

²⁰³ Mizzî, a.g.e., XVIII, 54-56; Ayrıca Bk. Zehebî, Siyer, IX, 564-565

Hanzalî (238/853) ile İshak b. Mansur el-Kevsec (251/865)dir. Bunlardan sonra Buhârî'nin şeyhleri, Abdullah b. Muhammed b. Cu'fî el-Müsnedî (229-844) ve büyük bilgin, ilel konusunda büyük bir mütehassıs kabul edilen Ali b. Cafer b. Necih el-Medînî (161-234/777-849) gelmektedir. Müslim'in Abdürrezzak'tan rivayetlerinin pek çoğunu aldığı şeyhleri ise Muhammed b. Râfî' en-Neysâbûrî (245/859) ve Abd b. Humeyd (249/863)dir. Buhârî ve Müslim'in şeyhlerinden Abdürrezzak'ın öğrencisi olan diğer bilginlerden bazıları şunlardır:

Amr b. Muhammed en-Nâkıd (232/847)

Mahmud b. Gaylân el-Mervezî (239/853)

İshak b. İbrahim b. Nasr es-Sa'dî (242/856)

Yahya b. Cafer el-Bîkendî (243/857)

Seleme b. Şebîb en-Nesâî (247/861)

Muhammed b. Yahya ez-Zühlî (258/872)

Haccac b. Yusuf eş-Şâir (259/873)

Ahmed b. Yusuf es-Sülemî (264/878)

Musannaf'ın günümüze ulaşmasını sağlayan ve tezimiz bakımından da bu nedenle önemli olan öğrencileri ise şunlardır:

İshak b. İbrahim b. Abbâd ed-Deberî (285/898)

Muhammed b. Ali en-Neccar (247/861)

Muhammed b. Yusuf el-Huzâkî (?)²⁰⁴

²⁰⁴ A.Akyüz, "Huzâkî" kelimesini "Huzâfî" şeklinde okumuştur. (Bk. Abdürrezzak, Buhârî ilişkisi, s.28,29) Halbuki bu konuda ihtilaf yoktur. İbnu'l-Esir, Lübbâb, I,350; Krş. Durum matbu Musannaf'dan da kolayca anlaşılmaktadır. Bk. Musannaf, X,311; Krş. İbnü'l-Hayr, Fehrese, s.127; Ayrıca Ali Akyüz, s.26. Dipnot: 38 de Huzâkî'nin ravisini de Keşvirî olarak tesbit etmiştir. Onun da doğrusu, Keşverî veya Kişverî'dir. Bk. Musannaf, X,311 Dipnot: 1 Krş. İbnü'l-Hayr, aynı yer

Muhammed b. Ömer es-Simsar (?)²⁰⁵

Şüphesiz Abdürrezzak'ın bunlardan başka daha bir çok öğrencisi vardır.²⁰⁶ Ancak bizce Abdürrezzak'ın öğrencileri ile ilgili olarak zikredilmesi gereken en önemli husus, bunlardan çoğunun büyük hadis bilginleri olmaları, diğer bir husus da pek çoğunun müellif muhaddis olmalarıdır. Öğrencilerinin bu özellikleri bize Abdürrezzak'ın hadis ilmindeki yerinin önemini ve gayretlerinin ne kadar verimli olduğunu göstermektedir.

Abdürrezzak'ın şeyhlerinden Mu'temir b. Süleyman (187/803) ve Veki b. el-Cerrâh'ın (197/812) Abdürrezzak'tan rivayetlerde bulunduklarını daha önce belirtmiştik. Abdürrezzak da öğrencisi Ahmed b. Hanbel'den rivayet etmiştir.²⁰⁷

Abdürrezzak'ın öğrencilerinin hepsinin aynı seviyede olmadıkları yukarıdaki açıklamalarımızdan anlaşılmaktadır. Ayrıca ondan hadis rivayet eden herkes de aynı derecede makbul sayılmamıştır. Meselâ, gözleri kör olduktan sonra Ondan hadis alan Ahmed b. Şebbûye²⁰⁸ ile Muhammed b. Hammad et-Tıhrânî, İbrahim b. Muhammed b. Abdullah b. Suveyd eş-Şinâbî'nin rivayetleri makbul sayılmamıştır.²⁰⁹ Ayrıca daha önce de belirttiğimiz gibi kardeşlerinin, çocuklarının ona isnad ettikleri uydurmalar da unutulmamalıdır. Bu uydurmalar Abdürrezzak'ın sika olarak tanınmasını engellemiştir. Ancak, mevzu hadislere dair kitap yazan müelliflerin duruma vakıf oldukları anlaşılmaktadır. Çünkü onlar isnadında Abdürrezzak'ın adı bulunan mevzu rivayetlerde, uyduranın kim olduğunu tesbit etmişlerdir. Bu konuda ilerde

²⁰⁵ A. Akyüz bu raviden bahsetmez. Bk. s.28. Halbuki bu da Musannaf'ın ravisidir.

²⁰⁶ Mizzî, T.Kemâl, XVIII, 54-56

²⁰⁷ M.Ebu Zehv, el-Hadis ve'l-Muhaddisûn, s.352

²⁰⁸ Zehebî, Siyer, XVIII, 568

²⁰⁹ İrakî, et-Takyid, s.407-408

“Abdürrezzak’tan Mevzu Rivayetler” başlığı altında geniş bilgi verilecektir.

V.ESERLERİ

Abdürrezzak’ın, Ma’mer b-Râşid, Hemmam b. Münebbih târikiyla gelen, Ebû Hureyre’nin “es-Sahifetü’s-Sahihah” da denilen meşhur Sahife’sinin râvisi olduğu malumdur. Abdürrezzak’ın rivayet ettiği İbn Ömer ve Ebû Hureyre’ye ait iki sahife daha vardır.²¹⁰ Kaynaklarımız Abdürrezzak’ın eserleri olarak şu kitap adlarını zikreder:

- 1-Tefsîru’l-Kur’an:²¹¹
- 2-Kitabu’s-Sünen fi’l-Fıkıh²¹²
- 3-el-Câmiu’l-Kebîr fi’l-Hadîs²¹³
- 4-Kitabu’s-Salât²¹⁴
- 5-el-Emâli fi Âsâri’s-Sahabe²¹⁵
- 6-Tezkiyetu’l-Ervah an Mevâkii’l-Eflah²¹⁶
- 7-Kitabu’z-Zühd.²¹⁷
- 8-Kitabu’l-Megazi*

²¹⁰ Ali Akyüzün bu sahifeleri Abdürrezzak’ın eserleriymiş gibi göstermesi kanaatimizce yanlıştır. Bk.T.D.V. İslâm Ans., I,299; Abdürrezzak-Buhârî İlişkisi s.24

²¹¹ İbnu’l-Hayr, Fehrese. s.54; İsmail Paşa, Hediyyetü’l-Arifin, I,566; Kehhâle, Mu’cemu’l-Müellifin V,219; Davudî, Tabakâtü’l-Müfessirîn, I,296; Brockelman, Suppl. I,333; F. Sezgin GAS., I,99; Katip Çelebi, Keşfu’z-Zunun, I,452; Taşköprizâde, Miftah, II,27

²¹² İbn Nedîm, Fihrist, s.279; Kehhâle, Mucem, V,219

²¹³ İbnu’l-Hayr, a.g.e., s.128,130; İbn Cemâa, Meşyaha, 97b; Feyzullah Ef. ktp no: 535; Zehebî, Mizan, II, 609; Katip Çelebi, Keşf, I,576; İsmail Paşa, Hediyye, I,566; Kehhâle, Mu’cem, V,219; Mücteba Uğur, Hadis İlimleri Edebiyatı, s.171

²¹⁴ F.Sezgin, GAS., I,99

²¹⁵ F. Sezgin,a.y.

²¹⁶ İsmail Paşa, Zeyl, I, 285; a. mlf., Hediyye I,566; Kehhâle, Mu’cem, V,219

²¹⁷ Aclûnî, Keşfu’l-Hafâ, I,284

* İbn Nedîm, Fihrist, s.279; İbnü’l-Hayr, Fehrese, s.236; İsmail Paşa, Hediyyetü’l-Arifin, I,566; Kehhale, Mucem, V,219.

9-el-Musannaf fi'l-Hadis²¹⁸

Bunlardan 2.ve 9. sıralarda zikrettiğimiz eserleri ile (el-Musannaf fil-Hadis Kitabu's-Sunen fi'l-Fıkh) aynı eserin kastedildiği kanaatindeyiz. Eserleri hakkında kısaca şu bilgileri verebiliriz:

1-Tefsîru'l-Kur'an: İlk dönem müfessirlerinden olan Abdürrezzak'ın bu kitabının iki nüshası zamanımıza kadar ulaşmıştır. Fatiha sûresi ve Bakara sûresinin baş tarafı yoktur.²¹⁹ Eser, Mustafa Müslim Muhammed'in tahkikiyle (Riyad 1989) basılmıştır. Muhakkik, eser ve müellifini tanıtmak için uzunca bir mukaddime yazmıştır.²²⁰ Abdürrezzak'ın tefsiri rivayet metodu ile yazılmıştır. Rivayetlerin çoğu Ma'mer b. Râşid'den alınmış olup çoğu da Hz.Peygamber ve sahabenin açıklamalarına dayanır. Bunların çoğu orijinaldir, kısa ve vecizdir, şiflik etkisi yoktur. Buhârî'nin de kaynaklarından olan bu tefsirden Taberî (310/923) çok nakillerde bulunmaktadır.²²¹ Abdürrezzak ve tefsiri hakkında Türkçe tanıtıcı bilgi bulunduğu gibi,²²² bu konuda ülkemizde birde doktora yapılmıştır.²²³

2-Kitabu's-Sünen fi'l Fıkh: Kaynaklarda Abdürrezzak'ın böyle bir eserinden bahsedilmektedir. Ancak biz bu adla Abdürrezzak'ın Musannafının kastedildiğini sanıyoruz. Nitekim, Kâtip Çelebi de sünenleri zikrederken, Sahihayn'dan önceki sünenler ve müelliflerinin isimlerini sıralamakta, sonra da adını Musannaf olarak zikrettiği bu eseri, sünenler içinde saymaktadır.²²⁴ Zaten, İbn Nedim ve Ömer Rıza

²¹⁸ İbnu'l-Hayr, Fehrese, s.126; Katip Çelebi, a.g.e., II,1712; Kettâni, er-Risâle, s, 40

²¹⁹ Bk. Brockelman, Suppl 333; F. Sezgin, GAS., I,99

²²⁰ Bk.I,5-27

²²¹ F. Sezgin, Buhârînin Kaynakları, s.118

²²² Bk. İsmail Cerrâhoğlu "Abdürrezzak ve Tefsiri", A.Ü.İ.F.D. XV, 1967 s, 99-111

²²³ Mustafa Akşit, "Abdürrezzak b. Hemmam ve Tefsirindeki Metodu" AÜİF 1981

²²⁴ Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn,II,1008. Katip Çelebi'nin Musannaf, Sünen ve bir sonraki maddede hakkında bilgi vereceğimiz el-Camiu'l-Kebîr'in, üçünü, bir eser kabul ettiği anlaşılmaktadır.

Kehhâle'den başkası Kitabu's-Sünen fi'l Fıkh adıyla müstakil bir eser adı zikretmemektedir.²²⁵

3-el-Câmiu'l-Kebîr fi'l-Hadîs: Kettânî, bu eserin Musannaf'dan başka bir eser olduğunu özellikle belirtir.²²⁶ Abdulfettah Ebû Gudde de aynı kanaattadır.²²⁷ Yukarıda eserlerini sıralarken bu eserlerden söz eden müellifleri dipnotta gösterdik. Özellikle İbnu'l-Hayr'ın sözünü ettiği ve Deberî rivayetinde bulunmadığını belirttiği, bizim, Câmiu'l-Kebîr'in bir bölümü olduğunu düşündüğümüz Kitâbu'l-Menâsiki'l-Kebîr'e dair bilgiler²²⁸ de Câmi'in Musannaf'dan başka bir eser olduğunu göstermektedir. Bunlardan başka İbnu'l Hayr'ın Deberî rivayetinde bulunmadığını belirttiği Kitabu Ehli'l-Kitabeyn de Câmi'in bir bölümü olabilir.²²⁹ Bu yüzden Câmi'nin, Musannaf olduğunu sanmak hatadır. İbn Hacer Câmi'in ikinci cüzünü icazet yoluyla aldığını belirtir.²³⁰

4-Kitabu's-Salât: Bir nüshası zamanımıza kadar ulaşmış olan bu eser²³¹ namaz konusuna tahsis edilmiş olmalıdır.²³²

5-el-Emâli fi Âsâri's-Sahabe: Bu eser iki yazma nüshasıyla zamanımıza kadar ulaşmıştır.²³³ Mecdi Seyyid İbrahim'in tahkikiyle basılmıştır (Riyad 1989). Elbânî, Sıfatu Salâtin-Nebi adlı kitabını yazarken bu eserden yararlanmış.²³⁴

²²⁵ Yusuf Özbek de Abdürrezzak'a Sünen adıyla bir eserin nisbet edildiğini tespit etmiştir. Bk. Hadis Litaratürü s.30, dipnot: 10.

²²⁶ Kettânî, er-Risaletü'l-Mustatrefe, s.41

²²⁷ Sehâvî, el-Mütellimûne fir-Rical, s.101 dipnot:37(Erbeu Resâil içinde)

²²⁸ İbnu'l-Hayr, Fehrese, s.128,130

²²⁹ Bu kitap, matbu Musannafın sonunda X,311-378 basılmıştır. Ancak, İbnu'l-Hayr'ın gördüğü kitabın aynı mıdır, yoksa bir kısmı mıdır? Şimdilik tesbit etmek imkânsızdır.

²³⁰ İbn Hacer, el-Mu'cemu'l-Muesses, v.27a; Krş. Abdürrezzak'ın tefsirine mukaddime yazan, Mustafa Müslim Muhammed, I,27; K. Sandıkçı İlk Üç Asırda, s.86. dipnot: 690

²³¹ Zahirîye Kıp nu. 94.20a-31b varakları arasında

²³² Abdürrezzak'ın iki eseri Musannaf ile el-Câmiu'l-Kebîr fi'l Hadîs'in birinin Kitabu's Salat bölümünün ayrı rivayeti de olabilir.

²³³ Bk. Brockelman, Suppl, I,76; Sezgin, GAS., I,99

²³⁴ Elbânî'nin bu eseri Türkçeye tercüme edilmiştir. Terc. Selman Başaran-Yunus Vehbi Yavuz, Hz.Peygamber'in Namaz Kılma Şekli, bk.s.93

6-Tezkiyetü'l-Ervâh an Mevâkii'l-Eflah: Abdürrezzak'ın bu eserinden yalnızca Kehhâle söz eder. Adından ahlâkla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Abdürrezzak'ın şeyhlerinin arasında mutasavvıflar da vardır. Bu yüzden onun tasavvufî bir yönünün olduğunu düşünmekteyiz. Belki bu eser de tasavvufî bir eserdir.

Yukarıdaki açıklamalardan Abdürrezzak'ın:

1-Tefsîru'l-Kur'an

2-el-Musannaf fi'l Hadis

3-el-Câmiu'l-Kebîr fi'l Hadis

4-Kitabu's-Salât

5-el-Emâli fî Âsâri's-Sahabe

6-Tezkiyetü'l- Ervah an Mevâkii'l-Eflah

7-Kitabu'z-Zühd

adlarında, yedi eserin sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan tefsir, Musannaf ve Emâli'si basılmıştır. Kitabu's-Salât'ın da bir nüshası zamanımıza ulaşmıştır. Ancak diğer üç eseri el- Câmiu'l Kebîr Tezkiyetü'l-Ervah ve Kitabu'z-Zühd'ün nüshaları henüz bulunamamıştır.

7-Kitabu'z-Zühd: Abdürrezzak'ın bu eserinden Aclûnî söz eder.²³⁵ Bu eserin mevcut Musannaf'ın bir bölümü olması mümkün değildir. Çünkü onda "zühd" bölümü yoktur. Ancak Ma'mer'in, Câmi'inden zamanımıza ulaşan hadisler kastedilmiş olabilir. Çünkü adı geçen hadisler içinde, zühd hadisleri de bulunmaktadır.

8-Kitabu'l-Meğâzî: Kaynaklarımız Kitabü'l-Meğâzi adıyla Abdürrezzak'ın müstakil bir eserinden söz ederler. Fakat Brockelmann ve F. Sezgin böyle bir eser adı vermezler.²³⁶ Matbu Musannaf'ın (c.V,313-

²³⁵ Aclûnî, Keşfu'l-Hafa, I,284

²³⁶ Brockelman, yalnızca iki eserini tefsir ve Musannafı tesbit edebilmiştir. Bk. Suppl I,333; F. Sezgin ise bunlardan başka, Kitabu's-Salât ile el-Emâli fî-Asâri's-Sahabe'yi tesbit etmiştir. Bk. GAS., I,99

492) sayfaları arasında bulunan Kitâbu'l-Meğâzî, Musannaf'ın bir bölümü olmayıp kaynaklarımızın zikrettikleri bu eser olsa gerektir. Çünkü hem terkip, hem rivayet tekniği bakımından Musannaf'ın bölümlerini oluşturan diğer "Kitab"lara benzememektedir. Bu eseri müstensihlerden birinin Musannaf'a sonradan dahil ettiği de düşünülebilir. Zaten Deberî, Abdürrezzak'ın eserlerini bir bütün olarak dinlemiş²³⁷ ve öylece de rivayet etmiştir.²³⁸ Sanıyoruz bu kitaplar daha sonra da hep aynı şekilde dinlenip rivayet edilmişler ve bir gün Kitabu'l-Meğâzî, Musannaf'a katılmıştır.

Kitabu'l-Meğâzî'yi dikkatle inceleyince kaynaklarımızdan Abdürrezzak'a aitmiş gibi gösterilen bu eserin O'na ait olmadığı ve Horovitz'in, Ma'mer b. Râşid'in eserinin rivayeti olduğuna dair iddiasının²³⁹ da yanlışlığı anlaşılmaktadır. Abdürrezzak bu kitapdaki rivayetlerden 9721, 9736, 9737, 9740, 9749, 9782, 9783 numaradakilere hariç tamamını Ma'merden dinlemiş ve yalnızca, zikrettiğimiz yedi rivayeti kendisi ilâve etmiştir. Ancak, bu eser Ma'mer'e de ait değildir. Çünkü O da: 9727, 9728, 9729, 9734, 9742, 9745, 9751, 9752, 9753, 9759, 9760, 9761, 9762, 9765, 9766, 9768, 9769, 9771, 9780, 9781 numaralı rivayetler hariç tamamını Zührî'den rivayet etmektedir. Horovitz'in yanlışlığı ve eserin, kaynaklarımızda Zührî'nin eseri olarak zikredilen Meğâzî olduğu anlaşılmaktadır.²⁴⁰ Ancak eseri rivayet eden, Ma'mer ve ondan alan Abdürrezzak bazı ilvâlerde bulunmuşlardır. Yukarıdaki tesbit ettiğimiz rivayetler Ma'mer'in ilavelerinin daha fazla olduğunu göstermektedir.²⁴¹ İbnu'l-Hayr, bu eseri, Musannaf içinde

²³⁷ Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XVIII, 117

²³⁸ Bağdâdî, el-Kifâye, s. 83

²³⁹ Tayyib Okıç, Bazı Hadis Meseleleri, s. 134

²⁴⁰ Katip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, II, 1460; İsmail Paşa, Hediyye, II, 7; Kettanî, er-Risâletu'l-Mustatrafe, s. 109; Brockelman, GAL., I, 65; Suppl. I, 102; Kehhâle, Mu'cem, XII, 21; F. Sezgin, GAS., I, 282

²⁴¹ F. Sezgin, Zührî'nin Meğâzî'si'nin bir nüshasını tesbit etmiştir, bk. GAS., I, 28. Zührî'nin Meğâzî'sinin basıldığını öğrendik, ama görme imkânımız olmadı.

okuduğunu nakleder.²⁴² Bu bilgilerden biz Meğâzi'nin Musannaf'a çok önce katıldığını anlamaktayız. M. Mustafa el-A'zamî, Zührî'nin bu eserinin bir kısmının Taberanî'nin el- Mucemu'l- Kebîrî'nde mevcut olduğunu belirtir.²⁴³ Musannaf'taki Kitabu'l-Meğâzî'den niçin söz etmediği ise anlaşılamamıştır. Zührî'nin Meğâzî'sinin, talebesi Ma'mer ve onun da talebesi Abdürrezzak yoluyla Musannaf'da rivayet edildiğini belirten Mustafa Fayda²⁴⁴ bizce isabet etmiştir. Ancak, Abdürrezzak ve Ma'mer'in ilavelerini de unutmamak gerekir.²⁴⁵

Zührî (124/742)'nin bu eserinin, ilk Megâzi müelliflerinden hocası Urve'ye (94/713) ait önemli miktarda rivayet ihtiva etmesi,²⁴⁶ ona ayrı bir önem kazandırmaktadır. İslâm tarihi hakkında çok büyük önemi haiz bu eserin araştırmalarda mutlaka kullanılması gerektiğine inanıyoruz.

9-el-Musannaf fi'l-Hadis: Bu eseri hakkında tezimizin ikinci bölümünde geniş bilgi verilecektir. Ancak bir cümle ile söz etmek gerekirse: Tasnif döneminin ilk eserlerindendir. Fıkıh konularına göre tasnif edilmiştir. Merfu, mevkuf ve Maktu hadislerle fetva ve icihadlar ihtiva etmektedir. İki kez basılmıştır. (1971,1983) Muhtasarı ve fihristleri vardır, Kâtib Çelebi, Abdürrezzak'ın bu eserini Câmi'ler içinde zikreder.²⁴⁷

²⁴² İbnu'l-Hayr, Fehrese, s.129

²⁴³ İlk Devir Hadis Edebiyatı, s.253

²⁴⁴ Mustafa Fayda, "Siyer Sahasındaki İlk Te'lif Çalışmaları", Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu, s.265

²⁴⁵ Bu, az sayıdaki ilâve, eserin Abdürrezzak'a veya Ma'mer'e ait olmadığını göstermektedir. Ancak müellif nüshası bulunduğu durum, daha kesinlik kazanacaktır.

²⁴⁶ Mesela no: 9732,9735 v.d.

²⁴⁷ Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, II, 1712

VI. İLMÎ KİŞİLİĞİ

Abdürrezzak, yazmış olduğu eserlerle ilminin genişliğini göstermiş bir bilgidir. Tefsir ilminde dedikodu ve İsrailiyyât'tan uzak özlü ve vecîz bir tefsir yazmış, kişisel eğilimlerini bu tefsire aksettirmemiş ve eseri hakettiği yeri alarak, kendinden sonra yazılan eserlere kaynak olmuştur. Buhârî (256/) ve Taberî (310/923) nin bu eseri kaynak olarak kullandıklarını zikretmiştik. Abdürrezzak, III. Tabakat müfessirlerindendir.²⁴⁸ O, hadis ilminde ise tam bir otoritedir. Bu ilimde el-Musannaf ve el- Câmiu'l-Kebîr adlarında iki büyük eser telif etmiştir. Hadisde yalnızca bir râvi değil, hadis müzâkere eden anlamaya çalışan bir bilgidir.²⁴⁹ Aynı zamanda ricâl konusunda sözüne itibar edilen bir münekkit,²⁵⁰ metin münekkidir²⁵¹ ve hadis usûlü bilginidir. Usûle dair görüşleri kaynaklarımızda zikredilmekte ve bunlardan yararlanılmaktadır.²⁵² Fıkıh bilgisi hakkında ise, Musannaf'da topladığı hadislerden süneni; tabiîn, içtihad ve fetvalarını ne kadar iyi bildiğini, bunlardan tercihler yapmak süretiyle nasıl bir otorite olduğunu gösterdiğini tesbit etmekteyiz. Özellikle hadis rivayet ederken, öğrencilerinin sordukları fikhî sorular ve Abdürrezzak'ın cevapları, Musannaf'la zamanımıza ulaşmış ve onun bu konudaki ehliyetini göstermektedir.²⁵³ Esasen tahsiline büyük katkıları olan şeyhleri, Ma'mer b. Râşid, İbn Cüreyc, Süfyan es-Sevrî, Süfyan b. Uyeyne ile diğer şeyhleri Ebû Hanife, Mâlik b. Enes, Evzâî, Abdullah b. el-Mübarek ve bu şeyhleri aracılığı ile ulaştığı, hadisde rûkn olan, Zührî'nin (124/742), fıkıhta rûkn olan Atâ b. Ebî Rebah (114/732)'in,

²⁴⁸ T. Okiç, Tefsir ve Hadis Usûlünün, s.151

²⁴⁹ İbn Hibbân, Sikat, VIII, 412

²⁵⁰ Zehebî, Zikru Men Yu'temedu Kavluhu, s.181; (Erbeu Resâil içinde) ; Sehâvî, el-Mütekellimûne fi'r-Rical, s.101, (Erbeu Resâil içinde)

²⁵¹ Bk. Musannaf, VIII, no: 14586

²⁵² Tirmizî, el-İlel, s.701,703,705,706 Sahih'in sonunda

²⁵³ Bk. Musannaf, III,no5164; VII, no: 13576

adlarını hatırlamak, onun büyük bir bilgin olmasının yaşadığı tahsil hayatının tabîî bir sonucu olarak görülmelidir. Yahya b. Maîn (233/848) Ahmed b. Hanbel (241/855) ve İshak b. Râhûye (238/853) gibi yetiştirdiği bilginler ve yazdığı eserler ise onun meyveleridir.

İsimlerini zikrettiğimiz şeyhlerin bir kısmı Hicaz ekolüne (Malik, İbn Cüreyc, Evzâî ve İbn Uyeyne gibi), bir kısmı Kûfe ekolüne (Sevrî ve Ebû Hanife gibi), bir kısmı Yemen'den (Ma'mer b. Râşid gibi), bir kısmı Horasan'dan (Abdullah b. el-Mübarek gibi)dır. Ayrıca, Fudayl b. İyad (187/802) gibi mutasavvıftan²⁵⁴ rivayetlerinin olması, onun, ilminde saplantı sahibi olmadığını, ilim ve İslâm âşığı, her düşünceye açık bir bilgin olduğunu göstermektedir. Kendisi, iktidar muhalifi olduğu halde, Evzâî gibi, iktidarla iyi geçinenlerden de²⁵⁵ rivayetleri vardır.

O, bu kadar farklı, değişik görüşlere, eğilimlere sahip bilginlerden aldığı bilgileri herşeyden önce objektif olarak aktarmış, Buhârî gibi seçici olmamış, okuyucuya kendi tercihlerini kabul ettirmeğe kalkmamıştır.

Abdürrezzak, şeyhlerinden öğrendiği ve muteber kabul ettiği her bilgiyi kitaba almakla birlikte, bunlarda tercihlerde de bulunmuştur. O'nun tercihleri öğrencileri tarafından, bazen Abdürrezzak'ın ifâdeleriyle²⁵⁶ "ve bihi ne'huz" yahut "ve bihî âhuz"²⁵⁷ veya "kavlu fulân ehabbu ileyye"²⁵⁸ bazen de ravilerin kendi ifâdeleriyle "ve bihî ye'huzu

²⁵⁴ Musannaf, III, no: 5317,5322

²⁵⁵ M. Watt, İslâm Düşüncesi'nin Teşekkül Devri, s.85

²⁵⁶ Musannaf, I, no: 817; III, no:10730

²⁵⁷ Musannaf, II, no: 2317

²⁵⁸ Musannaf, VII, no: 93, 12345

Abdürrezzak" şeklinde²⁵⁹ nakledilmektedir. Bazen kitabına aldığı görüşleri reddettiği ve "velâ ne'huzu bihi" dediği de görülür.²⁶⁰

Abdürrezzak, ilimde doğruluğa ve tutarlılığa Sâdık kalmaya da önem verirdi. Hz. Ömer ve Abdullah b. Ömer'den aynı konuya dair bir rivayette ruhsat, bir başka rivayette teşdîdin/güçlüğün nakledilmesine şaşırmış ve "Basralılara ve Kûfelilere hayret! Kûfeliler, Hz.Ömer ve Abdullah'tan ruhsatı, Basralılar ise ikisinden de güçlüğü rivayet etmektedirler."²⁶¹ demiştir.

İleride söz konusu edeceğimiz, Abdürrezzak'a yöneltilen tedlis, kizb, teşeyyu gibi tenkitlere dair, tespitlerimizi ilgili yerine bırakarak, şu kadarını söyleyelim: Abdürrezzak'a yöneltilen bu tenkitler tutarsızdır gerçek dışıdır ve iftiradır. Nitekim, Zehebî sika fakat tenkit edilen bilginlere dair yazdığı eserine, O'nun ismini de almak suretiyle doğruyu tesbit etmiştir.²⁶² Abdürrezzak ilim tahsil etmek için İslâm ülkesinin çeşitli şehirlerini dolaşmış, Mekke de hadis dersleri vermiş, ama ilmî hiç bir dünyevî amaçla kullanmamış, iktidara yaklaşıp onların zulüm ve haksızlıklarına göz yummamıştır. İlim tahsilinden sonra memleketi Yemen'e geri dönmüş, siyasî menfaat peşinde koşmaksızın, hadis rivayet etmiş, öğrenci yetiştirmiş, pek çok insan ondan ilim tahsil etmek için Yemen'e kadar gitmiştir.²⁶³

Tasnif döneminin ilk Musannıflarından olması ve o dönemin ilk eserlerinden biri olan Musannafı yazması Abdürrezzak'ın ilmî yeniliğe de açık bir bilgin olduğunu göstermektedir.

²⁵⁹ Musannaf, II,no: 3009; III,no: 5458; IV, no: 845 6

²⁶⁰ Musannaf, II, no:2999

²⁶¹ Musannaf, VIII, no: 14586

²⁶² Zehebî, er-Ruvatu's-Sikatu'l Mutekellemu fihim bima lâ Yûcibu Reddehum, s.125

²⁶³ İbn Hallikân, Vefeyât, III,216; İbnû'l-İmâd, Şezerât, II,27

VII. HADİSÇİLİĞİ:

Abdürrezzak küçük yaşta başladığı hadis tahsiline, Yemen'e gelen Ma'mer b. Râşid ve İbn Cüreyc'le devam etmiş, sonra Hicaz, Şam ve Irak'a gitmiş farklı eğilimleri olan pekçok bilgin-den hadisleri ve yorumlarını öğrenmiştir. Bunlar içerisinde daha önce de belirttiğimiz gibi, mezhep imamları da vardır. Böyle farklı eğilim ve mezheplere sahip bilginlerden ilim alması ona, hadisleri anlamada geniş bir ufuk kazandırmış, Musannaf gibi bir eser yazma imkânı vermiştir. O, tahsilini tamamladığı ilk zamanlarda, Mekke'de hadis öğretmek istemiş fakat öğrenci bulamamıştır. Bunun üzerine Kâbe'ye gitmiş ve orada kendisinde, hadis bilginlerinin tenkit ettiği kusurların bulunmadığını belirterek²⁶⁴ dua etmiştir.²⁶⁵ Daha sonra pek çok bilginin kendisinden hadis almış olması, duasının kabul edilmiş olduğunu göstermektedir.²⁶⁶ Yemen'e döndüğünde ondan hadis almak için, peşinden Yemen'e kadar gidenler vardır. Bunların en tanınmışları Yahya b. Maîn (233/848) ve Ahmed b. Hanbel (241/855) dir. Aslında Yahya Mekke'de iken de ondan ders almıştır.²⁶⁷ Ahmed ve Yahya, Abdürrezzak'a çok güvenirler, O da onları sever ve görüşlerine değer vermiştir.²⁶⁸ İkisi de uzun zaman Abdürrezzak'ın yanında kalmışlar, ondan hem hadis dinlemişler hem de hizmetinde bulunmuşlardır.²⁶⁹ Bu ikisinden başka bilginler de Yemen'e gitmişlerdir. Süleyman b. Davud eş-Şâzekûnî (236-851), İshak b. Râhûye (238/853), Abd b. Humeyd (249/863), Mu-

²⁶⁴ Müdellis olmadığı hakkında, İbn Hacer bu duasına atıfta bulunur. Bk. Tabakâtü'l Müdellisîn, s.34

²⁶⁵ Zehebî, Siyer, IX,568; İbn Hacer, T.Tehzib, III, 446

²⁶⁶ İbn Hallikân, Vefeyât., III, 216; İbnu'l-İmad, Şezerât, II,27

²⁶⁷ Zehebî, Siyer, IX,568

²⁶⁸ Hatip Bağdâdî, Kifâye, s.322-323

²⁶⁹ İbn Hallikan, Vefeyât, III,216; Mizzî, T. Kemâl, XVIII,59; Zehebî, Siyer, IX,566,573; İbnu'l-İmad, Şezerât, a.y.

hammed b. Yahya ez-Zühli (258/872), Ahmed b. Mansur er-Ramâdî (265/877) bunlardandır.²⁷⁰

Kütüb-i Sitte müelliflerin hepsinin de Abdürrezzak'tan rivayetleri vardır. İbn Sa'd Onu dördüncü tabakaya,²⁷¹ Zehebî ise yedinci tabakaya (kırk beşinci şahıs olarak)²⁷² dahil eder. Zehebî, tercemesinde "büyük hafız", "Yemen'in âlimi", "sika râvilerin büyükle-rinden", "şeyhü'l islâm", "muaddisu'l-vakt" diye söz eder.²⁷³ Abdürrez-zak'ın şeyhleri Mu'temir b. Süleyman (187/803) ve Süfyan b. Uyeyne (194/814). Veki b. el-Cerrâh (197/812)ın ondan rivayetleri vardır.²⁷⁴

Abdürrezzak, hadis usulü ilminde söz sahibidir. Usul konularına dair görüşlerinin kaynaklarda zikredilmesi bunu göstermektedir.²⁷⁵ Başka bilginlerin usûle dair görüşlerini de bilirdi.²⁷⁶ O, münekkit²⁷⁷ hem de sözüne güvenilen bir münekkittir.²⁷⁸ Yahya b. Maîn ricâle dair bilgiyi ondan öğrenmiştir.²⁷⁹ Ricâle dair bazı bilgileri Musannaf'da zikrettiği de olur.²⁸⁰ Yalnızca, hadis ezberleyip nakleden bir râvi değil, aynı zamanda hadisleri tartışan (müzekere eden) bir âlimdir.²⁸¹ Öğrencisi Deberî, Abdürrezzak'ın onyedibin hadis ezberlemiş olduğunu söylerse de²⁸² bu sayı yalnızca Deberînin dinledikleri ile ilgili olmalıdır. Çünkü matbu Musannaf ve sonundaki Ma'mer'in Câmi'inde yirmibin civarında hadis rivayet edilmektedir. Subhi es-Sâlih ise, bu

²⁷⁰ Mizzî, a.g.e., XVIII, 60

²⁷¹ İbn Sa'd, Tabakat, V, 548

²⁷² Zehebî, Tezkire, I, 364

²⁷³ A. mlf., Siyer, IX, 563, 572; Mizan, II, 609

²⁷⁴ Mizzî, a.g.e., XVIII, 56

²⁷⁵ Tirmizî, el-İlel, Câmi'in sonunda, V, 701, 703, 705-706; Hatîb Bağdâdî, el-Kifâye, 301, 302, 307; Zehebî, Siyer, IX, 566

²⁷⁶ Hatîb Bağdâdî, a.g.e., s. 170-171; Suyutî, Tedrîb, II, 182

²⁷⁷ Sehâvî, el-Mütekellimûne fir-Rical, s. 101 (Erbeu Resail içinde)

²⁷⁸ Zehebî, Zikru Men Yu'temedu Kavluhu fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl, s. 181 (Erbeu Resâil içinde)

²⁷⁹ Mizzî T. Kemâl, XVIII, 59;

²⁸⁰ Musannaf, IV, no: 8725, 8781

²⁸¹ İbn Hibbân, Sikat, VIII, 412

²⁸² İbn Hacer, T. Tehzib, III, 446; Zirikli, A'lâm. IV, 126

sayının yalnızca merfu hadisleri gösterdiği kanaatındadır.²⁸³ Ancak onun rivayet yetkisini taşıdığı hadislerin sayısının, ezberindekilerden daha çok olduğu kesindir.²⁸⁴

Abdürrezzak, Ebû Hureyre'nin, Hemmam b. Münebbih Mamer b. Raşid yoluyla gelen "Sahife" sinin de râvisidir. Hadis'in kitabeti (yazıyla tesbiti) konusu bakımından çok önemli olan bu Sahifé'nin Abdürrezzak tarafından rivayet edilmiş olması Abdürrezzak'ın hem hadisçiliğini, hem de hadis tarihinde işgal ettiği mevki çok iyi göstermektedir.

Abdürrezzak, şeyhlerinden öğrendiği hadisleri yazılı kitaplardan kıraat aleş-şeyh (arz) metodu ile almıştır. O, semâ ve arz metodunu müsâvî görürdü.²⁸⁵ Manevi rivayetin de câiz olduğu kanaatındadır.²⁸⁶ Ma'mer'den onbin hadis almış,²⁸⁷ ve bunları ezberlemiştir.²⁸⁸ Hadis rivayet ederken "ahbera^{ân}" ifâdesini kullanmıştır. Elde mevcut Musannaf'da da çoğunlukla bu ibareyi kullanmaktadır, "haddesenâ" lafzını çok az kullanmıştır. Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn'nin "ahberenâ" yerine ^{"haddesenâ"} demesi için onu uyardıkları ve onun da "haddesenâ" dediği rivayet edilirse de²⁸⁹ bugün elde mevcut Musannaf'taki hadislerin çoğu "ahberenâ" lafzı kullanılarak rivayet edilmişlerdir. Çünkü O, bu lafızların ikisinin de semaya delalet ettiği kanaatındadır.²⁹⁰ Abdürrezzak aynı zamanda bir metin münekkidi. Mamer'in Câmi'indeki bir hadisi tenkit etmiş²⁹¹ ancak rivayet etmekten de geri durmamıştır. Çünkü tenkit edilen hadiste de o konunun anlaşılmasını sağlayacak

²⁸³ Subhi es-Salih, Hadis İlimleri, s.63

²⁸⁴ Zehebî, Siyer, IX, 567, Veki'in sözü

²⁸⁵ Zehebî, Siyer, IX, 568

²⁸⁶ Musannaf, VIII, no: 14880

²⁸⁷ Zehebî, a.g.e., VII, 11

²⁸⁸ Mizzî, T. Kemâl, XVIII, 58

²⁸⁹ Hatîb Bağdâdî, el-Kifâye, s.322-323; İbnu's-Salah Marifetu Ulûmi'l-Hadis, s.134-135

²⁹⁰ Hatîb Bağdâdî, el-Kifâye, s.322

²⁹¹ Musannaf X, no: 20393, Câmi kısmı

ipuçları bulunabilir.²⁹² Zaten O hadislerin anlaşılmasına ve uygulanmasına çok önem vermiş, hadisleri hadislerle açıklamayı esas almış, bu yüzden bir konu ile ilgili pekçok rivayeti arka arkaya sıralamıştır. Ayrıca bu hadislerle birlikte pekçok fetva, ictihad ve uygulamaları eserinde aynı yerde zikrederek hadislerin anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Bunun için bazan konu ile ilgili ayetleri zikreder,²⁹³ bazan da şeyhlerinin açıklamalarını nakleder.²⁹⁴

Hadis tasnifinde pek başarılı olduğu söylenemez. Bunun tasnif döneminin ilk müelliflerinden olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Çünkü o hayatta iken tedvin dönemi eserlerinin etkisi hâlâ devam etmekte idi.

Abdürrezzak hakkında hiç kimse zayıf veya metruk dememiştir. Abbas b. Abdulazim (246/860)'in "kezzab" demesi de yerinde bir tenkit değildir ve ilmî rekabetten kaynaklanıyor olabilir. Bu konuda daha geniş bilgiyi Abdürrezzak'a yöneltilen tenkitler bölümünde vereceğiz. Ancak sika olduğu hakkında ittifak vardır.²⁹⁵

Abdürrezzak'ın geniş ilmine ve güvenilirliğine rağmen ona isnad edilen mevzu rivayetler, güvenilirliğine gölge düşmüş, Ona yöneltilen birçok olumsuz tenkidi reddeden Zehebî bile onunla ilgili bazı karanlık noktaların (evhâm maşmûra) bulunduğu işaret etmektedir.²⁹⁶ Gerçi ona isnad edilen mevzu rivayetlerde uyduranların kim olduklarını Suyûtî (911-1505) ve İbn Arrâk (963/1556) tesbit etmişler ve bu şahısları göstermişlerdir.²⁹⁷ Ancak bu uydurmaların Abdürrezzak'a zarar

²⁹² Ahmed Naim, Mukaddime, I,489

²⁹³ Musannaf, III, 143-146 daki hadisler; ayetler için bk.III, no 5105 ; IV, no: 7689-7691; VII, no: 13884-13887

²⁹⁴ Musannaf, II, No: 2928

²⁹⁵ İclî, Sikât, II,93; İbn Hibban, Sikât,VII,412; Mizzî, T. Kemâl, XVIII, 56,68; Zehebî, Siyer, IX, 564

²⁹⁶ Zehebî, Siyer, IX,572

²⁹⁷ Bu rivayetlerin hepsini tesbit ettik, hepsinde de uyduran şahıs, ya Abdürrezzak'tan sonra yaşayanlar, yahut ta Abdürrezzak'ın yalancı ve metruk olan akrabalarıdır.

vermediği söylenemez. Bunlardan başka, onun teşeyyu, tedlis, Hz.Ali'nin tafdîli gibi daha sonra hakkında geniş açıklamalar yapacağımız hususlarla itham edilmesi de insanların Musannaf'a hakettiği değeri vermesine engel olmuştur. Ömürünün sonlarına doğru gözlerini kaybetmesi, ihtilâta maruz kalıp telkini kabul eder olması²⁹⁸ pekçok uydurmanın ona isnad edilmesini kolaylaştırmış ve rivayetlerini bilginlerin tereddütsüzce kabul etmesine mâni olmuştur.

Özetle Abdürrezzak münekkitletlerin ifâdesiyle sika, sadûk bir hadis bilginidir. Hadisleri yalnızca rivayet etmez aynı zamanda müzâkere ederdi. Çünkü fakih muhaddislerdendi.²⁹⁹ Hem hadis usûlünde, hem de ricâl ve metin tenkidinde otoriteydi.

VIII. İTİKADÎ VE FIKHÎ GÖRÜŞLERİ

Musannaf'da ve Abdürrezzak'ın biyografisi hakkında bilgi veren kaynaklarımızda, biz, onun sünnî anlayış dışında kabul edilen mezheplerden, herhangi birine ait inançlara sahip olduğuna dair, tutarlı bir iddia ile karşılaşmadık. Ona en çok yakıştırılan "Hz.Ali'nin tafdîli" meselesinde bile böyle bir inanç taşımadığını ifâde eden kendi sözleri nakledilmektedir.³⁰⁰ O bu konuda şöyle der: "Vallahi, Ali'yi, Ebû Bekr ve Ömer'e tafdil etmeye asla gönlüm razı olmaz. Allah Ebû Bekr, Ömer, Osman ve Ali'ye merhamet etsin. Onları sevmeyen gerçek mü'min olamaz. Benim en güvenilir amelim onları sevmemdir.³⁰¹ Öğrencisi Ahmed b. Hanbel de, Onun şîîlikle ilgisinin olmadığını,

²⁹⁸ Mizzî, a.g.e., XVIII,57-58

²⁹⁹ Râmerhurmuzî, el-Muhaddisu'l- Fâsıl, s.611-613; İbn Nedim, Fihrist, s.277-279

³⁰⁰ Mizzî, T. Kemâl, XVIII, 60

³⁰¹ Mizzî, a.g.e., XVIII, Krş. Dehlevî, Bustanu'l-Muhaddisîn, s.89

ancak Hz.Ali evlâdına dair haberlerden hoşlandığını söyler.³⁰² Musannaf'da ne şîî itikadı, ne de şîî fıkhına dair bir rivayet bulunmaktadır.³⁰³ Mevcut bazı rivayetler ise şîî inancını ifâde eder bir üslûp ile rivayet edilmemişlerdir. Musannaf'ın kitab ve bablarının ihtiva ettikleri konuları bakımından sünnî kaynaklara benzemesi de Abdürrezzak'ın tamamıyla sünnî itikada sahip olduğunu göstermektedir. Zaten Musannaf'ın en büyük özelliği olan sahabe ictihad ve fetvalarını ihtiva etmesi, Abdürrezzak'ın şîî olmasını imkânsız kılmaktadır. Çünkü Şia'nın sahabeye bakışı, Abdürrezzak'ın Musannaf'a yansıyan bakışının tamamıyla aksinedir.³⁰⁴ Ayrıca Abdürrezzak'ın şia³⁰⁵ ve havaric aleyhindeki bazı rivayetleri³⁰⁶ eserine alması da onun bu mezheplerden olamayacağını göstermektedir. Şeyhleri ve onların şeyhlerinin ehli sünnetten olması da bunun bir başka delilidir.

Fıkhın dayandığı iki ana kaynak Kur'an ve sünnet konusunda tam bir otorite olan Abdürrezzak, Musannaf'da sahabe ve tabiîn kavillerini de çok iyi bildiğini göstermiştir. Mezheb imamlarından, Ahmed b. Hanbel ve Şafiî hariç Ebû Hanife, Sevrî, Mâlik, İbn Uyeyne, gibi mezheb imamlarına öğrencilik etmiştir. Bu hocaları ve onların hocaları da sünnî olduğundan fıkhıta da Abdürrezzak sünnidir. Zaten Musannaf'da sünnilik dışında bir mezhebin sembolü haline gelmiş her hangi

³⁰² Mizzî, a.g.e.,a.y. Burada zikredilen Ahmed b. Hanbel'in sözü "ahbâru'n-nâs" şeklindedir, biz Ahmed b. Hanbel'in "insanlar" kelimesi ile Hz.Ali soyunu kastetmiş olabileceğini, çünkü Abdürrezzak hakkındaki şiiilik şüphesinin ancak bu suretle mümkün olacağını düşünmekteyiz. Fakat, Emevî ve Abbasi iktidarlarına muhalefetle ilgili olaylarda kastedilmiş olabilir. Çünkü, o dönemde muhalifler çeşitli, hoşlanılmayan inanışlarla ilgili gösterilerek muhalefetin etkisi azaltılmaya çalışılmıştır. Bu konu ile ilgili daha geniş bilgi üçüncü bölümde verilecektir.

³⁰³ "Men kuntu mevlâhu Fealiyyun mevlâhu" rivayeti hariç. Ancak bu rivayet başka kaynaklarda da mevcuttur. Meselâ, Tirmizî, Sahih, Menakib 19, no: 3713, V,591; İbn Mâce, Sunen, Makkaddeme no: 121, I,45; Ahmed b. Hanbel, Müsned, I,84,118,119. Musannaf'daki rivayet hem Câmi' kısmındadır, hem de isnadı munkatı olduğu için zayıftır.

³⁰⁴ Şia'nın sahabe hakkındaki görüşleri ile ilgili olarak, bk. M. Cemal Sofuoğlu, "Şia'nın Sahabiler Hakkındaki Bazı görüşleri", AÜİFD s. XXIV, Ankara 1981,ss.532-539

³⁰⁵ Musannaf, X,160'dan itibaren

³⁰⁶ Musannaf, X,146 dan itibaren

bir fikhî hüküm yoktur. Abdestte ayaklara mesh konusu, şîî fikhına ait bir uygulama olarak bilinirse de³⁰⁷ Abdürrezzak, Abdullah b. Abbas'ın da abdestte ayakların meshedilmesinin emredildiği kanaatında olduğunu nakleder.³⁰⁸ Abdullah b. Abbas'ın şîî olmadığı ise kesindir.³⁰⁹

Abdürrezzak, fıkıhta herhangi bir mezhebe mensup değildir. Yukarıda ismini verdiğimiz mezhep imamlarından hapsinden de rivayetlerinin bulunması bunu göstermektedir. Bize göre O, imam ve herhangi mezhebe bağlı olmayan bir müctehittir.³¹⁰ Fikhî meseleleri detaylarıyla bilir, sahabî kavlini delil kabul eder,³¹¹ ictihada önem verir. Atâ b. Ebî Rebah'ın ictihadlarını Musannaf da toplaması bunu göstermektedir. Bir konunun değişik zaman ve şartlarda farklı değerlendirilebileceğini bilmektedir.³¹² İslâm'da hakkında çözüm bulunmayan meselelere dair, önceki şeriatlerin çözümünü kabul eder,³¹³ icma edilen hususları bilir ve delil olarak kullanır,³¹⁴ bazan da bunları eleştirir.³¹⁵ Musannaf'da rivayet ettiği bir görüşü başka birisinin ağzından tenkit eder,³¹⁶ bazan da kendi itirazını serdeder.³¹⁷ Zikrettiği görüşlerden tercihlerde bulunduğu da görülür.³¹⁸

Abdürrezzak kendini ehlul-eser veya ehlu'r-rey'den bir tarafa mahkum hissetmez. Hem rivayete, hem de re'y'e önem verir. İhtilâf edilen konuları bilirdi, bunlardan tercih ettiklerini de, diğerlerini de

³⁰⁷ Ethem Ruhi Fırlalı, İmamiyye Şiâsı, s.230-231

³⁰⁸ Musannaf, I, no: 65

³⁰⁹ Ayrıca ayakların yıkanmasına dair rivayetleri de Musannaf'a almıştır. Bk. I, no:58-60. Eğer şîî olsaydı bu rivayetleri almazdı.

³¹⁰ Musannaf, VI, no: 10330

³¹¹ a.g.e., VIII, no: 13288

³¹² a.g.e., V, s.189-191 deki hadisler

³¹³ a.g.e., VII, no: 13499

³¹⁴ a.g.e., VII, no: 12220; X, no: 18732

³¹⁵ a.g.e., II, no: 6163

³¹⁶ a.g.e., IX, no: 16606

³¹⁷ a.g.e., IV, no: 7095

³¹⁸ a.g.e., I, no: 817; I, no: 846

eserine almıştır.³¹⁹ Hocalarının reddettikleri görüşleri de kitabına alır.³²⁰ Onların, kendilerinden öncekilere itirazlarını³²¹ ve bir kişiden nakledilen çelişik iki ictihadı da³²² Musannaf'da görmek mümkündür.

IX. SİYASİ GÖRÜŞLERİ

Kaynaklarımızda Abdürrezzak'ın siyasî görüşleri ile ilgili bilgi çok azdır. Bu konuda en açık bilgi Onun Muâviye (60/680) muarızı olduğuna dairdir.³²³ Bundan başka hocası Sevrî gibi³²⁴ Abdürrezzak'ın da Abbâsilerden hoşlanmadığını tahmin ediyoruz. Belki de bu yüzden devlet dairelerinde resmi bir görev almamıştır.

Abdürrezzak, Hz.Ali'yi sever Onu öldürenlere de kızardı.³²⁵ Abbasilerin Hz.Peygamberin soyundan gelenlere reva gördükleri zulümlere tepki gösterir,, zaman zaman da bu konudaki kanaatlarını dile getirirdi.³²⁶ Ancak bu düşüncelerine dayanarak Onu şiî sanmak yanlıştır. Nitekim Tûsî'nin (460/1067) ricâlinde Abdürrezzak'ı Cafer b. Muhammed es-Sâdık'ın (148/765) ashabından saymasını eleştiren Muhsin Emin, Necâşî'nin (450/1058) Abdürrezzak'ın bazı görüşlerini naklettiği rivayete³²⁷ dayanarak, Onu şiî kabul etmekle kendisi de hata etmiştir.³²⁸ Çünkü Necâşî, Abdürrezzak'ı şiî kabul etmemiş ve kitabında özel bir başlık açmadığı gibi tercemesini de vermemiştir. Yalnızca, Ebû Ali Muhammed b. Ebî Bekr Hemmam b. Süheyl el-Kâtib'in tercemesini verirken Abdürrezzak'a atfen, Hz.Peygamberin soyundan gelenlere sevgi ve tazim, onların düşmanlarından uzak durmak ve

³¹⁹ a.g.e., VII, no: 14474; İbn Sîrîn ile Hişam b. Urve'nin farklı görüşleri

³²⁰ a.g.e., VII, no: 12286

³²¹ Zührî'nin İbn Abbas'a itirazı, bk a.g.e., VII, no:11962

³²² Zeyd b. Sabit'ten çelişik iki ictihad, a.g.e., VII, no:11976,11977

³²³ Alauddin Ali Rıza, Nihayatu'l-İğtibât, s.216; İbn Hacer, T. Tehzib, III,446

³²⁴ Zehebî, Siyer, VII,245

³²⁵ Dâvudî, Tabakaâtü'l-Müfessirîn,I,302

³²⁶ Necâşî, Fihrist, s.269

³²⁷ Necâşî, a.y.

³²⁸ Muhsin Emin. A'yânu's Şia, VII,471

imametlerine inanmak gerektiğine dair bir bilgi rivayet etmiştir. Bunlardan yalnızca, Hz.Peygamberin soyundan gelenlerin imametine inanma konusu Abdürrezzak'ın şîî olması ile ilgili görülebilir. Fakat Abbasilerin iktidarları döneminde imamet in Hz.Peygamberin soyundan gelenlerin hakkı olduğuna inanıp da şîî olmayan pek çok bilgin vardır. Bu inanışın temelinde ise Emevîlerin iktidardan uzaklaştırılmalarında Hz.Peygamberin soyundan gelenlerin Abbasilere yardımları ve Abbasilerin de onlara hilafeti vadetmeleri yatmaktadır. Bu yüzden neredeyse herkes imamet in Alu Rasûl'ün hakkı olduğuna inanmıştır. Bu kanaata sahip herkesi şîî kabul etmek mümkün değildir. Abdürrezzak'ın şîî olmakla itham edilmesi de bizce Onun, Hz.Peygamberin soyundan gelenleri sevmesi ve iktidara muhalif olması nedeniyle, şîîlerle aynı safta imiş gibi görülmesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca teşeyyu' ile şîî olmanın aynı sanılması da bir takım yanlışlara sebep olmuştur. Abdürrezzak'a yöneltilen tenkitleri incelerken şîîliği konusunda daha geniş bilgi vereceğimizi belirterek şimdilik bu kadarla yetiniyoruz.

Esasen bize Abdürrezzak'ın siyasî görüşlerini aktaracak en önemli kaynaklar, eserleri Musannaf ve Tefsîru'l-Kur'an olmalıdır. Biz bununla ilgili bir rivayet tesbit edebilmiş değiliz. Tefsirinde ise siyasî herhangi bir kanaata rastlanmadığını İsmail Cerrâhoğlundan öğrenmekteyiz.³²⁹

X. ETKİLERİ

Abdürrezzak, hadis ilmine dair görüşleri ve rivayet ettiği hadisler, sahabe ve tabiîn kavil ve ictihadlarıyla, hadis kaynaklarının pekçoğunda adı geçen bir bilgidir. Öyleki kaynaklarımızda yalnızca "Abdürrezzak" denmekle Abdürrezzak b. Hemmam anlaşılır. İsimlerini daha önce zikrettiğimiz, birer büyük bilgin olan öğrencileri ile de ilmî

³²⁹ İsmail Cerrâhoğlu, Abdürrezzak b. Hemmam ve Tefsiri, AÜİFD, Sayı XV, s.99-111

bütün İslâm dünyasına yayılmış ve nesilden nesile aktarılmıştır. Öğrencilerinden Yahya b. Maîn (233/847), Ali b. el-Medînî (234/849) İshak b. Râhûye (238/852), Ahmed b. Hanbel (241/855) ve Abd b. Humeyd (249/863) hadis ilmiyle meşgul olan herkesin, ilimlerine muhtaç oldukları bilginlerdir.

Öğrencisi Ahmed b. Hanbel, Abdürrezzak'ın tasnif metodundan etkilenmemiş ve eserini aler-ricâl metodla, müsned türünde yazmıştır. Ancak Abdürrezzak'ın hedefi dinîproblemlere çözüm aramak iken, Ahmed b. Hanbel'in hedefi, çok hadis toplamak olmuştur. Hedef farklılığından kaynaklanan bu durum Abdürrezzak'ın yanlış değerlendirilmesine neden olmamalıdır. Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel Abdürrezzak'tan hadis rivayet ederken "anberanâ" yerine "haddesenâ" demesini istemişler, O da bu isteğe uyarak onların bulundukları zamanlarda "haddesena" diyerek hadis rivayet etmiştir.³³⁰ Bu bilgi bize Abdürrezzak'ın bu konuda da Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'i etkileyemediğini göstermektedir. Fakat bu da hadis rivayetinde semâa delalet etmek üzere haddesena" lafzının kullanılması yolunda bir geleneğin yerleşmesi nedeniyle ortaya çıkmış bir durumdur.³³¹ Yahya b. Maîn'in ricâle dair bilgiyi Abdürrezzak'tan öğrenmiş olması³³² Yahya gibi ricâl üstadı olmakla meşhur bir bilginin ilmine Abdürrezzak'ın katkısını göstermekte ve bize Abdürrezzak'ın etkilerini anlama konusunda önemli bir ip ucu vermektedir.

Abdürrezzak tasnif döneminin H. III. asırdaki kemâl noktasına ulaştığı yıllardan önce yaşayan bir bilgin olarak, bu dönemin hazırlayıcıları arasında bulunmuş ve önemli katkıları olmuştur. Kütüb-i Sitte müelliflerinin tamamının Ondan rivayetlerinin bulunması³³³ bunun açık

³³⁰ Hatîb Bağdâdî, el-Kifâye, s.322-323

³³¹ Hatîb Bağdâdî, el-Kifâye, s.2

³³² Mizzî, T. Kemâl, XVIII,59

³³³ Mizzî, a.g.e., XVIII,52; Zehebî, Tezkire, I,364

delilidir. Ali Yardım'ın da belirttiği gibi Kütüb-i Sitte çağına Abdürrezzak gibi bilginler sayesinde ulaşılabilmiştir.³³⁴ Çünkü hiç bir konuda kemâl derecesine, öncesi olmadan ulaşamaz.

Bir muhaddisin etkileri, rivayetleri, metodu ve görüşleri bakımından ele alınmalıdır. Abdürrezzak'ın Kütüb-i Sitte'nin tamamında ve başka hadis kaynaklarında pek çok rivayetinin bulunması, Onun rivayetleri ve metodu ile kendinden sonraki bilginleri etkileyip yönlendirdiğini gösterir. Görüşleri bakımından ise, kaynaklarımızda zikredilen bazı görüşlerini daha önce söz konusu etmiştik. Esasen bu bigiler kaynaklarımızda azımsanamayacak kadar çok olmakla birlikte, biz, müzakereci ve münekkittir bir bilgin olan Abdürrezzak'ın usul konuları ile ilgili daha pek çok görüşünün kaynaklarımıza intikal etmemiş olabileceğini düşünmekteyiz. Çünkü Abdürrezzak'ın Ahmed b. Hanbel'in ilmini ve görüşlerini aktaran, oğlu Abdullah (290/903) gibi bir öğrencisi olamamıştır.

Abdürrezzak'tan sonra yaşayan bilginlerin eserlerinde Ondan, çok ıktibasta bulunmaları etkisinin derecesini göstermektedir. Buhârî onun tefsirinden yararlanmıştır.³³⁵ Taberânî, Deberî vasıtasıyla ondan nakillerde bulunmuştur.³³⁶ İbn Hacer de Buhârî'nin Şahihini şerhederken Musannaf'dan yararlanmıştır.³³⁷ Suyûtî (911/1505) el-Leâli'l-Masnua'sında, İbn Arrâk (963/1556) Tenzîhu's-Şeria'sında Musannaf'ı hep kullanmışlardır. Özellikle İbn Arrâk, İbnu'l-Cevzî, (597/1200) nin mevzu dediği rivayetler hakkında ona itiraz ederken, söz konusu ri-

³³⁴ Ali Yardım, Hadis II, s.44

³³⁵ F Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları, s.118

³³⁶ İbnu's-Salâh, Ulûmu'l-Hadis, s.396

³³⁷ Musannaf, V,26. dipnot: 5; a.c. s.59, dipnot: 2

vayetin Musannaf'da bulunduğu için mevzu olamayacağını belirtmektedir.³³⁸

Bütün bunlardan başka İbnul-Hayr el-İşbilî'nin (575/1179) Musannaf hakkında verdiği geniş bilgiden, Musannaf'ın Endülüs'de çok iyi bilindiğini ve okunduğunu öğrenmekteyiz.³³⁹ Musannaf'la ilgili ilk ciddi çalışmanın da Endülüs de İbn Müferric tarafından yapıldığını zikretmiştik.

Abdürrezzak'ın, Buhârî (256/870) ve Müslim'i (261/87) etkilemesi konusuna da kısaca değinmek gerekirse hemen bir tesbitimizi hatırlatmalıyız. Kettânî (1345/1927) Buhârî ve Müslim'in Abdürrezzak'ın Musannaf'ından değil, Câmi'inden rivayet ettikleri (tahric) kanaatındadır.³⁴⁰ Onların, Abdürrezzak'tan rivayetlerinin tamamını hep bir ravî aracılığıyla almaları ve bu ravilerin, hiç birinin Musannaf'ın râvilerinden olmaması da Kettânînin haklı olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Abdürrezzak'ın, Buhârî ve Müslim'i diğer eseri el-Câmiu'l-Kebîr dolayısıyla etkilediğini kabul etmeliyiz. Ancak, bu eser elimizde bulunmadığından etkinin derecesini ve özelliklerini tesbit edemiyoruz.

Kısaca söylemek gerekirse, Abdürrezzak, Irak, Şam, Hicaz Horasan ve Yemen bölgesinin ilmini şahsında toplamıştır. Mekke'den başladığı ilim hizmetini ise Yemen'de ikâmet edip orada sürdürmüş, eserleri Endülüs dahil bütün İslâm corafyasında okunmuş ve okutulmuştur. Ancak Onun kendine ait bir ekolü yoktur.

³³⁸ Pek çok örneğinden birkaçı için bk. İbn Arrâk, Tenzihuş-Şeriâ, II,69,99-100,107-109-180,376; Suyutî, el-Leâli, I,285, 286, 299; Şevkânî, el-Fevâidu'l-Mecmûa. s.325-326

³³⁹ İbnu'l-Hayr, Fehrese, s.126-131

³⁴⁰ Kettânî, er-Risâletu'l-Mustatrafe, s.41

İKİNCİ BÖLÜM

MUSANNAF

I. HADİS EDEBİYATINDA MUSANNAFLAR

Sözlükte, sınıflandırmak aynı cinsten olan şeyleri bir araya getirmek, konularına göre düzenlemek, bir şeyin bir kısmını bir kısmından ayırmak, anlamındaki tasnif kelimesinin³⁴¹ İsmu'l-Mef'ûlû olan Musannaf, hadis ilminde, tedvin döneminde hadislerin toplanmasından sonra, hadislerin konularına göre tasnifi esası üzere yazılan hadis mecmualarının genel adıdır. Kelimenin bu lugat anlamına göre câmi, sünen ve müstedrekler de birer musannaf eserlerdir.³⁴² Bu nedenle zikrettiğimiz eserlerin bazı kaynaklarımızda adlarının Musannaf olarak kaydedildiği görülür.³⁴³ Ancak bizim konumuz kendilerine özel isim olarak Musannaf adı verilen eserlerdir. Bu eserlerden önce hadislerin tasnifinden bahsetmek gerekir. Bu konuda kısaca şunları söyleyebiliriz.

Hadis tarihinde tasnif çalışmaları ile tedvin faaliyetinin birbiriyle karıştırılmaması ve tedvinin hadislerin toplanması demek olup tasniften önce olduğu, tasnifin ise tedvinden daha sonraki bir merhale olduğu hususu, büyük önem taşır. Bu durumu kavrayamamış veya özel maksadına göre anlamış olan müsteşrikler büyük yanlışlar yapmışlardır.³⁴⁴

Tirmizî (275/) İlel'inde kendinden önceki bilginlerin fukaha kavli ve ilelu'l-hadis'e dair bilgileri, eserlerine dahil edip tasnif ettiklerine işâret ederek kendisini savunurken, ilk Musannıfların isimlerini veren

³⁴¹ Firuzâbâdî, Kâmus, s.1071; İbn Manzûr, Lisanu'l-Arab, IX,198

³⁴² Ali Yardım, Hadis II, s.67

³⁴³ İbnu'l Hayr, Fehrese, s.94,98,102

³⁴⁴ A. Yardım, Hadis II, s.37-44

ve kitabı zamanımıza ulaşmış ilk müelliftir.³⁴⁵ Tirmizî'den sonra bu isimlerden pek çoğunu zikreden bilgin Râmehurmuzî (360/) dir.³⁴⁶ Râmehurmuzî ilk musannıfların isimlerini ikâmet yerlerine göre tasnif ederek zikreder.³⁴⁷ Bu iki müellifimizin tesbit ettikleri isimleri bir araya getirdiğimizde pek çok bilginin H. II. asırda hadislerin tasnifi ile meşgul olduklarını anlamaktayız.³⁴⁸

Çok sayıda musannıfın kaynaklarımızda adlarıyla sık karşılaştıklarımız şunlardır:

- Hişam b. Hassân (147/764)
- Abdülmelik b. Abdülaziz b. Cüreyc (150/767)
- Ma'mer b. Râşid (152/769)
- Said b. Ebî Arûbe (156/773)
- Süfyan b. Said b. Mesruk es-Sevrî (161/778)
- Hammâd b. Seleme (167/783)
- Mâlik b. Enes (179/795)
- Abdullah b. el-Mübârek (181/797)
- Cerîr b. Abdulhamid (182/798)
- Hüşeym b. Beşîr (183/799)
- Veki' b. el-Cerrâh (196/812)
- Süfyan b. Uyeyne (198/814)
- Abdurrahman b. Mehdî (198/814)

³⁴⁵ Tirmizî, el-İlel, Sahih'in sonunda V,694; Ali Yardım, a.g.e., s.45

³⁴⁶ Râmehurmuzî, el-Muhaddisu'l-Fâsıl, s.611-614

³⁴⁷ Râmehurmuzî, a.g.e., s.616-620

³⁴⁸ Ebu Tâlib el-Mekkî, Musannafların hicrî 120 veya 130 senelerinden sonra ortaya çıktığı kanaatındadır. (Ali Yardım, Hadis II, s.46 dan naklen)

- Ebu Kurra Mûsa b. Târık (203/818)
- Abdürrezzak b. Hemmam (211/826)
- Said b. Mansur (227/842)
- Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe (235/849)
- Bakiyy b. Mahled b. Yezîd el-Kurtubî (276/889)³⁴⁹

Yemen’de hadisleri ilk tasnif edenler Ma’mer b. Râşid ile Hâlid b. Cemîl (?) dir.³⁵⁰ Bunları Ebû Kurra Musa b. Târık ve Abdürrezzak izlemişlerdir.³⁵¹

Bu Musannıflardan yalnızca Abdürrezzak, Said b. Mansur ve Ebû Bekr b. Ebî Şeybe’nin Musannafları zamanımıza kadar gelebilmiştir.³⁵²

Musannafıların en önemli özellikleri, fıkıh bablarına göre tasnif edilmiş olmaları, merfu, mevkuf ve maktu hadislerle birlikte fukaha ic-tihad ve fetvalarını da ihtiva etmeleridir. Musannaf müellifleri, hadis metinlerini toplamaktan çok, pratiğe yönelik yararlanmayı amaçlamışlardır. Yalnızca sahih hadisleri almayı düşünmediklerinden, eserlerinde sıhhat yönünden farklı hadisler bulunmaktadır. Musannafıların bu özelliklerine rağmen Abdürrezzak’ın Musannaf’ında zayıf veya mevzu olduğu bilinen pek çok hadisin bulunmaması, başka bir deyişle Abdürrezzak’ın Musannaf’ında bulunup mevzu olduğu iddia

³⁴⁹ Diğer Musannıflar için bk. Ali Yardım Hadis II, s.48

³⁵⁰ Râmehurmuẓî, el-Muhaddisu’l-Fâsıl, s.611; Kettânî, er-Risâletu’l-Mustatrafe, s.8

³⁵¹ Ramehurmuẓî, a.g.e., s.613

³⁵² Said b. Mansur ve İbn Ebî Şeybe’nin eserleri hakkında bilgi için bk. Ali Yardım, Hadis II, s.52,83; Said b. Mansur’un Musannaf’ı ile ilgili olarak doktora tezi hazırlanmıştır. Bk. Ali Akyüz Said b. Mansur’un Musannaf’ının Yeniden İnşası, MÜİF, İstanbul 1992

edilen hadis sayısının az olması³⁵³ Abdürrezzak'ın seçici olduğunu göstermektedir.³⁵⁴

II- ABDÜRREZZAK'IN MUSANNAF'I

Abdürrezzak, Musannaf'ını çok hadis aldığı üç şeyhi Ma'mer b. Raşid, İbn Cüreyc, ve Süyfan es-Sevrî'nin rivayetleri ile başka şeyhlerinden aldığı üçbin kadar rivayeti de bunlara ilâve etmek sûretiyle oluşturmuştur. Musannaf'ın mükerrerler dışında ise altı bin civarında hadis ihtiva ettiğini tahmin etmekteyiz. Matbu Musannaf'daki numaralara bakarak hadis mikdarının 21033 olduğu sanılmamalıdır. Musannaf'a ait son rivayetin numarası 19418 dir.³⁵⁵ Ancak bu numaralamada da hatalar bulunmaktadır.³⁵⁶ Büyük bir kısmı İshak b. İbrahim b. Abbâd ed- Deberî (285/898) rivayetiyle zamanımıza ulaşan matbu Musannaf'daki Kitabu'l-Meğazî'nin³⁵⁷ Abdürrezzak'ın eseri olmayıp Zührî'nin (124/742) Meğâzî'sinin Ma'mer b. Raşid tarafından rivayet edilen nüshası olduğu yolunda tahminimizi daha önce belirtmiştik.

Matbu Musannaf'ın son bölümü Kitabu Ehli'l-Kitabeyn³⁵⁸ Deberî rivayeti olan diğer kitaplara tertib ve edâ bakımından çok benzediği halde, bu bölümle muhteva benzerliği olan Kitabu Ehli'l-Kitab³⁵⁹ Musannaf'ın diğer kitaplarından farklıdır. Eğer ikisi aynı bölümün rivayeti ise o zaman Kitabu Ehli'l-Kitab'a çok fazla râvi müdahalesi olduğunu ya da Kitabu Ehli'l-Kitabeyn'in ihtisar edildiğini kabul etmek gerekecektir. Çünkü bu bölüm Kitabu Ehli'l-Kitab'ın yarısı kadar rivayet ihtiva etmektedir.

³⁵³ Bu konuda "Abdürrezzak'tan Mevzu rivayetler" başlığı altında geniş bilgi verilecektir.

³⁵⁴ Hadislerin tasnifi ve Musannaflar hakkında bilgi için bk. Katip Çelebi, Keşfu'z-Zunun, I,635, II,1711-1712; Ali Yardım, Hadis II, s.45-59; Mucteba Uğur, Hadis, İlimleri Edebiyatı, s.195-196, Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü "Tasnif" md. s.393-394; "Musannef" md. s.276-277

³⁵⁵ Musannaf, X,379

³⁵⁶ Söz konusu hatalar hakkında, Musannaf'ın Hadisleri" başlığı altında bilgi verilecektir.

³⁵⁷ Musannaf, V,313-492

³⁵⁸ Musannaf, X,311-378

³⁵⁹ Musannaf, VI,3-132

Musannaf'ın yazılış tarihine dair herhangi bir bilgi kaynaklarımızda zikredilmez. Abdürrezzak'ın Yemen'e dönmeden önce Mekke'de Yahya b. Maîn'e ders verdiğini Zehebî nakleder.³⁶⁰ Ahmed b. Hanbel de Abdürrezzak'tan hadis almak için H. 200 den önce Yemen'e gittiklerini anlatır.³⁶¹ Yahya b. Main'den bir rivayete göre ise O, Abdürrezzak'ı, yetmiş yaşlarında iken görmüştür.³⁶² Abdürrezzak H.211 de seksenbeş yaşında vefat ettiğine göre Yahya'nın sözünü ettiği bu görüşme, daha önce olduğundan, Musannaf H. 180 lerde elde mevcut, okutulan bir kitap durumundadır.³⁶³ Sonuç olarak Musannaf'ın H. II. asrın ikinci yarısında yazılmış olduğunda şüphe yoktur. Bu durumda Abdürrezzak'ın Musannaf'ını H. II. asırda yazılan eserler arasında saymak gerekecektir. Motzki, H. 144-153 yılları arasında yazıldığını tahmin eder.³⁶⁴ Fakat bu tahmin güven verici değildir.³⁶⁵

Fuad Sezgin Musannaf'ın zamanımıza gelebilen şu yazma nüshalarını tesbit etmiştir:³⁶⁶

Murat molla Ktp. no. 602-606/I-IV, 746 H.747. H.

Feyzullah Efendi Ktp. no. 541/I, 606 H.

Topkapı sarayı Ktp. Medine böl. No. 596.

Edirne, Selimiye Ktp. no. 1234/ K. el-Gusl'den sonuna kadar H.X.yy

Rabat, el-Kettânî Ktp. no. 259/I, H.XIII.yy

³⁶⁰ Zehebî, Siyer, IX,568

³⁶¹ Mizzi, T.Kemâl. XVIII,58

³⁶² Zehebî, Siyer, IX, 570

³⁶³ Krş. Zehebî, Siyer, IX, 567, Abdürrezzak'ın duası. Bu rivayetle Mekke'de Musannaf'ın yazılmasından sonraki ilk yıllara belki H.180 den öncesine işaret edilmektedir.

³⁶⁴ Bk.a.g.m., s.5-6

³⁶⁵ Musannaf'ı H. III. asır eserleri arasında zikreden Talat Koçyiğit bunun için Abdürrezzak'ın vefat tarihi olan H. 211 i esas almış olmalıdır. Bk. Talat Koçyiğit, Hadis Tarihi, s.250

³⁶⁶ F. Sezgin GAL., I,99; Târihu't-Turas, I,144

Rabat, el-Kettânî Ktp. no. 259/ II-III, yakın zamana ait nüsha³⁶⁷

Musannaf, Murad Molla nüshası esas alınarak, Feyzullah Efendi, Zahirîyye ve Dimeşk İslâmî kütüphanesi nüshaları ile karşılaştırmalar yapılmak sûretiyle, Habiburrahman el-A'zamî'nin tahkiki ile 1970-1972 yıllarında el-Meclisu'l-İlmî tarafından onbir cilt halinde, Beyrut'ta basılarak neşredilmiştir. X. ciltde 379. sayfadan itibaren, Ma'mer'in Câmî'ine ait, Abdürrezzak'ın Musannaf'a almadığı hadisler bulunmaktadır. Bu hadisler XI. cildin sonuna kadar devam etmektedir ve her ne kadar matbu numaralama güvenli olmasa da rakam olarak 1614 tane oldukları görülmektedir.

Matbu Musannaf'da numaralama hataları matbadan kaynaklanan başka hatalar ve özellikle A'zamî'nin bir mukaddime yazmayıp tahkiki, metodu, eser ve müellifi hakkında bilgi vermemesi gibi eksiklikler bulunmakla beraber, eserin neşredilmiş olması elbette İslâmî ilimler ve özellikle hadis tarihi bakımından çok önemlidir. Ayrıca A'zamî, tahkik, tahrir ve tashihlerle eserden istifadeyi kolaylaştırmış, anlaşılmayan bazı kelimelerin anlamlarını açıklamış, müstensih hatalarını göstermiş, bazı râviler hakkında kısa bilgiler de vermiştir.

Abdürrezzak'ın Musannaf'ı üçüncü tabakaya dahil hadis kitaplarından kabul edilir.³⁶⁸ Bu tabakaya dahil eserlerin müelliflerinin metodu, buldukları her rivayeti tehzib ve telhis etmeden kitaplarına almak ise de, Abdürrezzak'ın metodu tam olarak böyle değildir. Gerçi Abdürrezzak, yalnızca sahih hadisleri kitabına almayı düşünmemiştir. Sıhhat bakımından her çeşit hadis Musannaf'da mevcuttur ama, pek çok zayıf ve mevzu hadisin Musannaf'a alınmamış olması, başka bir deyişle mevzuâta dair kaynaklarda, Musannaf'ın hadislerinden bir kaç

³⁶⁷ Matbu Musannaf'ın tahkikini yapan Habiburrahman el-A'zamî, bunlardan başka Zahirîyye ve Dimeşk İslâmî Kütüphane nüshalarını da tesbit etmiştir. Bk. Musannaf, I,20 ve III,17-18

³⁶⁸ Dehlevî, Huccetullâhi'l-Bâliğa, I,251

tanisinin tenkit edilmiş olması Abdürrezzak'ın her rivayeti eserine almadığını gösterir. Pek çok hadis aldığı hocası Ma'mer'in Câmi'inde bazı rivayetleri Musannaf'a almaması da bunun başka bir delilidir.

Musannaf, hadislerin tasnifi faaliyetinin ilk eserlerindendir. Musannaf olduğu halde tedvin dönemi eserlerinin bazı özelliklerini de taşımaktadır.³⁶⁹ Bu nedenle Musannaf'ı geçiş dönemi eserlerinden kabul etmek gerekecektir. Çünkü Abdürrezzak tasnifde başarılı sayılabilecek bir seviyeye ulaşamamıştır.

III. MUSANNAF'IN RİVAYETİ ve RAVİLERİ

Musannaf'ın rivayeti ile ilgili kayıtlardan, onun arz/kıraat ale's-şeyh, yazılı nüshadan şeyhe okuma metodu ile rivayet edildiği anlaşılmaktadır.³⁷⁰ Ayrıca bazı isnadlarda Mekke ve San'a'da okunduğu da kaydedilmiştir.³⁷¹ Söz konusu kayıtlardan Musannaf'ın şu raviler tarafından rivayet edildiğini öğrenmekteyiz:

- 1- Ebû Yakub İshak b. İbrahim b. Abbâd ed-Deberî (285/898)
- 2- Muhammed b. Ali en-Neccar es-San'ânî (247/861)
- 3- Muhammed b. Yusuf el-Huzâkî (?)³⁷²
- 4- Muhammed b. Ömer es-Simsar(?). Bunların rivayet zinciri ve rivayet ettikleri kitablar şunlardır:

³⁶⁹ Pek çok babın, bir önceki babın, son rivayeti alınan şeyhe ait bir rivayetle başlaması gibi

³⁷⁰ Musannaf, I, no: 184; a.c., no: 1149

³⁷¹ Musannaf, I, no: 1149; VIII, no: 15570

³⁷² "Huzâkî" kelimesini Ali Akyüz "Huzâfî" şeklinde okumuştur, bk. Abdürrezzak- Buhârî İlişkisi. s.28-29. Halbuki Musannaf'da A'zamî'nin, Sem'ânî'den naklen bir açıklaması bulunmaktadır, bk. Musannaf, X,310, Dipnot 2. İbnu'l-Hayr da bu râvinin nisbeti hakkında bilgi vermektedir, bk. Fehrese, s.128

1- İshak ed-Deberî'nin Rivayeti:

Ebu Said Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd b. Bişr el-A'râbî (340/751)

|

Ebu Yakub İshak b. İbrahim b. Abbad ed-Deberî (285/898)

|

ABDÜRREZZAK

Deberî, Musannaf'ın Kitabu Ehli'l- Kitab, Kitabu'l- Buyû ve Kitabu Ehli'l-Kitabeyn dışında kalan yirmisekiz kitabının râvisidir.³⁷³

Deberî'den rivayet edilen kitaplarda isnad kayıtları yukarıda zikrettiğimiz şekilde olmakla birlikte, Kitabu'l-Mekâtib'i, Deberî'den rivayet eden İbnu'l-A'rabî değil, bir başka öğrencisi Ebu'l-Kasım Abdul-A'lâ b. Muhammed b. el-Hasan b. Abdu'l-A'lâ el-Bûsî (?) dir.³⁷⁴ Bu kitabı takibeden Kitabu'l-Eyman ve'n-Nüzûr³⁷⁵ ve Kitabu'l- Vesâyâ'da ise yalnızca Deberî'nin ismi zikredilmekte râvilerinin isimleri belirtilmemektedir.

Deberî, Abdürrezzak'ın râvilerinden en çok tanınmış olanıdır. Motzki, Deberî'nin, bizzat dinlemediğini, Abdürrezzak'ın öğrencisi olan babasına ait bir nüshayı rivayet ettiğini iddia eder.³⁷⁶ Ancak adını verdiği kaynaklarda böyle bir bilgi bulunmadığı gibi,³⁷⁷ Zehebî, Deberî hakkında, "babasının gözetimi ve dinletmesi ile Abdürrezzak'tan tesânîfini dinlemiştir." demektedir.³⁷⁸ Bunu İbn Adiyy'in verdiği bilgiden

³⁷³ Kitabu's-Şehâdât, VIII,319, Muhammed b. Ali en-Neccar tarafından rivayet edilen Kitabu'l-Buyu'dan hemen sonradır. Kitabu's-Şehâdât'ın ne baş tarafında, ne de içinde rivayet kaydı vardır. Ancak bu kitabın rivayeti hakkında kaynaklarımızda başka bir isim zikredilmediğine ve terkiib bakımından Deberî'nin rivayet ettiği kitaplara benzediğine göre bunu da Deberî rivayet etmiş olmalıdır.

³⁷⁴ Musannaf, VIII,369

³⁷⁵ Musannaf, VIII,433

³⁷⁶ a.g.m., s.2

³⁷⁷ Bk. a.y., dipnot: 2

³⁷⁸ Zehebî, Mizan, I,181; Siyer, XIII, 417; Ayrıca Bk. İbn Hacer, Lisan, I,349

aktardığı tahmin edilebilir.³⁷⁹ Zehebî, ayrıca H. 210 da dinlediğini ve semainın sahih olduğunu da zikreder.³⁸⁰

Esasen, Deberî'nin Abdürrezzak'ı dinlerken yaşının küçük olduğu kabul edilmektedir.³⁸¹ ancak semâ tarihi hakkında verilen bilgiler çelişkilidir.³⁸² Ayrıca Deberî'nin Abdürrezzak'ı ihtilâtından sonra dinlediği³⁸³ ondan münker rivayetlerde bulunduğu tesbit edilmiş,³⁸⁴ ve Dârekutnî'nin (385/995) "sadûk" olarak nitelemesine rağmen, bu işin adamı /hadis ehlinden olmadığı da iddia edilmiştir.³⁸⁵

2-Muhammed b. Ali en-Neccar es- San'ânî (247/861) Rivayeti:
Musanna'ın Kitabu Ehli'l-Kitab ve Kitabu'l-Buyû' bölümleri Muhammed b. Ali en-Neccar'ın rivayet ettiği bölümlerdir.

Kitabu Ehli'l-Kitab'daki isnad şöyledir:

Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Esbehânî (?)
|
Muhammed b. el-Hasan b. İbrahim b. Hişam et-Tûsî (?)
|
Muhammed b. Ali en-Neccar es-San'ânî (247/861)
|
ABDÜRREZZAK

³⁷⁹ İbn Adiyy, el-Kâmil, I,344-345

³⁸⁰ Zehebî, Siyer, XIII,416

³⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, el-Kifâye, s.83; Zehebî, Siyer, XIII,417

³⁸² Zehebî, Yukarıda da belirttiğimiz gibi, H. 210 da dinlediğini belirtirken on yaşında olduğunu da iddia eder, bk. Târîhu'l-İslâm, XVIII,117. Bu mümkün değildir. Her ne kadar Zehebî'nin üslûbundan bu bilgiye güvenmediği anlaşılmakta ise de (bk. Siyer, XIII,416.), Hatîb altı-yedi yaşında (bk. el-Kifâye, s.83), İbn Hacer ise yedi yaşı civarında dinlediğini belirtir, (bk.Lisanu'l-Mizan, I,349)

³⁸³ Irakî, el-Beyan ve't-Tavdih, s.137

³⁸⁴ İbnu's-Salah, Ulûmu'l-Hadis, s.396; İbn Hacer, Lisanu'l-Mizan, I, 349

³⁸⁵ İbn Hacer, a.y. Ali Akyüz'ün, Deberî hakkında Abdürrezzak'ın en güvenilir ravisi olduğuna dair kanaatine (bk. Abdürrezzak-Buhârî ilişkisi s.29) katılmak mümkün değildir. Çünkü Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Main, Ali b. el-Medinî, İshak b. Rahûye ve daha pek çok büyük bilgin ravi varken, Deberî Abdürrezzak'ın en güvenilir ravisi kabul edilemez. Hele küçük yaşta dinlediği ve münker rivayetlerinin bulunduğu da tesbit edilmişken, böyle bir iddia doğru olmaz.

Aynı isnadla rivayet edilen Kitabu'l- Buyû'da Muhammed b. Ali en-Neccar'ın râvisi, Muhammed b. el-Hasan olarak değil, Muhammed b. el-Hüseyin olarak kaydedilmiştir.³⁸⁶ Kitabu'l-Buyu'dan sonra gelen Kitabu's-Şehâdât, terhib ve edâ bakımından Kitabu'l-Buyû'a benze-
mediğinden Muhammed b. Ali en-Neccar tarafından rivayet edilmiş
olamaz. Ayrıca, Kaynaklarımızda Muhammed b. Ali en-Neccar tarafın-
dan rivayet edilen kitablarda Kitabu's-Şehâdât'ın adı geçme-
mektedir. Bu nedenle, biz onun da Deberî tarafından rivayet edildiğini
tahmin etmekteyiz.

3- Muhammed b. Yusuf el-Huzâkî'nin Rivayeti: Muhammed b.
Yusuf el-Huzâkî, Musannaf'ın son bölümü olan Kitabu Ehli'l-Kita-
beyn'in baş tarafını³⁸⁷ rivayet etmiştir.

Huzâkî'den rivayet zinciri şöyledir:

Ebu Ömer Ahmed b. Hâlid (?)
|
Ebu Muhammed Ubeyd b. Muhammed el-Kişverî (?)
|
Muhammed b. Yusuf el-Huzâkî (?)
|

ABDÜRREZZAK

İbnu'l- Hayr, Huzâkî'nin, Kitabu'l-Buyû'un da râvisi olduğunu zik-
reder.³⁸⁸ Ancak matbu Musannaf'da yalnızca Kitabu Ehli'l-Kitabeyn'in
zikrettiğimiz kısmı onun rivayeti olarak bulunmaktadır.

³⁸⁶ Musannaf, VIII,3. Bu konuda muhakkıkın herhangi bir açıklama yapmaması eksikliklerdir.

³⁸⁷ C.X, no: 19209 dan, C.X, no: 19314 e kadar olan kısmını

³⁸⁸ İbnu'l-Hayr, Fehrese, s.127

4- Muhammed b. Ömer es-Simsar (?) Rivayeti:

Muhammed b. Ömer es-Simsar Kitabı Ehli'l-Kitâbeyn'in diğerk kısmını³⁸⁹ rivayet etmiştir.

Muhammed b. Ömer es-Simsar'dan rivayet zinciri şöyledir:

Ebu Ömer Ahmed b. Hâlid (?)

|

Ebu Muhammed Ubeyd b. Muhammed el-Kişverî (?)

|

Muhammed b. Ömer es-Simsar (?)

|

ABDÜRREZZAK

Biraz önce sözünü ettiğimiz Huzâkî rivayeti ile es-Simsar rivayetinin, el-Kişverî'de birleştiği görülmektedir. Kişverî'den Kitabı Ehli'l-Kitabeyn'i alan râvi de aynı şahıs Ebû Ömer Ahmed b. Hâlid'dir. Yani Kişverî Kitabı Ehli'l-Kitabeyn'in bir kısmını el-Huzâkî'den bir kısmını da es-Simsar'dan alarak bu kitabı tamamlamış ve ondan Ebû Ömer Ahmed b. Hâlid tamamını rivayet etmiştir.

Musannaf'ın tab'ında esas alınan Murad Molla nüshası, Mekke ve San'a'da okutulan nüshalardan tamamlanarak istinsah edilmiştir. Rivayet tarihlerinin son şahısları İbnül A'râbî, el-Esbehânî ve Ahmed b. Halid'den Musannaf'ı kimin aldığı, yani bu şahıslardan rivayette "haddesenâ" veya "ahberanâ"³⁹⁰ diyenin kim olduğu bilinmemektedir.

³⁸⁹ C.X, no: 19315 den, C.X, no: 19418 e kadar

³⁹⁰ Musannaf, I,62; VII 369; VIII,3; IX, 3

Çünkü buna dair kayıt yoktur.³⁹¹

Buhârî'nin semâ kabul ettiği kıraat aleş şeyh /arz³⁹² metoduyla rivayet edilen Musannaf'ın müellif nüshası zamanımıza ulaşmamış müstensih tarafından çeşitli rivayetlerin bir araya getirilmesi ile oluşturulmuştur. Motzki de buna işaretle mevcut Musannafın derleme sonucu meydana getirildiğini belirtir.³⁹³ Çünkü tamamının bir râvi tarafından rivayet edildiği nüshaya henüz sahip değiliz.

Musannaf'ın rivayeti konusunda akla gelebilecek en önemli soru Buhârî ve Müslim'in şeyhleri, Abdürrezzak'ın da öğrencileri olan, hadis ilminde çok önemli yer işgal eden büyük bilginler Yahya b. Main, Ali b. el-Medînî, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhûye ve diğerleri³⁹⁴ Musannaf'ı niçin rivayet etmemişlerdir? Bu husus da her bilgin için ayrı ayrı sebepler akla gelmektedir ve özel olarak araştırmaya ihtiyaç vardır. Ancak, biz şu kadarını söyleyelim, ismini zikrettiğimiz bu bilginler müellif muhaddislerdir. Ortak özellikleri de şeyhlerinin kitaplarını rivayet etmek değil, Abdürrezzak'tan aldıkları hadislerle kendilerinin kitap yazmalarıdır. Herhalde onlar Musannaf'ı rivayet etmeyi değil, kendi kitaplarını yazmayı tercih etmişlerdir. Ayrıca Musannaf'ın başka nüshaları da bulunursa daha kesin bir sonuca varmak belki, o zaman mümkün olabilecektir.

A.İSHAK B.İBRAHİM ed-DEBERÎ (285/898)

İshak b. İbrahim b. Abbad ed-Deberî, künyesi Ebû Ya'kub'dur. Yemen'in San'a şehrinde H.195 de (M.811) doğmuştur. Hadis tahsiline

³⁹¹ Murad Molla nüshasının istinsah kaydını muhakkık, (C.X,145 Dipnot: 1 de)nakletmektedir. Buna göre bu nüsha H. 747 senesi Şaban'ında tamamlanmıştır. Feyzullah Efendi nüshası da H. 606 da yazılmıştır. Bu nüshaların istinsahında kullanılan asıl nüshaların nerede olduğu bilinmemektedir.

³⁹² Tirmizî, el-İlel, Cami'in sonunda, V.705

³⁹³ Motzki, a.g.m., s.2

³⁹⁴ İrâkî, et-Takyîd ve'l-İzâh, s.407-408

küçük yaşta ve babasıyla birlikte Abdürrezzak'ın hadis meclisine katılarak başlamıştır. Kaynaklar, Abdürrezzak'ın kitaplarını babasının gözetiminde dinlediğini zikrederler.³⁹⁵ Abdürrezzak'ı dinlediği zaman, kaç yaşında olduğu hakkında verilen bilgiler çelişkilidir. İbn Hacer, yedi yaşında olduğunu belirtirken³⁹⁶ Zehebî, H. 210 da yeni yetme genç iken (hadis) dinlediğini Hâlîlî diye meşhur, Ebû Yâ'la Halîl b. Abdullah el-Kazvîni (446/1054) den naklen doğumunun da H. 195 olduğunu zikrederek³⁹⁷ ve onbeş yaşında iken dinlemiş olması gerektiğine işaret eder. Sonra da sema'nın sahih olduğunu açık bir şekilde ifade eder.³⁹⁸ Sema'ı, ister yedi isterse onbeş yaşında olsun, küçük olduğu ve hadis semâ'ına ehil olmadığı iddia edilmiştir.³⁹⁹ Hatib Bağdâdî'nin, Abdürrezzak'ın vefatında Deberî'nin altı veya yedi yaşında olduğuna dair rivayetini⁴⁰⁰ kabul etmek imkânsızdır. Çünkü bu durumda, hem Deberî'nin onu, beş ya da altı yaşında iken dinlediğini, hem de doğumunun H. 205 veya H. 206 olduğunu kabul etmek gerekecektir. Halbuki bunları doğrulayacak herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁴⁰¹

Dârekutnî (385/995) Deberî'nin "sadûk" olduğunu belirtmiştir.⁴⁰² Zehebî de "şeyh", "âlim", "müsnid" ve "sadûk" olarak nitelemiştir.⁴⁰³ İbn Adiyy (365/976) in, Deberî'nin, Abdürrezzak'tan münker rivayetleri bulunduğuna dair⁴⁰⁴ ifadelerini de Zehebî, reddetmiş ve İbn Adiyy'in münker olması mümkün yalnızca bir hadis rivayet ettiğini belirterek.

³⁹⁵ İbn Adiyy, el-Kâmil, I,344-345; Zehebî, Siyer, XIII,416; İbn Hacer, Lisanu'l-Mizan, I,349

³⁹⁶ İbn Hacer, Lisanu'l-Mizan, I,349

³⁹⁷ Halîlî'nin Kitabu'l-İrşad adındaki kitabını inceledik bu bilgiye rastlayamadık. Sanıyoruz kitap eksik nüshaya dayanılarak basıldığı için bu bilgi bulunmamaktadır.

³⁹⁸ Zehebî, Târihu'l-İslâm, XVIII,117

³⁹⁹ İbn Adiyy, a.g.e., I,344-345; Hatib Bağdâdî, el-Kifâye, s.83; İbn Hacer, a.g.e., I,349

⁴⁰⁰ Hatib Bağdâdî, a.y.

⁴⁰¹ Sema'a ehil olma yaşı hk. geniş bilgi için bk. İbnu's-Salah, Ulûm, s.128-131

⁴⁰² Zehebî Târihu'l-İslâm, XVIII, 118; İbn Hacer, Lisanu'l-Mizan, 349

⁴⁰³ Zehebî, Siyer, XII,416

⁴⁰⁴ İbn Adiyy, el-Kâmil, I,338

“Münker olduğunu iddia ettiği hadisler nerede? Deberî saduktur ve “sahih” de kendisiyle ihticac edilmiştir,” demektedir,⁴⁰⁵ Bağdâdî de hadis sema’ı için küçük görülmesi (istisgâr) ile ilgili olarak: “Deberî, Abdurrezzak’tan bütün kitaplarını rivayet etmiş, insanlar da ondan bu kitapları dinlemişler ve nakletmişlerdir,” diyerek, onunla ihticac edildiğini başka bir şekilde ifâde etmiştir.⁴⁰⁶ Fakat, İbn Adıyy’in belirttiği menâkîr konusu da boş söz değildir. Deberî ve Abdürrezzak’a isnadla rivayet edilmiş menâkir bulunmaktadır. Ancak, bunlar Deberî rivayeti değil, hadis uydurucularının Ona, iftiralarıdır. Nitekim bir kısmını Suyûtî (911/1505) el- Leâlî’sinde, İbn Arrâk (963/1556) da Tenzihu’ş- Şeria’sında tesbit etmişlerdir.⁴⁰⁷ Ayrıca, Taberanî (360/971) nin de, Deberî’den bir takım münker rivayetlerinin bulunduğunu İbnu’s-Salâh belirtir. Ona göre bu münker rivayetler Deberî, Abdürrezzak’ı, ihtilâtından sonra dinlediği içindir.⁴⁰⁸ Fakat, biz, bunun doğru bir tesbit olmadığı kanaatindeyiz. Abdürrezzak’ın ihtilâtı ile ilgili başlıkta ayrıca bilgi vereceğimizi de belirterek, burada yalnızca şunu söyleyelim ki, Deberî, babasının, Abdürrezzak’ın meclisine varmadan varraklara yazdırdığı kitaplardan dinlediği için, bu durum Abdürrezzak’ın ihtilâtından kaynaklanmış olamaz. İbn Hacer’in de belirttiği gibi, bunlar, Abdürrezzak’ın yazılı eserlerinin (tesânîf) dışında, Deberî’nin yanında bulunan hadislerden, Taberânî’nin eserlerine aldıkları olabilir.⁴⁰⁹ Zehebî’nin Deberî’nin tashifleri nedeniyle İbn Müferric’in yazdığı Kitabu İslahîl’-Hurûf’un yazılış sebebini açıklarken, Deberî’den Abdürrezzak’ı ömrünün sonunda dinlediği için, tashiflerin Deberî’den değil şeyhinden kaynaklandığı yolundaki izahı da⁴¹⁰ bizce kabul edi-

⁴⁰⁵ Zehebî Târihu’l-İslâm, XVIII,118

⁴⁰⁶ Hatîb Bağdâdî, el-Kifâye, s.83

⁴⁰⁷ Bunlara “Abdürrezzak’tan mevzu rivayetler” başlığı altında değinileceğinden burada tekrardan kaçınılmıştır

⁴⁰⁸ İbnu’s-Salâh, Ulûm, s.398

⁴⁰⁹ İbn Hacer, Lisanu’l-Mizan, I, 50

⁴¹⁰ Zehebî, Siyer, XIII,417

lemez. Çünkü Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Müferric, Deberî'den, Musannaf'ı doğrudan dinlememiştir. Bu durumda, hatayı, İbn Müferric'in şeyhlerinde aramak gerekecektir.

Ancak şurası muhakkaktır ki, Zehebî, Deberîyi," Muhaddis" veya "hâfız" olarak nitelememiş yalnızca "müsnid" demiştir. Bilindiği gibi, musnid, yalnızca hadis rivayetiyle meşgul olan, rivayet ettiği hadislerin metinleri ve isnadları hakkında bilgi sahibi olması aranmayan râvî demektir. Aynı anlamda "talib" de kullanıldığı için⁴¹¹ onu bir hadis öğrencisi ve yalnızca ravî olarak görmek gerekecektir. İbn Hacer'in, hadisçilerden (min ricali heze's-şe'n) sayılmadığına dair ifâdelerini de⁴¹² bu anlamda kabul etmek daha doğru olur.

Deberî, Abdürrezzak'ın Musannaf'ının Kitabü'l- Buyû ve son kitab olan, Kitabü Ehli'l- Kitabeyn dışında kalan kısmının râvisidir. O ayrıca matbu Musannaf içindeki Zührî'nin, Mâ'mer rivayetiyle gelen Meğazî'sini de hocası Abdürrezzak'tan rivayet etmiştir. Abdürrezzak'ın, Yahya b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Rahûye gibi daha güvenilir ve daha önemli başka ravîleri bulunmakla birlikte Musannefâtının tamamını rivayet eden ravîsi, Deberî'dir.⁴¹³

Deberî ihtilaflı olmakla birlikte genel kabul görmüş görüşe göre H. 285 (M. 898) senesinde San'a'da vefat etmiştir.⁴¹⁴ Abdürrezzak'ın Musannaf'ının zamanımıza ulaşması ve Endülüse kadar götürülüp orada da okunması Deberî sayesinde mümkün olmuştur. Meşhur, Kurtubalı hadis bilgini Bakiyy b. Mahled b. Yezid el-Kurtubî (276/889) Deberî'den Musannaf'ı okuyup Endülüs'de okutmuştur.⁴¹⁵

⁴¹¹ Suyutî, Tedrîb, I,43; Suphi es-Sâlih, Hadis Istılahları, s.59; Mücteba Uğur, Hadis Terimleri Sözlüğü, s.282

⁴¹² İbn Hacer, Lisanu'l- Mizan, I,349

⁴¹³ Hatîb Bağdâdî, el-Kifâye, s.83

⁴¹⁴ İbn Hacer, Lisanu'l- Mizan, I,349; Zehebî, Siyer. XIII,417

⁴¹⁵ İbnu'l- Hayr, Fehrese, s.127-131

B.DİĞER RAVİLERİ

Musannaf'ın İshak b. İbrahim ed-Deberî'den başka üç râvisi daha vardır. Bunlar, Kitabu'l-Buyu'un ravisi Muhammed b. Ali b. Süfyan es-San'ânî en-Neccar ile, Musannaf'ın son kısmında mükerrer olarak basılan Kitabu Ehli'l-Kitabeynin ravileri, Muhammed b. Yusuf el-Huzâkî ve Muhammed b. Ömer es-Simsar'dır.

Kaynaklarımızda bu ravilerden Muhammed b. Ömer es-Simsar hakkında maalesef hiç bir bilgi bulamadık. Nâşir de bulamamış ki diğer ravilerden Huzâkî hakkında bulunan çok az bilgiyi kitabın dipnotunda naklettiği halde, bunun hakkında her hangi bir şey söylememektedir.

Muhammed b. Ali en-Neccar hakkında ise yalnızca Zehebî'nin Tarihu'l-İslâm'ında çok az bilgi bulabildik. Buradaki bilgi de çok kısadır. Zehebî Muhammed b. Ali en-Neccar'ın Abdürrezzak'ı dinlediğini, ondan Ebu Avâne ve Muhammed b. Hamdûn el-A'meş'in rivayet ettiğini ve H.247 (M.861) de vefat ettiğini kaydetmekte ⁴¹⁶ başka da bilgi vermemektedir.

Muhammed b. Yusuf el-Huzâkî hakkında ise yalnızca İbnü'l-Esîr bilgi vermektedir. Onun verdiği bilgi de maalesef çok kısadır. Buna göre Huzâkî, Yemen'in köylerinden birinin adı olan Huzaka kelimesinden türetilmiş bir nisbedir. Muhammed b. Yusuf el-Huzâkî kardeşi İshak ile birlikte Abdürrezzak'tan rivayet etmişlerdir.⁴¹⁷ Muhammed b. Ömer es-Simsar gibi Huzâkî'nin de ölüm tarihi bilinmemektedir. Ancak, Muhammed b. Ali en-Neccar'ın vefat tarihi H.247 olduğuna göre, bu iki ravinin de bu tarihe yakın yıllarda vefat ettiklerini tahmin edebiliriz.⁴¹⁸

⁴¹⁶ Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XVII,455

⁴¹⁷ İbnü'l-Esîr, Lübab, I,350

⁴¹⁸ Bu ravilerin rivayet ettikleri Musannaf'ın başka bölümleri hk. bk. İbnü'l-Hayr, Fehrese, s.127-128

IV- MUSANNAF'DA MÜSTENSİH VE RÂVİ MÜDAHALELERİ

İslâmî ilimlerde, ilk döneme ait kaynakların rivayet edilmesi çok önemlidir. Kitap rivayetinin bir takım esasları olduğu da malumdur. Bu meselenin bizim konumuzla ilgili yanı, Abdürrezzak'ın Musannaf'ının da tarihte hep uygulanagelmiş olan prensipler çerçevesinde rivayet edilmiş olmasıdır. Fakat, Musannaf bir bütün olarak rivayet edilememiş, bu nedenle de müstensih ve râvî müdahalesine tabîi olarak maruz kalmıştır. Zaten müstensih ve râvî müdahalesinden kurtulabilmiş eser yok gibidir. İster pasaj pasaj, isterse bir bütün kitap olarak olsun, başka ilimlere nazaran sıkı rivayet ilkelerini benimseyen hadis ilminde, meselâ İmam Malik'in Muvatta'ı⁴¹⁹ ve en güvenilir hadis mecmuası olarak kabul edilen Buhârî'nin Sahih'i de râvî müdahalelerinden kurtulabilmiş değildir.⁴²⁰ Öyleyse bu müdahalelerin tarihî şartlar ve eğitim-öğretim imkânlarının yeteri kadar gelişmemiş olmasından kaynaklandığını kabul etmek gerekir. Önemli olan husus ise müdahalelerin derecesinin ve kitap ile muhteviyatının otantığını/ güvenilirliğini olumsuz yönde etkileyip etkilemediğinin tesbit edilmesidir.

Musannaf'a müdahalelerden ilk önce söz etmemiz gereken, müstensih müdahalesidir. Bir önceki başlıkta da belirttiğimiz gibi elde mevcut Musannaf, ayrı ayrı dört kısmın rivayetinin bütünlüğü sağlamak amacıyla bir araya getirilmesi suretiyle oluşturulmuştur. Bu durum kitabın otantikliğini olumsuz olarak etkilememiş ama, bütünlüğünü

⁴¹⁹ Muhammed Ebu Zehv, el-Hadis ve'l-Muhaddisun, s.249

⁴²⁰ F.Sezgin, Buhârînin Kaynakları, s.191-192

değiştirmiştir. Sonuç da ise, bize göre Abdürrezzak'a ait olmayan Kitabu'l-Meğâzi Musannaf'a dahil edilerek Musannaf'ın bir bölümü sanılmıştır.⁴²¹ Bundan başka müstensih müdahalesi olarak bazı yazı hatalarını görmekteyiz. Muhakkık bunların pek çoğuna işaret etmiş, tesbit ettiği doğruları da eserde vermiştir.⁴²² Ayrıca müstensihden kaynaklanan bazı tasnif farkları da vardır.⁴²³

Ravi müdahalelerine gelince, bu müdahalelerin müstensih müdahaleleri gibi kitabın bütünlüğünü değiştirmediğini ancak müstensih müdahalesinden daha çok olduğunu görmekteyiz. Bunlardan hemen zikredilmesi gereken müdahale, Kitabu Ehli'l-Kitabeyn'in ilk kısmının râvisi Huzâkî'nin, Said b. el-Müseyyeb'in Mürtedin hanımının iddetine dair fetvasını ihtiva eden rivayeti naklederken, şeyhi olarak Abdürrezzak'la birlikte Ebû Hişam Abdülmelik b. Abdurrahman b. Hişam ez-Zimârî'nin adını da zikretmesidir.⁴²⁴ Bu müdahale, râvinin rivayet ettiği kitabın Musannaf'ın'dan başka bir şeyhin adını da zikretmesi bakımından ilginçtir. Ravî müdahalelerinden herhalde en önemlisi, kıraat esnasında, râvilerin Abdürrezzak'a yönelttikleri soru ve cevapları Musannaf'a dahil etmeleridir.⁴²⁵ Çünkü bunlar Musannaf'ın kendisine ait nüshada olmayan ilavelerdir. Fakat bu ilaveler, hadislerin anlaşılmasına, uygulama ile ilgili bir takım problemlerin

⁴²¹ Bütünlüğü etkileyen bir başka müdahale de matbu Musannaf'da Kitabu Ehli'l-Kitab ile Kitabu Ehli'l-Kitabeyn'in esere, birlikte dahil edilmesidir. İkisi de aynı bölüm olan bu kitapların birbirine noksan ve ziyadeleri bulunmakla birlikte, Musannaf'ın diğer bölümlerine tertib ve rivayet tekniği/ edâ bakımından benzeyen Kitabu Ehli'l-Kitabeyn'dir. Muhakkık bu iki bölümün yerlerini değiştirmeli, Kitabu Ehli'l-Kitab'ın yerine (C.VI,3-133), Kitabu Ehli'l-Kitabeyn'i, (C. X,311-378) almalı ve Kitabu Ehli'l-Kitab'ı da tekrar etmeyip yalnızca ziyadelerini, Kitabu Ehli'l-Kitabeyn'in sonuna ilâve etmeliydi. Muhakkık'ın büyük ihtimalle farkına vardığını tahmin ettiğimiz, Musannaf'ın sonunda neşredilmesine izin verdiği Ma'mer b. Raşid'in Câmi'i sanılan kısmın bu haliyle yanlış anlamalara sebep olması da Onun ihmali olarak değerlendirilmelidir.

⁴²² Pek çok olan bu hatalardan bir kaç için bk. Musannaf, II, no:4173; VII, no: 12264; IX, no:16766

⁴²³ Musannaf, VIII,522,dipnot: 1; X, 126; dipnot: Tenbih. Eserin basılması esnasında karşılaşılan bir yaprağın kaybolması hadisesi de kitabın tertibini değiştirmiştir, bk.V,493

⁴²⁴ Musannaf, X, no: 19295

⁴²⁵ Bunlardan bir kaç için bk. Musannaf, III, no: 5117; IV, no: 7922; VII, no: 13622

çözümüne katkıları sebebiyle yerinde bir müdahale olarak görül-
melidir.

Ravilerin daha pek çok ve çeşitli müdahaleleri olmuştur. Bunları şöyle özetleyebiliriz: Onlar, kendi nüshaları ile başkalarının nüshalarını karşılaştırmışlar ve farkları belirtmişler,⁴²⁶ yukarıda sözünü ettiğimiz sorular ve cevaplardan başka Abdürrezzak'ın, Musannaf'ın metninde olmayan sözlerini,⁴²⁷ tercihlerini,⁴²⁸ ve tereddütlerini de⁴²⁹ zikretmişlerdir. Bunlardan başka kendi tartışmalarını⁴³⁰ tereddütlerini,⁴³¹ okunuş farklarını da⁴³² göstermişler ve bir ravî sözünü de metnin sonuna ilâve etmişlerdir.⁴³³

Ravî müdahalelerinden kitabın otantikliğini değil ama nakledilen metnin sıhhatini etkileyen en önemli müdahale râvilerin, bazı rivayetlerde Abdürrezzak'ın şeyhlerinin isimlerini gizlemeleridir. Bu türden isnadlar "Abdürrezzak an sâhibin leh..."⁴³⁴ ve "Abdürrezzak an racûl..."⁴³⁵ gibi ifâdeler taşımaktadır. Bu isnadlar ravî meçhul olduğu

⁴²⁶ a.g.e., I, no: 1438; II, no: 4335; V, no: 9473; VI, no: 10834; VII, no: 12120; IX, no: 17201

⁴²⁷ a.g.e., V, no: 10330; VIII, no: 14586

⁴²⁸ Abdürrezzak'ın tercihlerini gösteren çok ifâde vardır, ikisi için bk. a.g.e., VIII, no: 14118; X, no: 18227

⁴²⁹ a.g.e., I, no: 733; IV no: 7792.

⁴³⁰ a.g.e., VIII, no: 14782

⁴³¹ a.g.e., II, no: 4126; IV, no: 7755; IX, no: 17520

⁴³² a.g.e., II, no: 2960

⁴³³ a.g.e., V, no: 9602

⁴³⁴ Musannaf, IV, no: 7597

⁴³⁵ a.g.e., I, no: 83, 168, 1218, 1363, 1834

için zayıftırlar. Ancak bunların sayısı fazla değildir.⁴³⁶

Kitabu Ehli'l-Kitab/Kitabeyn hakkında Matbu Musannaf'da mükerrer olarak bulunan kısaca şunları söyleyebiliriz: Bir kısmı Muhammed b. Yusuf el-Huzâkî, bir kısmı da Muhammed b. Ömer es-Simsar tarafından rivayet edilen eserin sonunda basılan Kitabu Ehli'l-Kitabeyn, yirmi sekiz babdan oluşmakta ve son kısımda Muaz b. Cebel'e ait bir kaziyye ile Hz.Ali, Hz.Ömer ve Amr b. el-Âs'ın vasiyetlerini ihtiva etmektedir. Toplam otuz iki başlık mevcuttur.ve son kısımdaki kaziyye ve vasiyetlerin dışında her başlık "Bâbu..." kelimesi ile başlanmaktadır. Muhammed b. Ali en-Neccar es-San'anî tarafından rivayet edilen Kitabu Ehli'l-Kitab ise yetmişdört başlık ihtiva etmekte ve başlıklar "Babu..." kelimesi ile başlamamaktadır. Bölümün bu rivayeti, başlık sayısının fazlalığından da anlaşılabileceği gibi daha uzundur, Kitabu Ehli'l-Kitabeyn, tertib ve edâ/ rivayet tekniği bakımından, Kitabu Ehli'l-Kitab'dan daha üstündür. Her iki rivayetin de birbirlerine ziyadeleri vardır. Babların tertibinde de farklılıklar vardır. Kitabu Ehli'l-Kitab'ın ilk başlığı "Bey'atu'n-Nebi Sallallahu Aleyhi ve Sellem"⁴³⁷ iken, Kitabu Ehli'l-Kitabeyn'in ilk bab başlığı "Babu Hel Yus'elu Ehlu'l-Kitab An Şey" dir.⁴³⁸ Bu bab aynı adla Kitabu Ehli'l-Kitab'da ellidokuzuncu sıradadır. Ancak ihtiva ettiği hadisler aynı değildir. Sonuç olarak aynı

⁴³⁶ Deberinin tashiflerini göstermek maksadıyla İbn Müferric'in yazdığı, Kitabu İslâhi'l-Hurûf adlı eserine dair bilinenler de bir başka ravi müdahalesini göstermektedir. Ravi müdahaleleri hakkındaki tesbitlerimiz, matbu Musannaf'a münhasır kalmıştır. Aslında daha geniş araştırmalar yaparak bir takım karşılaştırmalarda bulunulabilecek kadar çok sayıda Musannaf nüshası elde mevcut olmadığından ve mevcut nüshalarda bile karşılaştırma yapmak için çok uzun bir süre çalışmak gerekeceğinden şimdilik bu kadarla yetiniyoruz. Fakat hemen belirtelim ki üç ayrı ravi tarafından iki değişik adla rivayet edildiği halde aynı bölüm olan Kitabu Ehli'l-Kitab ile Kitabu Ehli'l-Kitabeyn bölümlerinin hem ihtiva ettikleri metinler ve hem de bab başlıkları bakımından birbirlerinden çok farklı olmaları, bu bölümle ilgili olarak müdahalenin çok fazla olduğunu göstermektedir. Öyleki söz konusu bölümün adı bile değişik rivayet edilmiştir. Bu farklılıklar esasen bize bir fikir verecek mahiyettedir. Krş. Kitabu Ehli'l-Kitab, Musannaf, VI,3-132; Kitabu Ehli'l-Kitabeyn, Musannaf, X, 311-378

⁴³⁷ Musannaf, VI,3

⁴³⁸ Musannaf, X,311

bölümün iki ayrı rivayeti olan Kitabu Ehli'l-Kitab ve Kitabu Ehli'l-Kita-beyn arasında böyle pek çok fark bulunması, bu bölüme râvi müdahalesinin çok fazla olduğunu göstermektedir.

V- MUSANNAF'IN MUHTEVASI

A. MUSANNAF'IN KİTABLARI:

Musannaf'ın kitaplarına dair bilgilerimiz, matbu Musannaf'dan elde edebildiğimiz kendi tesbitlerimizle sınırlı kalmaktadır. Çünkü Abdürrezzak'ın Musannaf'ı, üzerinde çok az çalışılmış bir eserdir. Bu nedenle kaynaklarımızda Musannaf'la ilgili bilgi çok azdır.⁴³⁹ Konumuzla ilgili olarak incelediğimiz kaynakların hiçbirinde, Musannaf'ın tasnifinin bizzat Abdürrezzak tarafından yapıldığını açık bir şekilde ifâde eden herhangi bir ifâde tesbit edemedik. Ancak Abdürrezzak'ın ilk Musannıflardan olması,⁴⁴⁰ Kitabını kendisinin tasnif ettiğini kabul etmemizi gerektirmektedir. Ayrıca eserin adının kaynaklarımızda "MUSANNAF" olarak zikredilmiş olması⁴⁴¹ ve tasnif eden şahıs olarak başka bir ismin de zikredilmemesi, bizi tabîi olarak bu sonuca götürmektedir.⁴⁴² Fakat, tasnif faaliyetinin bir sonraki merhalesi olan kitab adlarının belirlenmesi ve kitapların tertibi/sıralanması işleminin kim tarafından yapıldığına dair elimizde bilgi yoktur. Özellikle iki ayrı rivayetle zamanımıza ulaşan, aynı bölüm oldukları halde, hem muhtevaları, hem de adları kitabu Ehli'l-Kitab⁴⁴³ ve Kitabu Ehli'l-Kita-beyn⁴⁴⁴ şeklinde farklı olan bir kısımla karşılaşınca, kitab adlarının tesbiti ve kitapların tertibi konusunda bir karar vermek mümkün olma-

⁴³⁹ Meselâ, Buharî'nin Sahih'i gibi üzerinde çalışılmadığından, Fuad Sezgin'in yaptığı türden bir araştırma yapma imkanına ne yazık ki sahip değiliz.

⁴⁴⁰ Râmechurmuzi, el-Muhaddisu'l-Fâsıl, s. 613

⁴⁴¹ İbnu'l-Hayr, Fehrese, s.127; Kettânî er-Risâletu'l-Müstatrafe, s.40.

⁴⁴² Eserin yazmalarının da tasnif edilmiş halde bulunması, başka bir ifâde ile, tasnif edilmemiş bir nüshayla karşılaşılması da, ayrı bir delil olarak alınabilir.

⁴⁴³ Musannaf, V,3-133

⁴⁴⁴ a.g.e., X,311-378

maktadır. Muhakkik Habiburrahman el-A'zamî'nin tesbit ettiği farklı nüshalarda, kitapların farklı tertib edilmeleri de, bu konuda bir sonuca varmanın doğru olmayacağını göstermektedir.⁴⁴⁵ Esasen bizim bu hususda karar vermemizi imkânsız kılan daha çok, müellif nüshasına sahip olamayışımızdır. Fakat herşeye rağmen matbu Musannaf'dan da eldedebileceğimiz bazı sonuçlar vardır.

Matbu Musannaf'da kitapların adları ve tertibi şöyledir:

1- Kitabu't-Tahâre⁴⁴⁶

2-Kitabu'l-Hayz

3-Kitabu's-Salât

4-Kitabu'l-Cum'a

5-Kitabu Salâti'l-Îdeyn

6- Kitabu Fedâili'l-Kur'an

7-Kitabu'l-Cenâiz

8-Kitabu'z-Zekât

9-Kitabu's-Sıyâm

10-Kitabu'l-Akîka

11-Kitabu'l-İ'tikaf

12-Kitabu'l-Menâsik

13-Kitabu'l-Cihad

14-Kitabu'l-Meğâzî

15-Kitabu Ehli'l-Kitab

⁴⁴⁵ a.g.e., VIII, 522, Dipnot: 1; X, 145 dipnot: 1

⁴⁴⁶ Bu kitab "Bâbü Ğasli'z-Zirâayn" babıyla başlamaktadır. Baş tarafı eksiktir, adı da yoktur. Muhtevâsından Kitabu't-Tahare olduğu anlaşılmaktadır. Muhakkik da eserin fihristinde bu bölümü kitabu't-Tahare olarak zikretmiştir. Bk. I, Fihrist kısmı, s.9

- 16-Kitabu'n-Nikâh
- 17-Kitabu't-Talâk
- 18-Kitabu'l-Buyû'
- 19-Kitabu's-Şehâdât
- 20-Kitabu'l-Mukâteb
- 21-Kitabu'l-Eymân ve'n-Nüzûr
- 22-Kitabu'l-Velâ
- 23-Kitabu'l-Vesâyâ
- 24-Kitabu'l-Mevâhib
- 25-Kitabu's-Sadaka
- 26-Kitabu'l-Müdebber
- 27-Kitabu'l-Eşribe
- 28-Kitabu'l-Ukûl
- 29-Kitabu'l-Lukata
- 30- Kitabu'l-Ferâiz
- 31-Kitabu Ehli'l-Kitabeyn

Bu Kitablardan Kitabu'l-Buyû'un râvisi Muhammed b. Ali en-Neccar, Kitabu Ehli'l-Kitabeyn'in ilk kısmının ⁴⁴⁷ Muhammed b. Yusuf el-Huzâkî, kalan kısmının da ⁴⁴⁸ Muhammed b. Ömer es-Simsardır. Diğer kitapların tamamı İshak b. İbrahim b. Abbad ed-Deberî tarafın-

⁴⁴⁷ Musannaf, X,311-344

⁴⁴⁸ Musannaf, X,344-378

dan rivayet edilmiştir.⁴⁴⁹

Musannaf'ın hacmi büyük olduğu halde kitab sayısı azdır. Belki bu, tasnif döneminin ilk eserlerinden olmasından belki de İbnu'l-Hayr'ın belirtildiği gibi aynı hacimdeki diğer hadis eserlerinden daha bazı kitabların zamanımıza ulaşmamasındandır. Yukarıda verdiğimiz kitab listesinde görüldüğü üzere matbu Musannaf otuzbir kitab ihtiva etmektedir. Bunlardan onbeşinci sıradaki Kitabu Ehli'l-Kitab⁴⁵⁰ ile otuzbirinci sıradaki Kitabu Ehli'l-Kitabeyn⁴⁵¹ bir kitabın değişik râviler tarafından rivayetidir. Bu iki kitabı bir kitab sayarsak, Kitab sayısı otuz olacaktır. Matbu Musannaf'da Kitabu'l-Megâzî adıyla bulunan bölüm⁴⁵² Zührî'nin Kitabu'l-Megâzî'sinin rivayetidir. Bu bölümü de sayıdan düşersek kitab sayısı yirmi dokuz olmaktadır.⁴⁵³ Ancak matbu Musannaf'da Kitabu'l-Lukata'dan sonra⁴⁵⁴ kaza fiten ve hudûd hadislerini ihtiva eden, fakat kitab adı (veya adları) belli olmayan bir bölüm (veya bölümler) vardır. Burada birden fazla kitaba ait olması muhtemel hadisler bulunduğundan Musannaf'ın kitab sayısını en az otuz olarak kabul etmemiz gerekecektir.

⁴⁴⁹ Ali Akyüz'ün, kitabların rivayeti ile ilgili olarak verdiği bilgiler yanlış gibi görünmektedir. (Bk. A. Akyüz, Abdürezzak, Buhârî İlişkisi, s.26 dipnot: 38), İbnu'l-Hayr'ın verdiği bilgilerin de araştırmacı tarafından anlaşılmadığını tahmin etmekteyiz. İbnu'l-Hayr, Deberî'nin rivayet etmediği kitabların, Kitabu'l-Buyû ve Kitabu Ehli'l-Kitabeyn olduğunu belirtmektedir. (Bk. Fehrese, s.128) Kitabu Menâsiki'l-Kebîr'in ise Deberî rivayetinde bulunmadığını haber vermektedir. (Bk. Fehrese, s.127). Fakat bu, Musannaf'daki Kitabu'l-Menâsik değil, İbnu'l-Hayr'ın üç cüz olduğunu belirttiği Kitabu'l-Menâsiki'l-Kebîr'dir.(Bk. Fehrese, s.127) Yani Musannaf'daki Kitabu'l-Menâsik'i Deberî rivayet etmiştir. Zaten adı geçen bölümün başında, rivayet kaydı vardır, durum buradan da kolayca anlaşılmaktadır. (Bk. Musannaf, IV, no: 8118). Ayrıca, İbnu'l-Hayr yalnızca Deberî rivayetinden bahsetmemekte, başka nüshalardan da söz etmektedir. Verdiği bilgilerin bir kısmı, o nüshalara aittir.

⁴⁵⁰ Musannaf, VI,3-132

⁴⁵¹ a.g.e., X,311-378

⁴⁵² a.g.e., V,313-592

⁴⁵³ Kitabu'l-Megâzî'nin, Musannaf'a, kim tarafından ne zaman katıldığı belli değildir. Ancak Abdürezzak tarafından katılmadığı kanaatindeyiz. Çünkü Musannaf'da Kitabu't-Tefsir bölümü yoktur. ve Abdürezzak, rivayet tefsiri sahibi bir müfessir olduğu halde, hazır kendi kitabından bir Kitabu't-Tefsir bölümü oluşturmayı düşünmemiştir. Demek ki, sahip olduğu kitaplarla bölüm oluşturma gibi bir âdeti yoktur.

⁴⁵⁴ Musannaf, X,146 dan itibaren

Musannaf'ın kitaplarından Kitabu'l-Buyû ve Kitabu Ehli'l-Kita-beyn'in Deberî tarafından rivayet edilen Musannaf'a, sonradan katılarak eserin ikmal edildiğini İbnu'l-Hayr haber verir. Fakat ne zaman ve kim tarafından katıldığını belirtmez.⁴⁵⁵ Bu haber bize, katma işinin erken sayılabilecek bir dönemde gerçekleştirildiğini göstermektedir. İbnu'l-Hayr ayrıca, Deberî tarafından rivayet edilen menâsiku'l-Asğar ve Huzâkî tarafından rivayet edilen Menâsîku'l-Kebîr adlarında iki kitabdan da söz eder.⁴⁵⁶ Menâsîku'l-Asğar, Musannaf'da Deberî tarafından rivayet edildiğine dair kayıt bulunan,⁴⁵⁷ Kitabu'l-Menâsik adıyla zikredilen bölüm olmalıdır.⁴⁵⁸ Huzâkî'nin rivayet ettiği Kitabu'l-Menâsîki'l-Kebîr ise matbu Musannaf'da yoktur.⁴⁵⁹

Musannaf'da Kitabu't-Tefsirde yoktur. Kitablardan en uzununu Kitabu's-Salât⁴⁶⁰ en kısası da yalnızca beş bab ve on sayfadan ibaret olan Kitabu'l-Mevâhib'dir.⁴⁶¹ Musannaf'ın rivayetinden kaynaklanan bir takım eksik ve karışıklıklar nedeniyle⁴⁶² tasnifi hakkında kesin bir kanaata sahip olamıyoruz. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi kitab sayısının az olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Fakat, tasnif döneminin ilk eserlerinden olan Musannaf'ın kitab sayısının az olmasını ve başka tasnif eksikliklerini tabîî karşılamamız gerekecektir.

⁴⁵⁵ İbnu'l-Hayr, Fehrese, s.128

⁴⁵⁶ İbnu'l-Hayr, a.g.e., s.127-128

⁴⁵⁷ Musannaf, V,375

⁴⁵⁸ Musannaf, IV, 375; C,V, 169

⁴⁵⁹ Biz bu kitabın, Abdürrezzak'ın hadise dair diğer eseri olan el-Câmiu'l-Kebîr'in bir bölümü olabileceğini tahmin etmekteyiz.

⁴⁶⁰ C, I,349 dan başlar,C. II, nin tamamını kaplar ve C.III,158 e kadar devam eder

⁴⁶¹ Musannaf, IX,105-116. Eğer bab azlığı esas alınır, iki babdan ibaret olan Kitabu'l-Lukata (C. X,127-145) yı en kısa kitab kabul etmek gerekecektir. Bu kitaba dahilmiş gibi görünen, C.X,146 dan itibaren başka kitab veya kitablara ait hadisler bulunmaktadır. Fakat hangi kitab veya kitablara ait oldukları belli değildir.

⁴⁶² İlk kitabın baş tarafının eksik olması, Kitabu'l-Lukata'dan sonra adı belli olmayan kitab veya kitablara ait hadislerin bulunması, muhakkık'ın tesbit ettiği farklı nüshalarda, kitabların farklı tertibi gibi...

Çünkü Musannaf'ın tasnif edildiği dönem, tasnifin ilk yıllarıdır. Gelişme ve olgunlaşma dönemine daha sonra ulaşılabacaktır.

Ayrıca kitab sayısının az olması bizi Musannaf'ın muhtasar olduğu gibi yanlış bir sonuca götürmemelidir. Çünkü başka hadis kaynaklarında Kitabu't-Teyemmum Kitabu'l- Ezân Kitabu'l-/Mevâkit diye müstakil kitaplar halinde tasnif edilen bölümler, Musannaf'da bir bölüm içinde, ilk kitabda toplanmıştır.⁴⁶³ Aynı durum diğer kitaplar için de söz konusudur.

B-MUSANNAF'IN BABLARI

Hadis bilginlerinin kitaplarını tasnif ederken kendilerinden önceki literatürden faydalandıkları bilinmektedir.⁴⁶⁴ Bu durum, bir eserin kaynakları ile kendisinin kaynak olduğu eserlerin tetkiki sonucu, daha iyi anlaşılabilir. Musannaf'ın kaynakları olan Ma'mer, İbn Cureyc ve Sevrî'nin hadise dair eserleri, zamanımıza ulaşmadığından veya bir kütüphanede keşfedilmeyi beklediğinden, böyle bir tetkik imkânımız bulunmamaktadır.⁴⁶⁵ Ancak matbu Musannaf elimizdedir ve bundan da eldedebileceğimiz bir takım sonuçlar olacaktır. Şimdi bu sonuçları inceleyeceğiz.

⁴⁶³ Bk. Musannaf, I, 211, 455, 531. Başka kitaplarda da benzer durumları görmek mümkündür. Musannaf'ın kitablari ile Müslim'in Câmiî, ve Nesâî'nin Sünen'inin kitablarının karşılaştırılması hk. bk. İ.L. Çakan, Hadis Edebiyatı, s.100-102

⁴⁶⁴ F. Sezgin, Buhârî'nin kaynakları, s.69-82

⁴⁶⁵ Matbu Musannaf'ın sonunda bulunan ve Ma'mer'in Câmi'i olarak bilinen eserin, Câmi'in aslı olmayıp Abdürrezzak'ın Musannaf'a almadığı hadisleri ihtiva eden bir kısım olduğunu daha önce belirtmiştik. Mâlik'in Muvatta'ı ile bir karşılaştırma yapmak da belki bize bir fikir verebilirdi, ama Abdürrezzak'ın Mâlik'ten rivayetinin diğer dört şeyhine göre çok az olması bizi bu konuda güvenilir sonuca götürmeyeceğinden, Musannaf'daki Mâlik'ten rivayetlerin hepsini tesbit ettiğimiz halde, konumuzla ilgili bir karşılaştırma yapmanın yeterli olmayabileceğini düşündük. Ayrıca rivayet adedi az da olsa, Muvatta'daki yerlerinin tesbiti ve derin tetkikler uzunca bir süre çalışmayı gerektirmektedir. Bu nedenle Mâlik-Abdürrezzak ilişkisinin başka yönleriyle de ele alınarak ayrı bir çalışma konusu yapılması gerektiği kanaatındayız.

Matbu Musannaf ikibinden fazla bab ihtiva etmektedir.⁴⁶⁶ En çok bab 362 adetle Kitabu's-Salât'da⁴⁶⁷ en az bab da 2 adet olarak, Kitabu'l-Lukata'dadır.⁴⁶⁸

Musannaf'ın bab başlıklarına gelince, herşeyden önce bab başlıklarının fikhî hüküm koyucu değil, konuyu tanımlayıcı olduklarını belirtmemiz gerekmektedir. Bab başlıklarının, babın ihtiva ettiği hadislerle ilgisi de kolayca anlaşılmaktadır. Musannaf'ın bu özelliği bize, Abdürrezzak'ın, Buhârî gibi, önce fihhî bir problemin çözümünü ihtiva eden bab başlığı / terceme tesbit edip sonra o konuyla ilgili rivayetleri sıralamak şeklinde bir metodu tercih etmediğini, önce rivayetleri toplayıp sonra o rivayetlerden konusu ortak olanları bir araya getirerek, biraz sonra örneklerini zikredeceğimiz tarzda bu rivayetlerden de yararlanmak suretiyle bab başlığını belirlediğini göstermektedir. Bu nedenle rivayet ihtiva etmeyen başlık yoktur. Başlık altında nakledilen rivayetler arasında ise hadislerle birlikte daha çok, kav-ı, fetva ve icthadlar bulunmaktadır. Esas itibariyle bab başlıklarının bu hadisler ve diğer rivayetlerden çıkarıldığı anlaşılmaktadır.

Bab başlıklarının "bâb..." kelimesi ile başlayıp başlamaması da Musannaf için bir özellik arzetmektedir. Deberî'nin rivayet ettiği Kitabu'l-Meğâzi (C.V. 313-392) ile Muhammed b. Ali en-Neccar tarafından rivayet edilen, (Kitabu Ehli'l-Kitab C.VI, 3-132) da bab başlıklarında "bâb..." kelimesi yoktur.⁴⁶⁹ Bu iki kitabın bab başlıklarında hiç

⁴⁶⁶ Matbu Musannaf'ın tamamında 2133 bab vardır. Bunlardan 449 u Kitabu'l-Meğâzi'ye, 74 ü Kitabu Ehli'l-Kitab'a ve 28 i de kitabu Ehli'l- Kitabeyn'e aittir. Kitabu Ehli'l-Kitab ile Kitabu Ehli'l-Kitabeyn aynı bölüm oldukları için, bu bölüme ait bab sayısından Kitabu Ehli'l-Kitab'ın 74 babını esas alıp Kitabu'l-Meğâzi'ye ait 44 babla ikisini toplam sayıdan çıkardığımızda 2015 bab kalmaktadır.

⁴⁶⁷ Musannaf, I,349-İkinci cildin tamamı ve III. cilt s.158 e kadar

⁴⁶⁸ a.g.e., X,127-145

⁴⁶⁹ Aynı ravi Muhammed b. Ali en-Neccar'ın rivayet ettiği diğer kitab, Kitabu'l-Buyû'da bablar "bâb" kelimesi ile başlamaktadır. Bk Musannaf, VIII, 3-318

bulunmazken Kitabu'l-Vesâyâ'da C.IX, 53-104 ilk ve son babın başlığında "bâb..." kelimesi var, diğer başlıklarda yoktur. Diğer kitaplardaki bab başlıkları ise bir kaç hariç ⁴⁷⁰hepsi "bâb..." kelimesi ile başlamaktadır.

Abdürrezzak'ın hadislerin tebvibinde/konularına göre bablara ayrılmasında hocası Ma'mer b. Raşid'den yararlandığını Ebû Talib el-Mekkî'nin (386/986) verdiği bir bilgi dolayısıyla öğrenmekteyiz.⁴⁷¹ Bu konuda elimizde başka bir bilgi de bulunmamaktadır.

Abdürrezzak'ın, bab başlıklarını rivayetlerin ihtiva ettikleri konulardan yararlanarak tesbit ettiğini belirtmiştik. Başlıkta kullanacağı kelimeleri de başlık altında nakledeceği rivayetlerden iktibas eder veya aynı anlamda kullanılan farklı kelimelerden birisini seçer. Meselâ "Bâbu lâ Radâ'a Ba'de'l-Fitâm"⁴⁷² başlık altında nakledeceği 13899,13902, 13909 no'lu rivayetlerde geçen "el-Fitâm" kelimesini başlık için tercih etmiş, 13908 no'lu rivayette geçen "el-Fisâl" kelimesini almamıştır. Aynı metod başka bab başlıklarında da görülmektedir. bazı bab başlıklarını ise o babda söz konusu edeceği âyet ve hadislerden aldığı kısımlarla belirler.⁴⁷³ Bir başlıkta da, İranlıların alış veriş türünün adını farsça zikretmiştir.⁴⁷⁴

Abdürrezzak bab başlıklarında hüküm ifâde edici üslubdan kaçındığı halde, bazı başlıklar hüküm koyucu ifâdeler de içermektedir. Örnek olarak şu başlıkları zikredebiliriz: Bâbu'l-Mutallaka ve'l-Müteveffâ anhâ Sevâun⁴⁷⁵

⁴⁷⁰ Musannaf, I,267; VI,193 deki bablar gibi

⁴⁷¹ Ali Yardım, Hadis II, s.46 (Kütü'l-Kulûb, I,324-325)den naklen

⁴⁷² Musannaf, VII,464

⁴⁷³ a.g.e., VII,58 de ayeti,VII,414 de ise hadisi bab başlığı olarak kullanmıştır.

⁴⁷⁴ a.g.e., VIII,232

⁴⁷⁵ a.g.e., VII,41

Bâbu Ya'ridu'l-Hâtıb fi'l-İdde⁴⁷⁶

Bu özellikte başka bablar da vardır.⁴⁷⁷

Musannaf'da aynı adı taşıyan bablar da bulunmaktadır.⁴⁷⁸ Bu bablarda muhteva aynı değildir, ancak başka bablarda olduğu gibi mükerrer rivayetler bulunmaktadır. Bir bab başlığının, başka bir bab başlığı içinde tamamen tekrar edildiği de görülür.⁴⁷⁹

Abdürrezzak, herhangi bir rivayet ihtiva etmeyen bab başlığı açmaz. Ama bazı bablarda hadis yoktur yalnızca ictihad ve fetvalar vardır.⁴⁸⁰ Bu durum Muamelâtla ilgili kitapların bablarında daha sık görülür.⁴⁸¹ Bazı bablarda yalnızca bir tane fetva veya ictihad bulunmaktadır.⁴⁸² Bazı kitaplarda , kitab konusu ile ilgili olmayan bablar da bulunmaktadır.⁴⁸³ Bazan bir başlıkta, hem kitabın konusu ile ilgili hususları, hem de başka hususları ihtiva eden ifâdeler kullanılır. sonra o başlığın kitap konusu dışında ihtiva ettiği hususlarla ilgili bablar açılır. Sonra kitab ile ilgili bablara tekrar dönülür. Kitabu'l-Buyû'da: "Bâbun hel Yu'hazu ale'l-Kadâi Rizk"⁴⁸⁴ başlığı, içinde bulunduğu kitabla ilgilidir. Ancak daha sonra gelen:

"Bâbun keyfe Yenbeği li'l-Kâdi en Yekûn"⁴⁸⁵

"Bâbu Adli'l-Kâdî fi Meclisihi"⁴⁸⁶

"Bâbun hel Yuraddu Kadâu'l-Kâdî"⁴⁸⁷

⁴⁷⁶ Musannaf, VII,53

⁴⁷⁷ a.g.e., VII,433; X,11,22

⁴⁷⁸ a.g.e., IX,276 ve 281 de

⁴⁷⁹ a.g.e., I,303 deki bab, I,310 da tamamen tekrar edilmektedir.

⁴⁸⁰ a.g.e., VII,438 deki ve takibeden iki bab gibi

⁴⁸¹ a.g.e., Kitabu'l-Buyû'da, VIII,28,35,37,42 deki bablar

⁴⁸² a.g.e., III,297 ve III,520 deki bablar

⁴⁸³ Kitabu's- Siyam da Kur'an'a hareke ve nokta konması ile ilgili şu babın bulunması gibi(IV,321)

⁴⁸⁴ a.g.e., VIII,297

⁴⁸⁵ a.g.e., VIII,298

⁴⁸⁶ a.g.e., VIII,300

⁴⁸⁷ a.g.e., VIII,301

başlıkları ise kitab konusu ile ilgili değildirler ve başlığındaki kaza ile ilgili hususları açıklamak için açılmıştır. Daha sonra kitab konusuna dönmüş ve “Bâbu’l-Hasb fi’d-Deyn”⁴⁸⁸ başlığı açılmıştır.

Babların tertibinde/sıralanmasında Abdürrezzak’ın hangi metodu takibettiği, ayrıca bir metodunun olup olmadığı belli değildir. Bazı bablar konuyu tamamlayıcı mahiyette dikkatle sıraya konulmuşken

“Bâbun men Nesiye’l-lkâmete”⁴⁸⁹

“Bâbu’r-Racul Yusallî fi’l-Mısr bi Ğayri lkâmetin”⁴⁹⁰

“Bâbun men Nesiye’l-lkâmete fi’s-Sefer”⁴⁹¹

babları gibi, bazı bablar da rivayet edilen bir hadisin muhtevasına uyularak tertib edilmiştir.⁴⁹² Pek çok bab da ise bir bütüne gidiş, didaktik bir düzenleme görülmez. Teyemmüm ve abdestle ilgili babların karışık olarak birbirlerini izlemeleri gibi.⁴⁹³

Kısaca söylemek gerekirse bab başlıklarının tesbitinde fikhî bir hüküm koymayı hedeflemeden, söz konusu babın, ihtiva edeceği rivayetlerin konularını, tanımlayıcı mahiyette bab başlıklarının belirlenmesinde, bazı istisnalarla birlikte Abdürrezzak’ı başarılı kabul etmek gerekir. Ancak aynı başarı babların tertibinde görülmez. çünkü yukarıda da belirttiğimiz gibi bu konuda nasıl bir metod izlendiği belli değildir⁴⁹⁴ Babların tertibinin Abdürrezzak’a ait olmaması da mümkündür. Çünkü nüshalar arasında farklar bulunmaktadır.

⁴⁸⁸ Musannaf, VIII,305

⁴⁸⁹ a.g.e., I,511

⁴⁹⁰ a.g.e., I,512

⁴⁹¹ a.g.e., I,513

⁴⁹² a.g.e., I,531de, “Bâbu’l-Mevâkıt başlığı altında rivayet edilen hadisin muhtevasına uyularak, beş vakit namazların, vakitleri ile ilgili ilk babın öğle namazının vaktine dair olması gibi, bk. “Bâbu Vakti’z-Zuhr”(I,541) sonra sırasıyla diğer namazlar gelmiş, sabah namazının vaktine dair bab en sona bırakılmıştır.

⁴⁹³ a.g.e., I,211 vd

⁴⁹⁴ a.g.e., X,145, dipnot: 1

Bab başlıkları ve babların tertibinden sonra bablarla ilgili bir başka önemli husus da bab içinde rivayetlerin tertibi meselesidir. Bu konuda Abdürrezzak'ın, bab içinde önce merfu hadisleri zikredip sonra diğer rivayetlere geçtiğine dair yanlış bir kanaat bulunmaktadır.⁴⁹⁵

Halbuki Musannaf'da rivayetler böyle bir esasa göre tertip edilmiş değildir. Çok az babda ilk olarak merfu hadisler zikredilmekle beraber, daha çok, içtihad, fetva ve uygulamaların nakledildiği görülmektedir. Esasen Abdürrezzak'tan, Musannaf'ın hadislerini nasıl tertip ettiğine dair herhangi bir bilgi nakledilmiş değildir. bu nedenle konu ile ilgili görüşler kişisel tesbitlere bağlı kalmaktadır. Bizim tesbitlerimize göre, Abdürrezzak bablarda hadis tertibini belli bir kurala ve metoda göre yapmamıştır. O, bazan konunun bütünlüğünü dikkate almış,⁴⁹⁶ bazan hiç bir esasa bağlı kalmadan rivayetleri sıralamıştır. Ama pek çok yerde kaynağı esas almış, bir şeyhinden aldığı rivayetleri arka arkaya sıralamıştır. Öyleki çoğu zaman bir şeyhinden aldığı hadisleri sıralarken bab bitmiş, yeni baba başlarken gene aynı şeyhinden aldığı hadislerle başlamıştır. Pek çok babda, çok hadis aldığı üç şeyhi, Mamer, İbn Cüreyc ve Sevrî'den rivayetlerin arka arkaya, konu bütünlüğü dikkate alınmadan zikredilmesi bunu göstermektedir. Bu tertibe göre bir tahminde bulunmak gerekirse, sanki Abdürrezzak, şeyhlerinden dinleyip yazdığı hadisleri veya şeyhlerinin kitaplarını önüne koymuş, her babla ilgili olarak, önce bir şeyhin rivayetlerini yazmış, sonra diğer şeyhininkileri, sonra diğer şeyhininkileri yazarak kitabını böylece tamamlamıştır. Bu durum Musannaf'da kolayca farkedilmektedir. Ama sözünü ettiğimiz bu husus, Musannaf'ın yazılmasında şaşmaz bir kural olarak uygulanmış da değildir. Bunun dışına çıkılan, bir şeyhin rivayetlerini naklederken başka bir şeyhin rivayetine geçilen yerler de vardır. Fakat yukarıda sözünü ettiğimiz uygulama Musannaf'ın her

⁴⁹⁵ İ.L.Çakan, Hadis Edebiyatı, s.49

⁴⁹⁶ Musannaf, I,531 de ve izleyen bablardaki rivayetler gibi

babında farkedilmektedir. Belki de bu tertibi bozan, araya girmiş rivayetler, Musannaf yazıldıktan sonra üzerinde yapılan yarım kalmış bir tertib⁴⁹⁷ kaynaklanmıştır. Musannaf'ın bu haliyle, Mu'cemu's-Şuyûh metodunun izlerini taşıdığı söylenebilir.⁴⁹⁷ Bu nedenle biz, Abdürrezzak'ın eseri, Musannaf olduğu halde tedvin döneminin özelliklerini taşımaktadır, bu özelliklerden tamamen kurtulmuş değildir, diyoruz.

Çok sık kullanılan bu tertibden başka, gene sık karşılaşılan bir tertib de, bablarda, çoğunlukla önce uygulama kavı, ictihad ve fetvaların zikredilmesi sonra merfu hadislere geçilmesidir.⁴⁹⁸ Bunlar arasında da bazan sahabe, tabiîn ve diğerlerine ait rivayetler şeklinde bir sıralama dikkati çekmektedir.⁴⁹⁹

C-MUSANNAF'DAKİ AÇIKLAMALAR:

Musannaf'daki açıklamalarla ilgili olarak doğru bir sonuca ulaşabilmek için herşeyden önce, Abdürrezzak'ın açıklama metodunun tesbit edilmesi gerekmektedir. Belki de sırf bu tesbit yapılmadığı için, Musannaf'da açıklama bulunmadığı sanılmaktadır.⁵⁰⁰ Abdürrezzak'ın açıklama metodu hakkında ilk bilinmesi gereken husus, Buhârî'nin Sahih'indeki açıklama metoduna benzer bir metodla yapılan açıklamaları, Musannaf'ta da aramanın bizi yanlış sonuçlara götüreceğidir. Esasen Musannaf'da pek çok ve çeşitli açıklamalar bulunmaktadır. Buhârî'nin sahih'indeki, bir rivayet içinde açıklama getirme türünden açıklamalar da bulunmaktadır. Ama Buhârî'nin asıl açıklama metodu daha çok, bab başlıklarından hemen sonra, gerekli açıklamaları zikretmek şeklinde gerçekleşmektedir. Abdürrezzak ise, Musannaf'da bu metodu hiç kullanmamıştır. Abdürrezzak'ın açıklamada esas itibariyle

⁴⁹⁷ Mu'cemu's-Şuyûh hk. Bk. Ali Yardım, Hadis II, s.69

⁴⁹⁸ Musannaf, I,509,512,513 deki bablar

⁴⁹⁹ a.g.e., I,512,514,516 daki bablar

⁵⁰⁰ Bk. İ. L. Çakan, Hadis Edebiyatı, s.49

tercih ettiği metod hadisi hadisle açıklama metodur. Başka bir ifâdeyle Abdürrezzak açıklamalarını, bir bab içinde zikrettiği herhangi bir hadisin ihtiva ettiği konu ya da problemi açıklayıcı ve söz konusu hadisdeki bilgileri tamamlayıcı başka rivayetler nakletmek suretiyle ortaya koyar. Bu türden açıklamaları çoğu zaman da farklı isnadla gelen farklı metinleri rivayet ederek konunun anlaşılmasını ve problemin çözülmesini sağlamak suretiyle gerçekleştirir. Ayrıca bu türden açıklamaların dışında kelime ve kavram açıklamaları da Musannaf'da çoktur ve Abdürrezzak bu açıklamaları çoğunlukla isnadlı olarak şeyhlerinden nakillerle, bazan da kendi açıklamalarıyla zikreder. Ancak burada bir problem ortaya çıkmaktadır. O da bu açıklamaların kime ait olduğunun tesbiti meselesidir. Abdürrezzak'a ait açıklamalar, râvilerin ifâdeleriyle anlaşılmakta ise de⁵⁰¹ Abdürrezzak'ın, açıklamaları, ta'lik şeklinde değil de isnadlarıyla zikretmesi, onun adına bir üstünlük olarak kaydedilmelidir. Çünkü isnadıyla zikredilen açıklamaların hangi yoldan ve nasıl geldiğini tesbit imkânı vardır. Ta'likan yapılan açıklamalarda da açıklamanın kaynağı zikredildiği için, kime ait olduğuna biliniyor de, o açıklamaya nasıl ulaşıldığının tesbiti için ayrıca araştırma yapmak ve çoğu zaman tahmine dayalı sonuçlar üretmek gerekecektir.

Musannaf'daki açıklamalar, âyet, hadis kelime ve kavram açıklamaları ile sened, metin ve râvilerle ilgili açıklama ve tenkidler şeklindedir. Biz araştırmamız esnasında bu açıklamaların hepsini tesbit etmeyi düşündük ve Musannaf'ın yarısına yaklaşıncaya, mikdarın çok fazla olduğunu gördüğümüz için, hepsini değil, örnekleme tarzında bir kısmını vermeyi tercih ettik. Burada bu hususu ifâde etmemizin sebebi ise Musannaf'daki açıklamaların çokluğunu belirtmek isteyişimizdir. Bir

⁵⁰¹ Musannaf, III, no: 5115; IV, no: 8090 bazı açıklamaların kime ait oldukları tesbit edilememektedir, bk.III, no: 5964,6089

fikir edinilmesini sağlamak maksadıyla, tesbitlerimizin bir kısmına biraz sonra işaret edeceğiz. Ancak zikrettiğimiz bu hususların ışığında Musannaf'da açıklama bulunmadığına dair kanaatin yanlışlığını, Abdürrezzak'ın hadis açıklama metodunun, hadisi hadislerle açıklama tarzında tezahür ettiğini, kelime ve kavramlara dair açıklamaların da gerektiği kadar bulunduğunu, ifâde edelim.

Şimdi Musannaf'daki âyet ve hadis açıklamaları hakkında bilgi vereceğiz. Ayrıca sened ve metin tenkidine dair bilgileri de bir bakıma açıklama oldukları için burada zikredeceğiz:

a-Ayet Açıklamaları: Musannaf'da fikhî meselelere ağırlık verildiği için daha çok ahkâm ayetleri ile meşgul olunmuş, yalnızca ilgililenen konulara ait ahkâm ayetleri söz konusu edildiği için de âyet açıklamaları, belli ayetlerle sınırlı kalmıştır. Çünkü Musannaf'da ele alınan konular bunu gerektirmektedir.⁵⁰² âyet açıklamaları, abdest ve namazlara dair kitabları ihtiva eden ilk iki ciltde daha çok bulunmakta, en çok da birinci ciltde görülmektedir. Musannaf'da âyet açıklamalarının, âyetlerin içinde bulundukları babın konusu ile ilgili olarak, söz konusu âyetlerden herhangi bir müctehidin, istinbat ettiği hüküm veya bir müfessirin tefsiri dolayısıyla zikredildiklerini görmekteyiz. Bazan da farklı kıraatlarla istinbat edilen farklı hükümler⁵⁰³ ve ayetlerin anlaşılması ile ilgili tartışmalar, söz konusu edilmektedir.⁵⁰⁴

Âyet açıklamaları daha çok, sahabeden Ebû Hureyre (58/567)⁵⁰⁵ Selman el-Fârisî (36/656)⁵⁰⁶ İbn Mesud (32/652)⁵⁰⁷ İbn Abbas

⁵⁰² Âyet açıklamalarına dair örnekler için birinci ciltde bulunan Kitabu't-Tahâre'nin çeşitli bablarına bakmak yeterlidir.

⁵⁰³ Musannaf, II, no: 5348-5350

⁵⁰⁴ a.g.e., I, no: 686

⁵⁰⁵ a.g.e., I, no: 2001

⁵⁰⁶ a.g.e., I, no: 1325

⁵⁰⁷ a.g.e., I, no:1613

(68/687)⁵⁰⁸ İbn Ömer (73 /693)⁵⁰⁹ ve Ebû Said el-Hudrî (64 /683)ye⁵¹⁰ aittir. Tabîinden ise Mücahid (103/721)⁵¹¹ Atâ b. Ebî Rebah (114/732)⁵¹² ve Hasen el-Basrî (110 /728) dendir.⁵¹³ Bunlarla birlikte Katâde (117/735) Mukatil 150/767 ve mekhul (112/730)e ait tefsirler de bulunmaktadır. İbn Abbas ve Mücahid'e ait tefsirler daha çoktur. Bu isimler incelendiğinde, Abdürrezzak'ın âyet açıklamalarında daha çok sahabe ve tabîin tefsirlerine yer verdiği anlaşılmaktadır.

b-Hadis Açıklamaları: Hadis açıklamalarından, Musannaf'a özel olarak,hadis metninin ihtiva ettiği konu ya da uygulamayı açıklayıcı başka rivayetlerin zikredilmesini, metindeki kelime ve kavramların açıklanmasını, ravî, isnad ve metinle ilgili açıklamaları veya tenkit mahiyetinde aktarılan diğer bilgileri kasdetmekteyiz. Biz önce hadisi hadisle açıklama diyebileceğimiz, açıklama metodundan söz etmek istiyoruz. Çünkü, bu metod Musannaf'da asıl olarak kullanılan açıklama metodudur. Abdürrezzak bu türden açıklamaları, açık ifâdelerle yapmaz, yalnızca o konu ile ilgili başka hadisleri, uygulama ve icthadları nakletmekle yetinir. Fakat bunları açıklama amacıyla zikrettiği, Musannaf'ın herhangi bir babını incelemekle anlaşılabilir. Bu nedenle biz bu türden nakillerini, Abdürrezzak'ın açıklama metodu olarak kabul etmenin doğru olacağını düşünmekteyiz.⁵¹⁴ Onun, bu metodu, hocası Ma'mer'den aldığını gösteren işaretler, Ma'mer'in Câmi'inde görülmektedir.⁵¹⁵

⁵⁰⁸ Musannaf, I, no: 1772

⁵⁰⁹ a.g.e., I, no: 2052

⁵¹⁰ a.g.e., I, no: 1982

⁵¹¹ a.g.e., I, no: 1272

⁵¹² a.g.e., I, no: 2068

⁵¹³ a.g.e.,I, no: 1771

⁵¹⁴ Bu açıklamalardan örnek olarak C.I, no:987 ile, no:988 birbirini tamamlamakta ve açıklamaktadır. Pek çok olan bu çeşit açıklamalardan başka örnekler için bk.C.I, no: 599 ve devamındaki hadislerle; C.VI, no: 10954-10956 numaraları arasındaki hadisler, aynı cilt, no: 10957-10959 numaraları arasındaki hadislerle açıklanmaktadır.

⁵¹⁵ a.g.e., XI, no: 2125 ve 2126 (Câmi kısmı)

Abdürrezzak'ın hadis açıklamada bu metodu esas alması, bazı müellifler gibi muhtasar eser yazmayıp kendi tercihleriyle okuyucunun tercihlerine sınır koymaması, çeşitli ve çok sayıda rivayetlerle açıklamalar getirmesi, Abdürrezzak adına bir üstünlük ve ilmî tarafsızlık olarak kaydedilmelidir. Musannaf'da sürekli izlenen bu açıklama metodundan başka, bilinen türden kelime ve kavram açıklamaları, râvî, isnad ve metin hakkında açıklayıcı bilgi ve tenkidler de bulunmaktadır. Bunların da açıklama olması bakımından en önemlisi şüphesiz, kavram açıklamalarıdır.⁵¹⁶ Abdürrezzak bu açıklamaları da hadisler gibi, şeyhlerinden veya onların şeyhlerinden nakillerle isnadlı olarak zikreder.⁵¹⁷ Bazan da öğrencileri Abdürrezzak'a sorular yöneltirler, o da cevap verir. Bu cevaplar râviler tarafından Musannaf'a dahil edilmişlerdir.⁵¹⁸ Lugavî açıklamalar da Musannaf'da önemli yer işgal eder.⁵¹⁹ Fakat bu açıklamaların bir kısmı kim tarafından yapıldığı belirtilmez.⁵²⁰ Bir kısmında ise bellidir.⁵²¹

Musannaf'da başka açıklamalar da bulunmaktadır. Bunlardan, sözün kime ait olduğunun tesbiti⁵²² isimleri bilinmeyen şahısların açıklanması,⁵²³ hadisin doğru anlaşılması için bilgi verilmesi⁵²⁴ icmâ'in⁵²⁵ ve verilen hükmün hadis mi, rey mi olduğunun belirtilmesi⁵²⁶ hakkında olanlar zikre değer. Ayrıca râvinin anlayamadığı sözler,⁵²⁷

⁵¹⁶ Bu açıklamalar için örnek olarak bk. Musannaf, III deki 4732,4733,5049,5103,5117,5314 numaralı hadisler

⁵¹⁷ Örnek olarak bk. a.g.e., I deki, 103,108,498,1091,1165,1108,1554,1572 numaralı hadisler

⁵¹⁸ a.g.e., I, no: 1423; III, no: 5115; IV, no: 7288: aynı cilt no: 8090

⁵¹⁹ a.g.e., VI. ciltdeki, 10343, 10407, 10682 numaralı rivayetler

⁵²⁰ a.g.e., X, no: 18375

⁵²¹ a.g.e., II, no: 2928; VII, no: 14053

⁵²² a.g.e., III, no: 5734; IV, no: 7527

⁵²³ a.g.e., I, no: 1092-1093; III, no: 5292

⁵²⁴ a.g.e., V, no: 8941

⁵²⁵ a.g.e., VI no:11144; VII, no: 11958

⁵²⁶ a.g.e., III: 4592

⁵²⁷ a.g.e., I, no: 142

yer ismi⁵²⁸ nesne isimleri⁵²⁹ hakkındaki açıklamaları da bunlara ilâve etmek gerekir.

Özellikle sık sık karşımıza çıkan râvi tereddütlerinden hareketle Motzki çok önemli bir sonuca varmıştır. Motzki'ye göre Musannaf'da zikredilen râvi tereddütleri hadisin otantikliğine delil sayılmalıdır. Çünkü bu hadisleri rivayet eden eğer bir uydurmacı olsaydı tereddütleri gizler⁵³⁰ güven vermeye çalışırdı. Bizce bu tesbit batılıların hadisleri değerlendirmelerindeki olumlu gelişmeyi göstermesi bakımından önemlidir. Sözünü ettiğimiz râviye ait tereddüdlerin bir kısmı senedle⁵³¹ bir kısmı da metinle ilgilidir.⁵³² Bu konuda bilgi verilirken tereddüdün kime ait olduğu da belirtilir.⁵³³

Musannaf'daki açıklamalar arasında râviler hakkında verilen bilgiler de bulunmaktadır. Fakat bu bilgiler râviyi cerh veya tadil edici bilgiler değil, tanıtıcı bilgilerdir. Bu da râvinin ismini belirtmek⁵³⁴ veya sahabî olduğunu⁵³⁵ yahut mesleğini açıklamak⁵³⁶ suretiyle ya da başka tanıtıcı bilgiler verilerek yapılmaktadır.⁵³⁷ daha başka açıklamalar da bulunmaktadır.⁵³⁸

Ayrıca hadis açıklamayla doğrudan ilgisi olmasa da, hadislerin metinlerinin aslına dahil olmadıklarından, Abdürrezzak'ın tercihlerine dair ifâdeleri de Musannaf'daki açıklamalardan kabul etmek gerekir.

⁵²⁸ Musannaf, I, no: 253

⁵²⁹ a.g.e., I, no: 787

⁵³⁰ Motzki, a.g.m. s.4

⁵³¹ Musannaf, I, 106 ve 879 numaralı rivayetler

⁵³² a.g.e., I, 361, 417, 511, 916, 1015 numaralı rivayetler.

⁵³³ a.g.e., I, 733, 737, 796 numaralı rivayetler ve II, 3591 numaralı rivayet

⁵³⁴ a.g.e., I, no: 1063; III, no: 4926; IV, no: 7146

⁵³⁵ a.g.e., IV, no: 7748

⁵³⁶ a.g.e., VIII, no: 14436

⁵³⁷ a.g.e., I, no: 761; II, no: 2842; III, no: 6072; IV, no: 7815

⁵³⁸ a.g.e., I, no: 2135, 1959; II, no: 3328; III, no: 4725; IV, no: 7901; VI, no: 11072; VII, no: 13275

Bunların bir kısmını Abdürrezzak kendi ifâdeleriyle belirtmiş,⁵³⁹ bir kısmı da râvilerin ifâdeleriyle nakledilmişlerdir.⁵⁴⁰

Buraya kadar zikredilen hususlardan Musannaf'da pek çok ve çeşitli açıklamaların bulunduğu anlaşılmaktadır. Önemli olan ise söz konusu açıklamaların kaynaklarının tesbiti meselesidir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Abdürrezzak başkalarına ait açıklamaları isnadlı olarak zikrettiğinden kaynak şahsın ismi bilinmektedir. Bu şahıslar çoğunlukla şeyhleri Ma'mer, İbn Cüreyc ve Sevrî yahut bunların şeyhleridir.⁵⁴¹

Açıklamaları aldığı şeyhlerinin eserleri zamanımıza kadar gelme şansını yakalayamadığından açıklamalarda, Abdürrezzak'ın tasarruflarının tesbiti mümkün olmamaktadır. Abdürrezzak'ın kaynaklarından Mâlik'in eseri Muvatta zamanımıza ulaşmışsa da Musannaf'daki, Mâlik'den rivayetlerde açıklama bulunmadığından Muvatta'ı inceleyerek de bir sonuca varamamaktayız.

c.Sened Tenkidi: Musannaf, bir cerh veya tadil kitabı olmadığı için onda râvilerin cerh veya ta'dil edilmesine dair bilgi bulunmaz, başka bir ifâdeyle Musannaf'daki sened tenkidleri bu türden tenkitler değildir. Yalnızca bir yerde râvinin kıssacı olduğu belirtilmiştir.⁵⁴² Esasen Musannaf'da sened tenkidi ile ilgili açıklamalar azdır. Fakat Musannaf'ın sened tenkidine dair bilgi ihtiva etmiş olması önemli olduğundan, biz bu hususa dikkat çekmek maksadıyla, ayrı bir başlık açmayı uygun gördük.

Sened tenkidi olarak mutalaâ edilmesi gereken hadislerin sıhhat durumları ile ilgili bilgi de Musannaf'da yoktur. Sadece bir yerde Ab-

⁵³⁹ Musannaf, I, no: 817; II, no: 3426; III, no: 4994

⁵⁴⁰ a.g.e., II, no: 3090; III, no: 5442, 5458

⁵⁴¹ a.g.e., I, no: 180, 498, 1091, 1533, 1554, 1736, 1086, 1836; III, no: 4969, 5146, 5151, 5292; IV, no: 7183

⁵⁴² a.g.e., IV, no: 7928

dürrezzak'ın açıklaması bulunmakta⁵⁴³ bir yerde Sûfyân es-Sevrî hadisin merdud olduğunu belirtmektedir.⁵⁴⁴

Musannaf'daki isnadlarda meçhul râviler bulunduğu için, çok sayıda munkatı isnad bulunmakla beraber,⁵⁴⁵ isnadın merfu mu, munkatı mı olduğunun tesbit edilmeğe çalışıldığını,⁵⁴⁶ buna dair tartışmaların nakledildiğini⁵⁴⁷ bazan da inkitâın giderildiğini görmekteyiz.⁵⁴⁸ Musannaf'da, sened tenkidi yoluyla, hadisin kaynağının tesbitine dair çalışmalar çokça bulunmaktadır.⁵⁴⁹ Ayrıca hadisin durumu ile ilgili araştırmalar nakledilmekte,⁵⁵⁰ hadise güvenilmesini sağlayıcı ifâdeler zikredilmekte,⁵⁵¹ hadis metninin kime ait olduğunun bilinmediği belirtilmekte⁵⁵² ve râvi hakkında bilgi vermek suretiyle de sened tenkidi yapılmaktadır.⁵⁵³

d-Metin Tenkidi: Musannaf'da metinle ilgili tenkidler, esasen, daha önce bilgi verdiğimiz, metin açıklama metoduna benzer bir yöntemle gerçekleştirilir. Başka bir ifâdeyle, Abdürrezzak, metin tenkidini, bir bab içindeki tenkid edeceği metin veya metinleri tenkid eden, rivayet veya rivayetleri aynı bab içinde zikretmek suretiyle yapar. Musannaf'daki açıklamalarla ilgili olarak zikrettiğimiz örneklerin bir kısmı, metin tenkidi ile de ilgilidirler. Tabîî bu tenkitler, tenkide delâlet eden açık lafızlarla ifâde edilmekte, ancak metinlerin tenkid edici mahiyette oldukları anlaşılmaktadır. Çünkü ihtiva ettikleri anlamların bir-

⁵⁴³ Musannaf, IV, no: 7285

⁵⁴⁴ a.g.e., I, no: 922

⁵⁴⁵ Bazan, meçhul ravinin kim olduğu açıklanır, bk. III, no: 4843

⁵⁴⁶ a.g.e., III, no: 4844; VIII, no: 14506, 15024, 15589

⁵⁴⁷ Mamer ve Sevrî arasında geçen bir tartışma için bk. VI, no: 11450

⁵⁴⁸ a.g.e., IX, no: 16398

⁵⁴⁹ a.g.e., IV, no: 8497; VII, no: 12549; VIII, no: 15024, 15392; X, no: 18690

⁵⁵⁰ a.g.e., I, no: 1840; IX, no: 16496

⁵⁵¹ a.g.e., I, no: 15193

⁵⁵² a.g.e., IV, no: 8156

⁵⁵³ a.g.e., IV, no: 8725, 8781

birlerini tasdik veya tekzîb edici özellikleri kolaylıkla farkedilebilmektedir.

Musannaf'da metin tenkidinin daha çok, sahabe ve tabiînden nakillerle yapıldıklarını görmekteyiz. Abdürrezzak'a ait tenkidler de bulunmaktadır. Bunlar râvilerin soruları veya doğrudan Abdürrezzak'ın beyanları şeklinde ortaya konmaktadır. Musannaf'daki, bilinen hadis metni tenkidine geçmeden önce iki çeşit tenkitden daha söz etmek istiyoruz. Bunlardan birincisi, fetva ve icihadlarla ilgili tenkidlerdir. Başka bir deyişle fikhî hükümlere ait tartışmalardır. Bunların pek çok örneği vardır.

Hız.Âli'nin, İbn Mesud'dan nakledilen bir görüş hakkında, aksi kanaatini açıklaması ve "İbn Mesud, daha sonra neler olduğunu bilmemektedir" demesi ile ilgili tenkit, bunun bir örneğini teşkil etmektedir.⁵⁵⁴ Vitir namazının farz olduğuna dair bir re'yi Ubâde ^b'es-Sâmit'in reddetmesi,⁵⁵⁵ Hız.Ömer'in, koltuk altlarına dokunan kimselere abdest almalarını emrettiğine dair rivayeti, Zührî'nin reddetmesi ve "Biz insanların ferclerine dokundukları zaman abdest almaları gerektiğini naklediyoruz da, bizim söylediklerimizi doğru kabul etmiyorlar, koltuk altına dokunmakla abdest gerekeceğini rivayet etsek neler olur kim bilir?" demesi hakkındaki rivayetler⁵⁵⁶ de başka tenkit örnekleridir.⁵⁵⁷ Örneklerde görüldüğü gibi, bu türden tenkitlerin çoğu Abdürrezzak'a ait değildir. Ancak, ona ait tenkitlerde bulunmaktadır. Özellikle Abdürrezzak'ın tercih veya reddettiği görüş ve uygulamalar, onun bu türden tenkidleri olarak kabul edilmelidir.⁵⁵⁸ İkincisi de metnin ihtiva ettiği konu veya olayın tashihi şeklinde Musannaf'da görülen tenkittir. Bu

⁵⁵⁴ Musannaf, VII, no: 13424

⁵⁵⁵ a.g.e., III, no:4575,

⁵⁵⁶ a.g.e., I, no: 405

⁵⁵⁷ Diğer örnekler için bk. II, no: 3129; IX, no: 16221

⁵⁵⁸ Abdürrezzak'ın reddettiği, Ata'ya ait bir fetva için bk. II, no: 2999. Ma'mer'e ait ilginç bir örnek için bk.III, no: 5965-5966

türden tenkitlerin de örneği çoktur. Biz bunlardan birkaçına işaret etmekle yetineceğiz. Şehadetle ilgili, Said b. el-Müseyyeb'den rivayet edilen bir hadise dair tenkit buna güzel bir örnektir.⁵⁵⁹ Bir başka örnek de Atâ b. Ebî Rebah'a ait tenkittir. Hz.Peygamberin hutbede dua ettiğine dair rivayetleri o tenkit etmiş ve bu uygulamanın, sonradan ihdas edildiğini belirtmiştir.⁵⁶⁰

Musannaf'da, sahabe ve tâbiünden nakillerle yapıldığını belirttiğimiz metin tenkidlerine, Abdürrezzak'ın şeyhlerine ait tenkitleri de ilâve edip miktar bakımından, her üç gruba ait tenkitlerin de birbirlerine yakın sayıda olduklarını tahmin ettiğimizi belirtelim. Söz konusu tenkitlerin doğru ve tam metinlerinin nakledilmesi, rivayet edilen sözün Peygamberimize ait olup olmadığının tesbiti, lafızların tashihi, lafızlarla ilgili tereddütler ile, metnin bağlayıcılığı hakkında tartışmaların, metne yapılan ziyadelerin, çeşitli uygulamalara dair münâşaka ve bilgilerin, ifâde edilmesi şeklinde icra edildiklerini görmekteyiz. Musannaf'da bu tenkitlerden pek çok bulunmaktadır. Bizim amacımız yalnızca bir fikir vermek olduğundan bunlardan bir kısmını zikretmekle yetineceğiz.

Râfi' b. Hadîc'den rivayet edilen toprakların kiraya verilmesini Hz.Peygamberin yasakladığına dair hadis,⁵⁶¹ Onu takibeden Zeyd b. Sâbit'e ait şu ifâdelerle tenkit edilmiştir: "Allah, Râfi b. Hadîc'e mağfiret etsin, O hadis böyle değildir. Bir adam başka birine ait araziye kiralamıştı, sonra dövüştü ve sövüştüler, arazi ile ilgili olarak, aldılar-verdiler. Bunun üzerine Rasulullah S.A.V: "Eğer durumunuz böyle ise, arazi kiralamanız sizi bu duruma düşürüyorsa araziye, kiraya vermeyin, buyurdu."⁵⁶²

⁵⁵⁹ Musannaf, VIII, no: 15510

⁵⁶⁰ a.g.e., III, no: 5387. Daha pek çok örnekten bir kısmı için bk.I, no: 1879; III, no: 5146, 5151; IV, no: 7200; V, no: 9276-9277; VI, no: 10247; IX, no: 17132; X, no: 19023,

⁵⁶¹ a.g.e., VIII, no: 14463-14464

⁵⁶² a.g.e., VIII, no: 14465

Musannaf'da metin tenkitlerinin, lafızlar üzerine yoğunlaştığını görmekteyiz. Lafızlarla ilgili tenkitlerin, lafızların tashihi⁵⁶³ lafızlarla ilgili tereddütlere dikkat çekme⁵⁶⁴ lafızların değiştirilmeden rivayet edilmesi gerektiği⁵⁶⁵ şeklinde ifâdelerle yapılmaktadır. Katâde'nin lafızlarla ilgili bir tenkidi önemlidir. O, Hasan el-Basrî'nin bir hadiste vehmettiğini ve sâlatu'd-duha yerine ğuslu'l-cum'a dediğini tesbit etmiştir.⁵⁶⁶ Daha öncede belirttiğimiz gibi, Musannaf'da farklı isnadlarla gelen lafız ve metin farklılıklarının bolca zikredilmesini de genel olarak metin, özel olarak da lafızlarla ilgili tenkit olarak değerlendirmek gerekir.⁵⁶⁷

Hadis ilminde bir metnin hadis olup olmadığının tesbiti önemlidir. Bu yüzden hadis literatüründe Mevzuât kitapları önemli yer işgal etmişlerdir. Musannaf'ın rivayet edilen bir metnin hadis olup olmadığına dair bu türden bilgileri de ihtiva ettiğini görmekteyiz. Meselâ, Ebû Hureyre'den ribatla ilgili bir hadisin rivayeti esnasında cerayan eden karşılıklı konuşmalarda bu anlatılmaktadır.⁵⁶⁸ Zührî'ye, Mamer tarafından sorulan bir metin hakkında, Zührî'nin hadis olmayıp bazı insanların sözü olduğunu belirtmesi⁵⁶⁹ bu türden metin tenkididir.⁵⁷⁰

Metne yapılan ilaveler/ ziyade ile ilgili tenkitler de yapılmaktadır. Tavus'a yöneltilen bir soruya, onun, metni rivayet edip ziyadeyi reddetmek maksadıyla, "bundan fazlasını duymadım" diyerek cevap vermesi,⁵⁷¹

⁵⁶³ Musannaf, I, no:483

⁵⁶⁴ a.g.e., I, no:41

⁵⁶⁵ a.g.e., I, no:2007

⁵⁶⁶ a.g.e., III, no: 4850

⁵⁶⁷ Bu türden tenkitleri Musannaf'ın neredeyse her babında görmek mümkündür. Örnek olarak bk. VIII, no: 15435

⁵⁶⁸ a.g.e., V, no: 9616.

⁵⁶⁹ a.g.e., VII, no: 12767

⁵⁷⁰ Benzer başka tenkitler için bk. VII, no: 12893; X, no: 18894

⁵⁷¹ a.g.e., no: 10961

bunlara örnektir.⁵⁷²

Musannaf'da, önemli miktarda, metni tenkide yönelik araştırmalar da/tahkik bulunmaktadır.⁵⁷³ Bu araştırmaların bir kısmı sahabeye aittir.⁵⁷⁴ Bir kısmı da hadis münekkitleri tarafından araştırılmıştır.⁵⁷⁵ Bu tenkitlerin de pek çok örneğini görmek mümkündür.⁵⁷⁶ Bu türden araştırmalarda, çeşitli uygulamalara ait verilen bilgilerle, o uygulamalarla ilgili rivayetlerin değerlendirilmesi imkânı sağlanmıştır.⁵⁷⁷

Metinle metin tenkidine dair yukarıda zikrettiğimiz Abdürrezak'ın metodunun, tam bir dikkat ve özenle yürütüldüğü yerler bulunduğu gibi,⁵⁷⁸ pek itina ile tertib edilmediklerine de rastlamaktayız.⁵⁷⁹ Aynı şekilde babın baş tarafında zikredilen Hz. Aişe⁵⁸⁰ ve İbn Ömer'e ait sözlerin⁵⁸¹ babın son rivayetinde⁵⁸² tenkit edilmesi arada bağlantı kurmayı zorlaştırmaktadır. Bu terkipteki eksikliğin Abdürrezzak'tan mı yoksa râvilerden mi kaynaklandığını tesbit imkânımız bulunmamaktadır.

Buraya kadar özet olarak naklettiğimiz bilgiler ışığında, hadis ilminde metin tenkidine dair çalışmaların geçmişde her ne kadar gerektiği seviyede olmadığını kabul ediyorsak da, batılıların iddia ettiği kadar az yapılmadığını görmekteyiz. Musannaf'daki bu metin tenkitleri, aynı zamanda eserin kıymetini bir kat daha artırmaktadır.

⁵⁷² Bir başka örnek için bk. VI,no: 11346

⁵⁷³ Örnek olarak bk.V, no: 9616,VI, no: 10936, 11782

⁵⁷⁴ a.g.e., X, no: 18936

⁵⁷⁵ a.g.e., V, no: 9188

⁵⁷⁶ a.g.e., I, no: 2044- 2045; III, no: 4808 ; V, no: 5858, 6429;VI, no: 11002; VII, no: 11993, 12549; IX, no: 17764-17765

⁵⁷⁷ a.g.e., II, no: 3201; V, no: 9003; IX, no: 17081.

⁵⁷⁸ Meselâ,IX, no: 17155 rivayeti, hemen onu izleyen, 17156 numaralı rivayetle tenkit edilmektedir. Bazan aynı rivayet içinde tenkit yapıldığı bile görülür, bk. IV,no:7910 Bu rivayet ayrıca takibeden rivayetle de tenkit edilmiştir

⁵⁷⁹ a.g.e., II, 13885 numaralı rivayetin, 13884. 13886, 13887 numaralı rivayetlerle tenkit edilmesi

⁵⁸⁰ a.g.e., VII, no: 12053-12055

⁵⁸¹ a.g.e., VII, no: 12061 12064

⁵⁸² a.g.e., VII, no: 12080

D. TAHAMMÜL VE EDÂ METODLARI:

Bilindiği gibi hadis bilginleri uydurma rivayetlerin zararlarından korunmak için, hadislerin öğrenim ve öğretiminde bir takım metodlar belirlemişler, hadis öğretimini de bu metodlar çerçevesinde yürütmeye çalışmışlardır. Bu bakımdan hadis ilminde bir muhaddisin hadisleri nasıl öğrendiği (tahammulu'l-ilm) ve rivayet ettiği (edâ) önemlidir.⁵⁸³ Biz konumuz gereği bu metodlar hakkında, burada bilgi vermek durumunda değiliz. Esasen gerek klâsik kaynaklarımızda, gerekse diğer hadis kaynaklarında bu metodlarla ilgili çok geniş bilgi verilmektedir. Ahmed Naim de Tecrid-i Sarih Tercemesi'ne yazdığı mukaddime bu konuda uzun uzun açıklamalar yapmaktadır.⁵⁸⁴

Konumuz bakımından bu metodların bizi ilgilendiren yani, Abdürrezzak'ın Musannaf'da rivayet ettiği hadisleri nasıl aldığı meselesidir. Söz konusu olan bir kaç hadis değil de bir kitap olunca konuyu bir hadisin değil, bir kitabın ve ihtiva ettiği hadislerin nasıl elde edildiği şeklinde ele almamız gerekmektedir. Başka bazı muhaddisler hakkında mevcut olduğu gibi, Abdürrezzak hakkında kaynaklarımızda "şu hadisi, şu şekilde almıştır" diye bir bilgi bulunmamaktadır. Bu konuda Abdürrezzak'ın rivayetlerini nasıl elde ettiğine dair bir çalışma da yoktur. Ancak, Ma'mer'den onbin hadis yazdığını⁵⁸⁵ Sevrî'nin Câmi'ine sahip olduğunu⁵⁸⁶ ve onu Sevrî'den Mekke'de okuduğunu⁵⁸⁷ biliyoruz. İbn Cüreyc'den onun rivayetlerini nasıl aldığına dair elimizde bilgi bulunmamakla birlikte, Abdürrezzak, onsekiz yaşındayken,

⁵⁸³ Tahammulu'l-İlm" hk. Bk. Hatîb Bağdâdî, el-Kiyâfe, s.128 vd; Mücteba Uğur, Asiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü, s.385; "Edâ" hk. Bk. a.g.e., s. 65

⁵⁸⁴ Ahmed Naim, Tecrid-i Sarih Tercemesi, I, Mukaddime s.399-449; Ayrıca Bk. İbnu's-Salâh, Ulûm s.s.146-160; Hatîb, Kifâye'sini bu konuya tahsis etmiş gibidir.

⁵⁸⁵ Zehebî, Tezkire, I, 190

⁵⁸⁶ Suyutî, Leâli, I, 260

⁵⁸⁷ Musannaf, III, no: 5063; VIII, no: 14076

Yemen'e gelen İbn Cüreyc'den hadis aldığına dair rivayetler,⁵⁸⁸ ondan da makbul bir metodla almış olması gerektiği hakkında bize güvenilir bilgi vermektedir. Biraz sonra nakledeceğimiz kendi ifâdesi de bu kanaatimizi desteklemektedir.⁵⁸⁹

Abdürrezzak, Musannaf'ın muhtevasının büyük çoğunluğunu yaklaşık onsekizbin hadisden, onbeşbin kadarını üç şeyhi, Ma'mer İbn Cüreyc ve Sevrî'den almıştır. Üçü de kitap sahibi muhaddislerdir. Hatîb Bağdâdî (463/1072) nin kaydettiği, Abdürrezzak'ın kendi ifâdesine göre, o, varrakların kendisi için yazdıkları kitapları arz ve sema metodları ile almıştır.⁵⁹⁰ Abdürrezzak'ın bu genel ifâdesinden, İbn Cüreyc ve başka şeyhlerinden de hadisleri aynı metodlarla kaldığı anlaşılmaktadır. Bu üç şeyhinden aldığı hadislerin toplam sayısına, İbn Uyeyne' den gene yazılı kaynaktan arz metoduyla aldığı⁵⁹¹ bin hadis ile, İbn Uyeyne dışındaki kitab sahibi Mâlik, İbnu'l-Mübârek Evzâî gibi bilginlerden aldığı yaklaşık bin hadisi ilâve edersek, Musannaf'ın onyedibin civarında hadisnin semâ ve arz metoduyla alındığını tesbit etmiş oluruz. Abdürrezzak'ın onyedibin hadis bildiğine dair rivayet ile⁵⁹² bu sonucun örtüşmesi dikkat çekicidir. Bu tesbitlerimizle, tarihte hadis öğretimi bakımından önemli bir sonuca daha ulaşmaktayız. Abdürrezzak'ın yazılı kaynaklardan hadis alması, şeyhlerinin de aynı metodu kullanmaları,⁵⁹³ hadisin daha çok yazılı kaynaklardan rivayet edildiğini göstermektedir diyebiliriz.

⁵⁸⁸ Mizzî, Tehzibu'l-Kemâl, XVIII, 58

⁵⁸⁹ Musannaf'da bir rivayetin mükâtebe yoluyla alındığı belirtilir. Bk. VI, no: 11668

⁵⁹⁰ Hatîb Bağdâdî, el-Kiyafe, s. 307. Ayrıca bk. Zehebî, Siyer, IX, 568, Zehebî'nin burada naklettiği rivayete göre, Abdürrezzak, arz ve semâ metodlarını müsâvî görür ve semâ kabul ederdi. Bu durumda Abdürrezzak'ın aldığı bu hadislerin hepsi, kendi anlayışında bir çeşit semâ metoduyla alınmıştır. Buhârî de semâ ve arz'ı müsâvî görürdü. (Bk. Tirmizî, İlel, V, 705 Sahih'in sonunda) Bu konuda bilgi için bk. Hatîb Bağdâdî, el-Kiyafe s.298-307, "sema hk. Bk. M. Uğur, Hadis Terimleri, s.355, "arz" hk. Bk. a.g.e., s.22-28

⁵⁹¹ Hatîb Bağdâdî, a.g.e., s.274

⁵⁹² İbn Hacer, Tehzibu't-Tehzib, III, 446; Ziriklî, A'lâm, IX, 126

⁵⁹³ a.g.e., Hatîb Bağdâdî, a.g.e., s.30-302

Yaklaşık onsekizbin hadis bulunduğunu tesbit ettiğimiz Musannaf'daki, kalan bin hadisin nasıl alındığı hakkında bilgimiz olmamakla beraber, Abdürrezzak'ın hadis tahammülünde kendi anladığı anlamda semâ metodunu esas aldığını, öyleyse bu hadisleri de aynı metodla almış olabileceğini kabul etmemiz gerekecektir.⁵⁹⁴ Ancak bunların arasında bulunan ve hangi şeyhden alındığı bilinmeyen rivayetleri ayrı bir değerlendirmeye tâbi tutmak gerekir. Abdürrezzak'ın kimden aldığı bilinmeyen bu rivayetleri hakkında kesin bir sonuca varmak mümkün olamamaktadır. Her ne kadar, Abdürrezzak'ın tedlis yaptığı söyleniyor ise de Musannaf'daki bu türden isnadlarda, Abdürrezzak'ın şeyhinin adının gizlenmesi nedeniyle, durumun Abdürrezzak'tan mı, Musannaf'ın râvilerinden mi kaynaklandığı anlaşılmamaktadır. Çünkü ne geçmişte ne de yakın zamanda bu konuda bir araştırma yapılmamıştır. Klâsik kaynaklarımızda da bu konu ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.

Abdürrezzak'ın hadis almak için (talebu'l-ilm) yolculuklar yaptığını hayatı hakkında bilgi verirken belirtmiştik. Fakat bu yolculuklarında, hangi şeyhinden hangi hadis veya hadisleri aldığına dair her hangi bir bilgi kaynaklarımızda yoktur. Ancak, Yukarıdaki tesbitlerimiz ile, o dönemde mevcut gelenekten, ayrıca şeyhlerinin de kitap sahibi bilgin olmalarından hareketle, bir genel metod olarak: Abdürrezzak'ın sahip olduğu hadisleri, şeyhlerinin kitaplarını yazılı olarak önceden eldetmek ve onları müellif veya Musannıflarına arz yahut arzedilirken dinlemek suretiyle aldığını tesbit etmekteyiz.⁵⁹⁵ Abdürrezzak'ın riva-

⁵⁹⁴ Hâkim, Abdürrezzak'ın Mu'temir b. Süleyman'dan, İbn Tavs'un kitabını, münavele yoluyla aldığını rivayet eder, Bk. Mâ'rife, s.104

⁵⁹⁵ Hâkim Ma'rife, s.104 de Abdürrezzak'ın İbn Tavs'un kitabına münavele yoluyla sahip olduğuna dair bir rivayet naklederse de bizim tesbit etmek istediğimiz husus, bir genel metod olarak, Abdürrezzak'ın yazılı kaynaklardan ve çoğunlukla semâ ya da arz metoduyla almış olduğudur. Fakat, Hâkim'in naklettiği haberdan de onun bazı kaynaklara münavele yoluyla sahip olduğu anlaşılmaktadır. Tabii elimizdeki bu haber, şimdilik, söz konusu durumun yalnızca İbn Tavs'un kitabı için geçerli olduğunu göstermektedir. Eğer, Musannaf'daki, İbn Tavs aracılığıyla, Tavs'dan nakledilen az miktardaki rivayet, bu kitaptan nakledilmişlerse onları, Abdürrezzak'ın, münavele yolu ile aldığı rivayetler olarak değerlendirmek gerekecektir.

yetlerinde “ahberanâ” lafzını kullanması da bunu göstermektedir. Çünkü o dönemde “ahberanâ” lafzı, hem sema, hem de arz’a delalet etmek üzere kullanılmaktaydı. Daha sonra “ahberanâ” lafzı arz metoduyla alınan hadislere tahsis edilmiş, Semâ için ise “haddesenâ” lafzı kullanılmıştır.⁵⁹⁶

Abdürrezzak’ın hadis- rivayetinde “ahberanâ” lafzını kullandığı meşhurdur. Hayatı hakkında bilgi verirken bu konuya değinmiştik. Musannaf’ta da bu edâ lafzını kullanmıştır. Ancak, aynı zamanda “semîtu”, “kâle” dediği ve an’ane metodunu kullandığı da görülmektedir.⁵⁹⁷ Bunlardan “semi’tu” lafzının semâa dalelet ettiği açıktır. Hatib Bağdâdî, Abdürrezzak’ın semâ yolu ile aldığı hadisleri “ahberanâ” diyerek rivayet ettiğini nakleder⁵⁹⁸ ve “semîtu, haddesenâ, ahberanâ” lafızlarında aslolanın semâa delalet etmeleri olduğunu belirtir.⁵⁹⁹ “Kale” lafzını kullanan muhaddisin de eğer, semâ’ı olan şeyhden rivayette bu lafzı kullanmışsa onun da semâ’a delalet ettiğini açıklar.⁶⁰⁰ Bu durumda, Abdürrezzak’ın Musannaf’ın muhtevasının büyük çoğunluğunu semâ’ı olan şeyhlerinden, arz veya semâ metoduyla alıp aynı metoda delâlet eden lafızlarla rivayet ettiğini söyleyebiliriz. Ancak, semâ’ı olan ve çok hadis aldığı üç şeyhi Ma’mer, İbn Cüreyc ve Sevrî’den rivayetlerinde de bazan an’ane metodunu kullandığı görülmektedir.⁶⁰¹ Bunun sebebini tesbit etme imkânımız yoktur. Durum, Abdürrezzak’tan mı, yoksa onun râvilerinden mi kaynaklanmaktadır, o da belli değildir. Ancak, Musannaf’ın müellif nüshası bulunduğu bu

⁵⁹⁶ İbnu’s-Salah Ulûm, s.135. M. Uğur, Hadis Terimleri, s.25-26. Ahmed Yücel’in semâ metodu için “ahberanâ” lafzını kullandıklarını ifade ettiği alimler, kıraat ve semâ’ı, semâ kabul eden bilimlerdir. Hadis ıstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi, s.85. Onlar için semâ metodunun daha sonra gelenek haline alan anlayıştan farklı bir anlamı vardı. Dipnot: 325 de verilen bilginin de yanlış iktibas edildiği kanaatındayız, bk. a.y.

⁵⁹⁷ Bu edâ lafızlarına ait örnekler, Musannaf’ın hemen her sayfasında görülebilir

⁵⁹⁸ Hatib Bağdâdî, el-Kifâye, s.321,322

⁵⁹⁹ Hatib Bağdâdî, a.g.e. s.325

⁶⁰⁰ a.y.

⁶⁰¹ Mesela bk,Musannaf, I, no: 87-89

konuda bir sonuca varmak, mümkün olabilir. Bunların, şeyhlerinden bizzat dinlemediği ama, gene onlara ait rivayetler olduğu da düşünülebilir. Ayrıca, dikkatimizi çeken bir husus da, bu üç şeyhinden muan'an rivayetlerinin çoğunlukla, ictihad veya fetva ihtiva etmeleri, yahut da isnadlarının munkatı olmasıdır. Esasen bu konuda önemli olan eğer, râvi müdahalesi yoksa, semâ'ı olan şeyhlerinden an'ane ile rivayet etmekle Abdürrezzak'ın, mutlaka bir özel duruma dikkat çekmek istediğinin bilinmesi gerektiği ve onun böylece edâ konusunda titiz davrandığının anlaşılmasıdır. Akla ilk gelebilecek ihtimal de bunların tahammül metodunun farklı olabileceğidir.⁶⁰² Abdürrezzak'ın edâ'da titiz olduğu, en azından bir kısım rivayette durumun böyle görüldüğü, Musannaf'da, Ebû Hanife'ye ait bazı rivayetleri, onun oğlu Hammad aracılığıyla aldığını açıklayarak rivayet etmisinden farkedilmektedir.⁶⁰³

Özetle söylemek gerekirse, Abdürrezzak'ın Musannaf'daki rivayetlerinin kaynakları, mahdut ve çoğu malumdur. Musannaf'da açıkca ifâde edilmiş olmasa da, onun hadisleri tahammül metodu hakkında bize bir kanaat verecek, önemli ip uçları vardır. Bunların ışığında, Abdürrezzak'ın Musannaf'daki rivayetlerinin yaklaşık % 95 ini semâ yahut arz, Onun kendi kanaatine göre ise yalnızca semâ metoduyla aldığını ve yazılı kaynaklara dayandığını tesbit etmiş bulunuyoruz. Abdürrezzak'ın muan'an rivayetleri hakkında bir fikir vermesi bakımından Hatîb Bağdâdî'nin naklettiği, Abdürrezzak'ın edâda daha çok "Ahberanâ" lafzını kullandığını, bazan "haddesenâ" dediğini ve ondan rivayet edenlerden, Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râhuye dışındakilerin kitaplarında "ahberanâ" yerine "haddesenâ" denirse

⁶⁰² Benzer bir durum ile ilgili olarak, Fuad Sezgin'in bir iddiası için bk. Buhârî'nin Kaynakları, s.94-95

⁶⁰³ Krş. Musannaf, VII, no: 12799, 13696 rivayetler ile, VI, no: 10683, 10821, 10830

bunun katibin hatası olduğuna dair verdiği⁶⁰⁴ bilgisi⁶⁰⁵ hatırlamamız gerekmektedir. Çünkü bu bilgi semâ'ı olan şeyhlerinden muan'an rivayetlerin, râvilerin hatası olabileceğini göstermektedir.

Buraya kadar Abdürrezzak'ın tahammül metodlarını tesbit için zikrettiğimiz hususlar içinde esasen, onun edâ metodu hakkında da önemli bilgiler vermiş olduk. Zaten edâ denince ilk akla gelecek konu, edâ lafızları meselesidir. Bu konuda yukarıda çok şey söylemiş olmakla beraber, bir genel bilgi vermek için, Abdürrezzak'ın, semâ ve arz metoduyla aldığı hadisleri, aynı metodlara delalet eden lafızlara rivayet ettiğini ifâde edelim. Ancak isnadlarda, Abdürrezzak'ın şeyhleri ve onların şeyhlerinin, daha çok muanan rivayeti tercih ettiklerini görmekteyiz. Eğer bu isnadlarda bir eksiklik söz konusu ise, söz konusu bu eksiklik Abdürrezzak'a ait değildir. Zaten her muan'an rivayet zayıf sayılmamıştır.⁶⁰⁵ Ayrıca, anane ile rivayetlerde, râvilerin âdil ve muasır olmalarına, buna ilâve olarak da müdellis olmamalarına bakılır. Râvilerde bu özellikler tesbit edilirse isnad muttasıl kabul edilir.⁶⁰⁶ Bu bakımdan Musannaf'daki isnadlar hakkında doğru bir sonuca varmak için, bir isnaddaki her râvinin teker teker durumları araştırılmalıdır. Musannaf'da çok muan'an rivayet var diye Musannaf'ı önemsemek yanlış olur.⁶⁰⁷

Abdürrezzak'ın edâ metodu hakkındaki bilgilerimizi, Musannaf'ın rivayeti hakkında tesbitlerimizle tamamlamak durumundayız. Bu tesbitlerimiz ışığında, Musannaf'ın, râviler tarafından, daha önce yazılıp Abdürrezzak'a arzedilmek suretiyle (kıraat aleş-şeyh) alındığını, dolayısıyla Abdürrezzak'ın, Musannaf'daki hadisleri bu metodla rivayet

⁶⁰⁴ Hatîb Bağdâdî, el-Kifâye, s.322-323,328

⁶⁰⁵ Hatîb Bağdâdî, el-Kifâye, s.328

⁶⁰⁶ Talat Koçyiyğit, Hadis Usûlü, s.120

⁶⁰⁷ Burada bizim konumuz, bir hadisin kabul edilebilirliği olmadığı için hadis tenkidi ile ilgili hususlara değinmiyoruz.

eden şeyh durumunda olduğunu, Musannaf'daki rivayet kayıtlarından öğrenmekteyiz.⁶⁰⁸

Edâ ile ilgili olarak önemli olan bir başka husus da, bir konuda soruya muhatab olan bazı bilginlerin fetva verirken genellikle "uhbirtu, huddistu, beleğani" ifâdeleriyle talik ve takti yaparak hadis rivayet etmeleridir.⁶⁰⁹ Bu türlü rivayeti, edâdan çok, bir çeşit ihticac, delillendirme olarak kabul etmek gerekecektir. Çünkü fetva veren şahsın amacı hadis talimi değil, delilini ortaya koymaktır. Bu yüzden fetva ile ilgili kısım metnin hangi kısmı ise o kısmını talik ve takti suretiyle zikretmektedir. Musannaf'daki, ta'lik, takti ve tekrarlar hakkında ayrıca bilgi verilecektir.

E.MUSANNAF'IN RİCÂLİ VE İSNADLARI

Hadise dair araştırmalarda, hadis mecmualarının, ricâli ve isnadlarını bilmek, hadislerin güvenilirliğini tesbiti ve ihticac edilebilir olup olmadıklarının belirlenmesi bakımından büyük önem arzeder. Bu türden araştırmalar ise hem uzun zaman ister, hem de konunun detaylarının daha sağlam zemine oturturulmasını sağlar. Çünkü, râvi tenkidinde, cerhedilen râvilere yöneltilen ta'nlarda, çoğu zaman, siyasî, itikadî ve kişisel arzular öne çıkmaktadır. Her ne kadar müştüşriklerin iddia ettikleri gibi ricâle dair kaynaklar tamamıyla güven vermiyor⁶¹⁰ denemezse de, pek çok bakımdan da o kaynaklardan elde edilen bilgilerin dikkatle tahkik ve tenkidi gerekmektedir. Bu çerçevede bir araştırma da, her hadis mecmuası için olduğu gibi, özellikle Musannaf gibi hacimli bir eser için insanın ömrünün yarısını değilse bile bir çeyreğini bu uğurda sarfetmesini gerektirebilir. Çünkü bu konuda bir araştırma her isnadı, isnad bütünlüğü içinde ve her râviyi teker teker

⁶⁰⁸ Örnek olarak bk. Musannaf, I, No: 184

⁶⁰⁹ a.g.e., I, no 124, 180, 261 262, 294, 934, 1514, 1590

⁶¹⁰ Bk. Motzki, a.g.m., s.3

incelemekle toplanılan bilgileri de sağlıklı ve tutarlı bir biçimde değerlendirmek suretiyle güvenilir sonuç verebilir. Biz Musannaf'ın ricâli ve isnadına dair böyle bir araştırma yapma imkânına zaman bakımından sahip olmadığımız için daha çok genel bilgi vermek durumundayız. Zaten bizim amacımız, Musannaf'ın doğru tanınmasına yönelik açıklamalar olacağından, eserin ricali ve isnadına dair ifâde edeceklerimiz de bu konuda bir takım genel tesbitler olacaktır.

Büyük hadis ve ricâl bilgini Ali b. el-Medîni (234/849) nin, hadis rivayetinde, isnadların kendilerinde toplandığı (dêrâ'l-esânîd) önemli hadis bilginlerini tesbit ettiği ve onun bu konudaki sözünün kaynaklarımızda zikredildiği görülür. Özellikle Zehebî, Ibnu'l-Medinî'nin bu sözünü ilgili şahıslar dolayısıyla sık tekrar eder.⁶¹¹ Ali b. el-Medinî bu şahısların adlarını Hicaz'da Zührî (124/742) ve Amr b. Dinar (126/744), Basra'da Katâde (118/736) ve Yahya b. Ebî Kesir (129/747), Kûfe'de, Ebû İshâk es-Sebiî (127/745) ve A'meş (Süleyman b. Mihran 148/745) olarak belirtir.⁶¹²

İşte biz de, Musannaf'ın ricâl ve isnadlarını incelerken, hadis rivayetinde isnadların kendi etrafında döndüğü, odaklandığı şahıslara dikkat çekmek istiyoruz. Bu şahısların isimleri ışığında Musannaf'ın ricâli ve isnadları hakkında bir fikir sahibi olübileceğini umuyoruz. Aksi takdirde, onsekizbin rivayetin isnadına her râviyi, her râvinin kendisinden önceki ve sonraki râvilerle bağlantılarını (muvasalat/ common links), sınırlı zaman içinde tesbit etmek ve değerlendirmeye tabi tutmak imkânsızdır. Şimdi Abdürrezzak'ın üç şeyhinin sık kullandıkları isnadları, şemalarla göstereceğiz. Böylece hem isnaddaki ricali göstermiş, hem de isnad hakkında bir fikir sahibi olunmasını sağlamış olacağız. Aynı zamanda bu şahısların her hadis mecmuasında pek çok

⁶¹¹ Bk. Zehebî, Siyer, IV,345; VI, 328, Mızzî de bu söze atıflarda bulunur. Bk. T. Kemâl, XVIII,347.

⁶¹² Zehebî, Siyer, IV,35

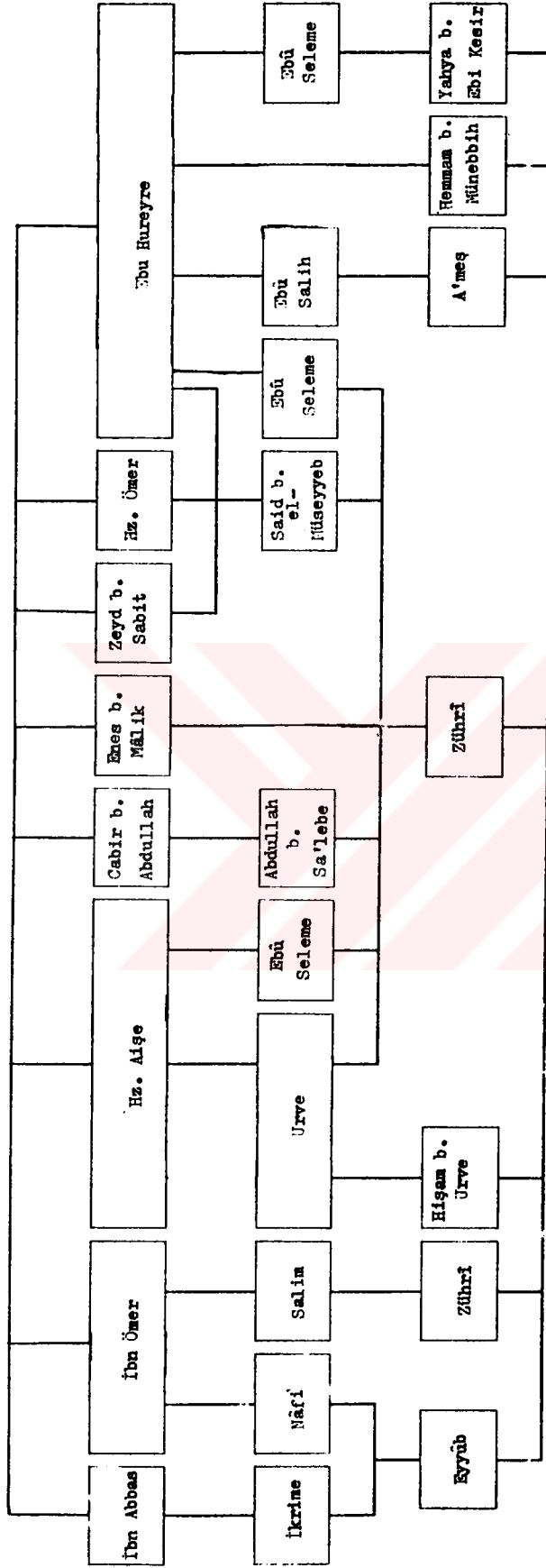
rivayetlerinin bulunduğu da anlaşılmış olacaktır. Biz burada, Abdürrezzak'ın şeyhlerinde toplanan tarikleri göstereceğiz. Onların pek çok öğrencileri vasıtasıyla bu hadislerin de dağılış yolları göz önüne getirilirse, Abdürrezzak'ın şeyhlerinin esânîd'de odak noktası işlemi gördükleri hemen farkedilir.

Bu şemaları, yaklaşık üçyüz hadisden çıkardık. Bazı birleşim noktalarını da göstermek maksadıyla yalnız bir isnada bağlı kalmadan çizmeğe mecbur kaldık. Bu nedenle bir tarikin bir hadise aid isnad olarak gösterilmesi mümkün olmadığından şemadaki isnadların, Musannaf'daki yerlerine işaret etmek mümkün olmamıştır;

Hız.

PEYGAMBER

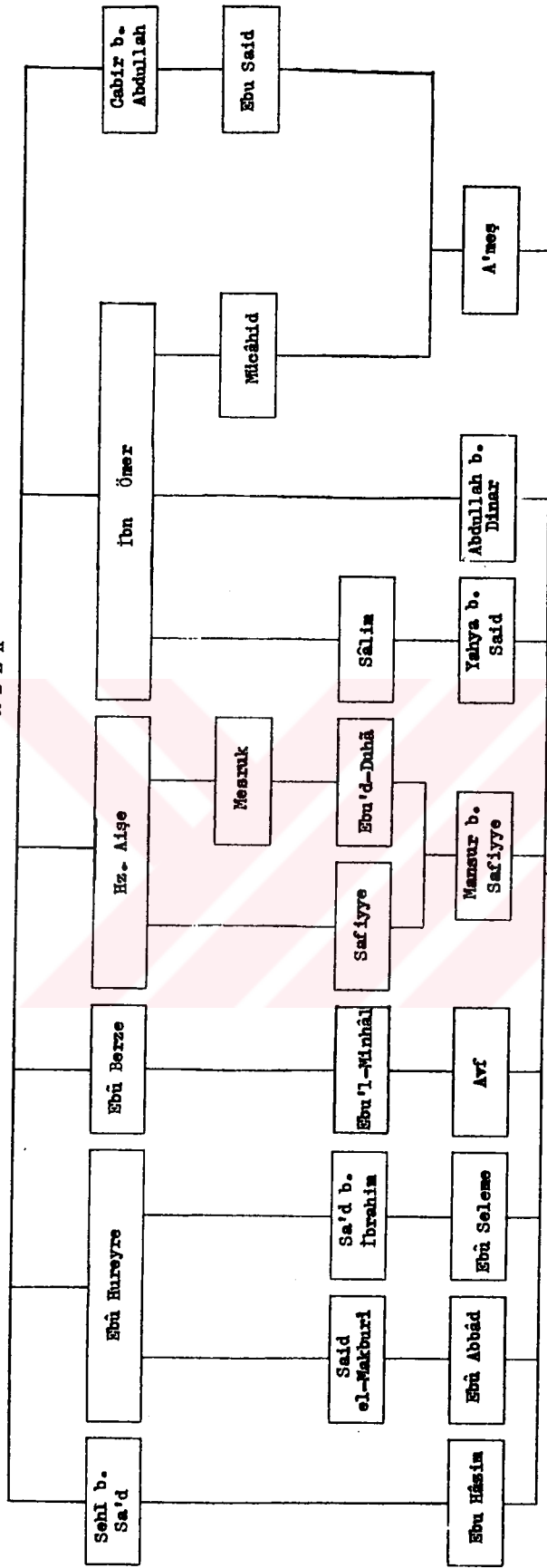
HA'MER

ABDÜRREZZAK

[illegible]

ABDÜRREZZAK

Hz. PEYGAMBER

ABDURREZZAK

Bu şemalardaki isimleri incelediğimizde tesbit ettiğimiz en önemli husus, isnadlarda adı geçen şahısların hadis rivayeti ile meşhur olmuş bilginler olduklarıdır. Önemli miktarda bir kısmının kitap sahibi olduklarını bilmekteyiz. Bir diğer husus da Abdürrezzak'ın Şeyhlerinin üçünün de hadis turukunun kendilerinde toplandığı bilginler olmaları, bunların da Abdürrezzak'ta birleşmesidir. Yani bu kadar isnad Abdürrezzak'a ulaşmakta ve onda odaklanmaktadır.

Abdürrezzak'ın bizce çok kullandığı en güvenilir tariki: Ma'mer-Zührî-Sâlim-İbn Ömer tarikidir.⁶¹³

Yemenlilerin eshahu'l-esânîd'i kabul edilen⁶¹⁴ Ma'mer Hemmam b. Münebbih-Ebu Hureyre isnadı ile de Musannaf'da rivayet⁶¹⁵ bulunmaktadır.⁶¹⁶ Buhârîde Abdürrezzak'tan rivayetinde daha çok bu isnadı kullanmıştır.⁶¹⁶

Elbette Abdürrezzak'ın isnadları bunlardan ibaret değildir. Ancak tahmine dayalı olarak bir miktar belirtmemiz gerekirse. Musannaf'ın üçte ikisi bu çizmiş olduğumuz şemadaki isnadlarla rivayet edilen hadis, fetva, ve ictihadlar dan oluşmakta, bu isnadları da hemen anlaşılabileceği gibi sahabe, Tabiin ve Tebeu't-tabiîn'e mensup râviler teşkil etmektedir. Bu üç nesilden oluşan isnadın kısa olması isnadlar içerisinde sülâsî isnadın bolca bulunması sonucunu doğurmuştur. Dehlevî eserdeki, "hadislerin çoğu sülâsidir"⁶¹⁷ derse de bu çok doğru değildir. Bizce bunun doğrusu, eserde sülâsî isnadlı hadisin bol bulunmasıdır. Hem hakiki, hem de nisbî olarak isnadlarda uluvv da

⁶¹³ Bk. Musannaf, I, no: 1893

⁶¹⁴ M. Uğur, Hadis Terimleri Sözlüğü, s.81

⁶¹⁵ Bk. Musannaf, I, no: 1686

⁶¹⁶ Ancak bu isnad aynı zamanda Abdürrezzak'ın hocası Ma'mer aracılığı ile rivayet ettiği Hemmam b. Münebbih Sahife'sinin isnadıdır. Buhârî'nin bu isnadla Abdürrezzak'tan rivayetleri de Musannaf'dan değil Hemmam'ın sahifesindendir. Söz konusu Sahife çerçevesinde Abdürrezzak-Buhârî ilişkisini ve bu Sahife'nin tenkidine dair araştırmalarımızı ayrı bir çalışma olarak hazırlamaktayız

⁶¹⁷ Dehlevî, Büstanu'l-Muhaddisin, s.97

açıkça görülmektedir.⁶¹⁸ Zaten bu nedenle çalışmaya değer görülmüş olmalı ki, Muhammed b. Abdülvahid b. Ahmed el-Makdisî (634/1237) “Avâlf Abdürrezzak” adıyla bir kitap telif etmiştir.⁶¹⁹ Ancak Musannaf’da râvi sayısı çok ve isnadı uzun rivayetler de bulunmaktadır. Fakat gene de bunlar nisbi âli isnadlardır. Çünkü Abdürrezzak’ın, şemalarda adını verdiğimiz şeyhlerinden rivayetler böyle kabul edilmişlerdir. Bu isnadlar âli isnadın ikinci mertebesinde.⁶²⁰

Şemalarla ilgili olarak belirtmemiz gereken bir başka husus da, Abdürrezzak’ın şeyhlerinden Ma’mer Zührî ve İbn Cûreyc’in; Atâ b. Ebî Rebah’ın en güvenilir öğrencileri ve râvileri olmalarıdır. Bu iki şeyhi vasıtasıyla Abdürrezzak, İslâmî ilimlerin her branşının kendilerinden pek çok iktibaslarda bulunduğu Zührî ve Atâ’ya ait, hadis, ictihad ve fetvaları en güvenilir bir şekilde almış ve Musannaf’a dercetmiş, hadisleri anlama ve dinî pratikler konusunda çok büyük hizmetleri olan bu bilginlerin mesâîlerinin yok olmama⁶²¹ için gayret etmiştir.

Bazı isnadlarda meçhul râviler bulunmaktadır. Edâ konusunda bunlardan söz etmiştik. Ancak bu isnadlarda Abdürrezzak’ın kendi şeyhinin meçhul olduğu isnad sayısı çok azdır. Başka bir deyişle, herhangi bir yerinde meçhul râvi bulunan isnadların çoğunda Abdürrezzak’ın şeyhinin kim olduğu bellidir. Meçhul râviler daha çok, Abdürrezzak’ın şeyhlerinin şeyhleri durumunda olan râviler olarak görülmektedir.⁶²¹ Isnadlarda kısa bilgiler verildiği görölse de, bu bilgiler râvileri tesbit bakımından yetersiz kalmaktadır. Bilgiler bazan “mine’l-ensar...,”

⁶¹⁸ “Uluvv” hk.Bk. Talât Koçyiğit, Hadis Usûlü, s.83

⁶¹⁹ İbnu’l-Hayr, Fehrese, 129; Mücteba uğur, Hadis İlimleri Edebiyatı, s.41

⁶²⁰ Ahmed Naim, Tercid Tercemesi, I, Mukaddime, s.193

⁶²¹ Bunların büyük bir kısmını tesbit ettik. Birinci ciltde bulunanların bir kısmı için bk, no: 153,167, 243, 255,263,265,268,303,1218,1363,1834.

min benî fulân..., min ehli fulân..." ve benzeri ifâdeleriyle verilmekte.⁶²² bazan da, "Hasan'dan işiten,"⁶²³

Mekhul den işiten⁶²⁴ Şa'bi'yi gören⁶²⁵ İkrime'den işiten⁶²⁶ gibi gene râvinin kim olduğunu anlayamayacağız, açıklamalar yapılmaktadır. Meçhul râvilerden bir kısmının ise sahabî olduğu ve güven verici ifâdelerle senedin zikredildiği görülmektedir.⁶²⁷ Sahabî dışındaki râviler için de bazan güven verici ifâdeler kullanılmaktadır.⁶²⁸ Meçhul râviler daha çok merfu olmayan isnadlarda görülmektedir. Fakat az da olsa bazı merfu isnadlarda da meçhul râvi bulunmaktadır.⁶²⁹

Meçhul râvilerle ilgili olarak önemli olan husus, bu türden isnadların kimin eseri olduğunun tesbit edilmesidir. Hepsinde bu tesbiti gerçekleştirecek ip uçları bulunmamaktadır. Ama bir kısmında, Abdürrezzak'tan kaynaklanmadığı ve kimin işi olduğu anlaşılmaktadır.⁶³⁰ Bir kısmının ise Abdürrezzak'ın öğrencilerinden kaynaklandığı, isnadı ifâde üslubundan tahmin edilebilmektedir.⁶³¹ Esasen öğrencilerinden veya müstensihden kaynaklandığı kabûlü mümkün bir ihtimal olarak önümüzde durmaktadır.

Musannaf'ın onsekizbin hadisi içerisinde, meçhul râvi ihtiva eden isnad sayısı büyük bir yekun teşkil etmez. Ayrıca meçhul râvilerin bir kısmının isimleri başka kaynaklardan öğrenilebilmektedir.

⁶²² Musannaf, I, no: 220,636, 1600, 1346, 2021

⁶²³ a.g.e., I, no: 271, 307,540

⁶²⁴ a.g.e., I, no: 1217

⁶²⁵ a.g.e., I, 230

⁶²⁶ a.g.e., I, 1294

⁶²⁷ a.g.e., I, no. 156, Hatîb Bağdâdî, Ahmed b. Hanbel'in bu türden rivayetlerin sahih olduğuna dair görüşünü nakletmektedir. Bk. el-Kifâye, s.454

⁶²⁸ Musannaf, I, no: 415, VI, no: 10311, 11085

⁶²⁹ a.g.e., I, no: 636

⁶³⁰ a.g.e., I, no: 156, VI, no: 10311

⁶³¹ a.g.e., X, no: 18226

Nitekim bir kısmını muhakkık tesbit etmiş ve dipnotlarda göstermiştir.⁶³² Meçhul râvi Mâlik'in, Muvatta'ındaki isnadlarında da bulunmaktadır.⁶³³ Esasen, bu konu ile ilgili olarak tekrar dikkat çekmemiz gereken önemli bir husus vardır. Abdürrezzak, bir metnin birden çok rivayetine sahip olduğu için onun rivayetleri birbirlerini açıklar mahiyettedir.⁶³⁴ Zaten Abdürrezzak Musannaf'ını yalnızca sahih hadislerden oluşturmayı amaçlamadığından, onun isnadında meçhul râvi bulunan rivayetleri de eserine almasını yadırgamamak gerekir.

Musannaf'ın ricâli yukarıda belirttiğimiz gibi, çoğunlukla sika ve meşhur bilginlerden oluştuğu gibi, sayısı az da olsa tenkide uğramış ve cehredilmiş olanlar da bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmının isimlerini muhakkık dipnotlarda zikretmektedir. Fakat Abdürrezzak'ın hayatı hakkında bilgi veren kaynaklarımız özellikle Ca'fer b. Süleyman ed-Dubaî (178/794) ye⁶³⁵ dikkat çekerler. Zehebî ise Ca'fer'in, Abdürrezzak'ı etkileyip etkilemediğini tartışır. Bu konuda Abdürrezzak'ı savunur.⁶³⁶ Şeyhlerinden de İbn Cüreyc ve Sevrî'nin tedlisle itham edildiklerini belirtmiştik, bunların içinde Süfyan b. Uyeyne ile Hüşeym b. Beşîr de bulunmaktadır.⁶³⁷

Abdürrezzak'ın ricâli arasında zayıf kabul edilen râviler bulunmaktadır. Ancak bunların sayısı azdır. Özellikle yaklaşık onsekizbin rivayetin onbeşbininin Abdürrezzak'ın sika ve güvenilir şeyhleri ve onların ravileri tarafından rivayet edildiğini; geride kalan üçbin rivayetin yaklaşık ikibininin de gene sika ve güvenilir şeyhlerden

⁶³² Bk. Musannaf, I, 470 dipnot: 3

⁶³³ Subhi es-Salih, Hadis Istılahları, s. 331

⁶³⁴ Örnek için bk. Musannaf, I, no: 514-515, 414-415, 427-428

⁶³⁵ Ukayli, Duafâ, I, 188-189; İbn Adıyy, el-Kâmil, II, 144-150; İbn Şahin, Târîhu Esmaid-Duafâ, 66; İbnul-Cevzi, ed Duafâ ve'l-Metrûkin, I, 171

⁶³⁶ Zehebî, Siyer, IX, 570

⁶³⁷ İbn Hacer, Tarifu Ehli't-Takdis, s. 32-33, 47; Abdürrezzak'ın tedlisle itham edilmesini incelerken bu konuya da değinilecektir.

alındığını göz önüne alırsak, tartışılacak hadis miktarının bin civarında olduğu anlaşılmaktadır. Bu sayının da beşyüz civarında kalacağını tahmin etmekteyiz.

F.MUSANNAF'IN HADİSLERİ:

a.Sayısı: Musannaf'da yaklaşık onsekizbin hadis bulunduğunu daha önce belirtmiştik. burada ise numaralama ile ilgili bazı yanlışlıklara temas etmek istiyoruz. Önce yukarıda zikrettiğimiz bazı hususları özetleyelim. Matbu numaralamaya göre Musannaf'da, Ma'mer'in Câmi'ine ait hadislerle birlikte 21033 hadis bulunmaktadır. Bu numaralamaya göre Musannaf'ın son hadisi 19418 numaralı hadisdir.⁶³⁸ Fakat, bu rakamlara bakarak, Musannaf'da 19418 hadis bulunduğunu sanmak yanlış olur. Herşeyden önce belirtmemiz gereken husus numaralandırmada basımdan kaynaklanan hataların bulunmasıdır. Meselâ 1782 rakamıyla numaralanması gereken rivayete 1772 rakamı verilmiş⁶³⁹ 7400 rakamı ile numaralanması gereken rivayet de 8400 rakamı ile numaralandırılmıştır.⁶⁴⁰ Bunlar ileriki sayfalarda düzeltildikleri için miktarın doğru anlaşılmasını etkileyici yanlışlıklar olarak görünmemektedir. Ama düzeltilmeyen ve hadis sayısı hakkında yanlış bilgilenmeye neden olabilecek yanlışlıklar da bulunmaktadır. Numaralandırmada 2299 rakamının atlanması, yani 2298 den 2300'e geçilmesi⁶⁴¹ 4092'den aradaki rakamlar atlanarak 4095'e geçilmesi⁶⁴² gibi benzer başka hatalar, bu türden hatalardır.

⁶³⁸ Musannaf, X,379

⁶³⁹ a.g.e., I,459

⁶⁴⁰ a.g.e., IV,181

⁶⁴¹ a.g.e., II,14

⁶⁴² a.g.e., II,464

Esasen metinlerin bir hadis veya birden fazla hadis kabul edilişı anlayışında da yanlışlıklar görölmektedir. Meselâ; 1553 ve 1554 rakamlarının verildiğı iki ayrı rivayet⁶⁴³ bir bütündür. Bunun aksi de görölmektedir. 2226 rakamı ile numaralanan rivayet, iki ayrı hadistir. Bu, her iki durumdaki yanlış değeriendirme numaralamaya bakarak, hadis sayısı hakkında sağlıklı bilgi edinme imkânı vermemektedir. Çünkü benzer durumlarda numaralanmış başka rivayetler de bulunmaktadır.

Musannaf'ın hadislerinin miktarı ile ilgili olarak akla gelebilecek önemli bir soru vardır. Hocası Ma'mer'in Câmi'i olarak bilinen kısımda binbeşyüz civarında hadis bulunduğı halde, Abdürrezzak'ın Musannaf'ına onsekizbin civarında (Matbu numaralanmaya göre 19418) hadis nereden gelmiştir? Önce şunu belirtelim ki Ma'mer'in Câmi'i olarak bilinen kısım Câmi'in aslı ve tamamı değildir. Câmi'in büyük bir kısmı, yaklaşık altınbinbeşyüz hadisi Musannaf'ın içindedir. Ayrıca Abdürrezzak'ın Musannaf'ındaki yaklaşık onsekizbin rivayetten, Ma'mer den aldıkları ile İbn Cüreyc ve Sevrî'den aldıkları toplam olarak onbeşbini geçmektedir. Bunlardan başka üçbin kadar rivayeti de diğer şeyhlerinden almıştır. Bu nedenle Musannaf'ın hadis sayısının Ma'mer'in Câmi'i kabul edilen kısımdan fazla olması tabiidir. Zaten bu kısım Musannaf'a alınmayan, Câmi'e ait hadislerdir.

b-İsnad Bakımından Çeşitleri:

İsnad bakımından merfu, mevkuf ve maktu hadis çeşitlerinden Musannaf'da çok hadis bulunmaktadır.⁶⁴⁴ İslâm'ın temel iki kaynağından ikincisi olan sünnetin, diğer hadis çeşitlerine göre daha çok güven arzeden türü şüphesiz merfu hadislerdir. Merfu hadislerin içinde

⁶⁴³ Musannaf, I,397

⁶⁴⁴ Merfu, mevkuf ve maktu hadis terimleri için bk. İbnu's-Salâh, Ulûm s.45-51; M.Uğur, Hadis Terimleri Sözlüğü, s.217-218-225,209

sihhat bakımından her çeşit hadis bulunabilir. Fakat sahih merfu hadisler, başka sahih hadislerden daha çok güvenilirlik arzederler. Kur'an-ı Kerim ve sahih merfu hadisler, İslâm'ı anlamada en güvenilir kaynak olduklarından Musannaf'daki bu hadislerle dikkat çekmek istiyoruz. Elbette mevkuf ve maktu hadislerde de İslâmı anlama ve uygulama bakımından istifade edebileceğimiz pek çok bilgi bulunur. Fakat bunlara tarihi bir takım şartların ve olayların da etkisiyle asıl metinde olmayan şeyler, merfu hadislerle nazaran daha fazla karışmıştır. Merfu hadislerin bu önemine binaen Musannaf'ın önemini de daha iyi ortaya koymak için ondaki sarîh merfu⁶⁴⁵ hadisleri saydık ve yaklaşık olarak dörtbin civarında sarîh merfu hadis ihtiva ettiğini tesbit ettik.⁶⁴⁶ Bu konuda kesin sayı belirlememizi engelleyen bazı nedenler bulunmaktadır. Hükmen merfu hadislerin tartışmalı olması gibi. Ayrıca bazı isnadlarda "ehsebuhi rafeahû..." ibaresi bulunmaktadır.⁶⁴⁷ Böyle isnadlar hakkında karar vermek, başka kaynaklarda aynı isnadla gelen rivayetlerin tedkiki sonucunda mümkün olacağından, kesin bir rakam vermek oldukça zordur. Zaten bizim amacımız istatistik değil, bir fikir vermek olduğundan, sarîh merfu rivayetlere, bir o kadar da hükmen merfu hadisleri ilâve edersek Musannaf'ın ne kadar önemli olduğu daha iyi anlaşılır.

Merfu Hadislerin içinde pek çok Hasan el-Basri ye ait, mürsel rivayetler dikkati çekmektedir. Ayrıca munkatı⁶⁴⁸ muallak⁶⁴⁹ ve zayıf rivayetler de bulunmaktadır.⁶⁵⁰

⁶⁴⁵ Sarîh Merfu hk. bilgi için bk. Mücteba Uğur, Hadis Terimleri Sözlüğü, s.353

⁶⁴⁶ Bu sayıya mükerrer olduğu için Musannaf'ın son kitabı, Kitabu Ehli'l-Kitab ile Kitabu'l-Meğâzî'deki rivayetler ve yalnızca isnad zikredilip de metin yerine "nahvehû" veya "mislehû" denilenler, ayrıca hükmen merfular dahil edilmemiş, fakat mükerrer rivayetler dahil edilmişlerdir.

⁶⁴⁷ Musannaf, V, no: 8813, 9318 gibi

⁶⁴⁸ a.g.e., VIII, no: 14674

⁶⁴⁹ Musannaf, IV, no: 7751,7810

⁶⁵⁰ a.g.e., III, no: 5244

Sahabeye ait mevkuf hadislerle tabiîne ait maktu hadisler, Musannaf'ın merfular dışında kalan rivayetlerini teşkil ederler.⁶⁵¹ Bunların sayıları hakkında bir rakam vermek mümkün değil ise de, maktu hadislerin mevkulardan miktar bakımından daha fazla olduklarını söyleyebiliriz. Mevkuf ve maktu rivayetlerin daha çok, ilimleri ile meşhur olmuş sahabe ve tabiinden rivayet edildiklerini görmekteyiz. Mevkuf ve maktu rivayetlerde zayıf isnadlar, diğerlerine nazaran daha çoktur. Bunlar da daha çok isnaddaki meçhul râvi sebebiyle oluşan inkıtadan kaynaklanmaktadır.

c.Sihhat Bakımından Çeşitleri:

Musannaf'da sihhat bakımından çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bunların yaklaşık beşte dördü sahih isnadlıdır. Ayrıca çeşitli zayıf hadisler ve çok az da mevzu oldukları ileri sürülen rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan başka müstefiz olduğu metinde belirtilen bir hadis⁶⁵² ve bir tane de kudsî hadis bulunmaktadır.⁶⁵³

Musannaf'ın hadisleri içinde özel bir araştırmaya değecek kadar mürsel rivayet bulunmaktadır. Tabiinden, en çok mürseli rivayet edilen şahıs Hasan el-Basrî (110/728) dir. Ayrıca Atâ, Zühri, Said b. el-Müseyyeb (94/713), Alkame (62/681), Mücahid (104/722), Katâde (118/736), Mekhûl (112-730) ve Mesruk (63/682) gibi bilgin tâbiîlerden de mürseler rivayet edilmektedir.⁶⁵⁴ Mürsel rivayetlerin bir kısmı , hem Musannaf'da hem de başka kaynaklarda müsned olarak bulunabilmektedir. Muhakkık bunlardan tesbit ettiklerine dipnotlarda işaret etmiştir.⁶⁵⁵ Musannaf'da munkatı hadisler de bulunmaktadır. Bunlarda

⁶⁵¹ Yaklaşık ondörtbin rivayetten Abdürrezzak'ın şeyhlerinin ictihad ve fetvalarını çıkardığımızda geriye kalanlar mevkuf ve maktu rivayetlerdir.

⁶⁵² a.g.e., VIII, no: 14257

⁶⁵³ a.g.e., IX, no: 16327

⁶⁵⁴ Bunlardan bir kısım mürseler için bk. a.g.e., I, no: 10281,10295

⁶⁵⁵ Musannaf, I,80, dipnot: 2

inkıta daha çok, isnadda geçen meçhul râvi sebebiyle oluşmaktadır. İnkıta bazan, görüşmesi imkânsız olan râvilerin isimlerinin, görüşmüşler gibi isnad edilmeleri ile de oluşmaktadır.⁶⁵⁶

Bunlardan başka hadis bilginlerince tartışma konusu yapılan ihtiva ettiği bilginin kabul edilmesi mümkün olmayan, "Hz.Peygambere kırk kişinin cima kuvvetinin verildiğine"⁶⁵⁷ ve "Zina mahsûlû çocuğun cennete giremeyeceğine"⁶⁵⁸ dair rivayetler de bulunmaktadır.

Musannaf'da mevzu olduğu kabul edilen rivayet çok azdır.

d-Ta'lik ve Takti'ler:

İsnaddaki bir veya daha fazla râviyi atlamak, yahut hazfetmek suretiyle hadisi doğrudan, kaynağından rivayet etmek demek olan ta'lik⁶⁵⁹ Musannaf'da Abdürrezzak'ın tasarrufu olarak çok azdır. Eğer ta'lik yoluyla rivayetin şeyhin kitabına sahip olup da, rivayet hakkına sahip olmayan tilmiz tarafından yapıldığı iddiası doğru kabul edilirse,⁶⁶⁰ bu durumda Abdürrezzak başka pek çok hadis bilginlerine karşı tercih edilecek bir durumda bulunmaktadır. Zira onun çok az ta'lik yapması, bizi, rivayet ettiği hadislerin, rivayet hakkını haiz olduğu sonucuna ulaştırmaktadır.⁶⁶¹

Abdürrezzak'ın kendine ait ta'likleri birkaç tanedir.⁶⁶² Musannaf'da ta'likler daha çok, onun şeyhleri veya onların da şeyhlerine ait görülmektedir. Bu şeyhler, kendilerine yöneltilen sorulara cevap verirken delil olarak kullandıkları metinleri ta'lik suretiyle zikretmektedirler. Ab-

⁶⁵⁶ Musannaf, II, no: 2438; IV, No: 6945

⁶⁵⁷ a.g.e., VII, no: 14049,14050,14051

⁶⁵⁸ a.g.e., VII, no: 13859

⁶⁵⁹ İbn Hacer, Nuhbetu'l-Fiker Şerhi s.52-53 Terc. T. Koçyiğit; M. Uğur, Hadis Terimleri Sözlüğü, s.390-391

⁶⁶⁰ Fuad Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları , s.94-95,110

⁶⁶¹ Zehebî, Abdarrezzak'ın rivayet hakkını haiz olmadığı hadisleri, rivayet etmediğini imâ eden, Vekî' b. el-Cerrâh'ın bir sözünü nakleder, bk. Siyer, IX,567

⁶⁶² Örnek olarak bk. IV, no: 7211; VI, no: 10810, 11791, 11836

dürrezzak da bunları aynı şekilde Musannaf'da rivayet etmektedir. Abdürrezzak az miktardaki kendi ta'liklerini ⁶⁶³ "beleğânî..." "uhbirtu..."⁶⁶⁴ ve ⁶⁶⁵ "huddistu..."⁶⁶⁶ lafızlarıyla naklederken, çok miktarda bulunan şeyhlerinin ta'liklerini de gene bu lafızlarla rivayet etmektedir. Söz konusu ta'likler çoğunlukla İbn Cüreyc'den nakledilen Atâ b. Ebî Rebah'ın talikleridir. Ayrıca, el-Hasan el-Basri İkrime, Zühri ve Tabiîn fakihlerine aittir.⁶⁶⁷

Bir hadis metninin ihtiva ettiği konulara göre bölünerek ilgili oldukları bablarda, kısım kısım zikredilmesi demek olan takti'e⁶⁶⁸ gelince, bu türlü rivayet, Abdürrezzak'ın tercih ettiği bir metod olarak Musannaf'da pek görülmez. Musannaf'da takti yapmak yerine, bütün metin, ilgili olduğu yerlerde farklı isnad ve lafızlarla zikredilir.⁶⁶⁹ Esasen takti konusunda Musannaf'da farklı bir durum dikkat çekmektedir. Ta'lik konusunda söz ettiğimiz, isnaddaki râvilerin şeyhlerinin fetva verirken yaptıkları ta'likler gibi, bazan takti de yapmaları, yani sorulan bir soruya cevap verirken dayandıkları hadis metninin yalnız ilgili kısmını rivayet etmeleri, Abdürrezzak'ın da kendisine bu şekilde ulaşan metni, olduğu gibi nakletmesi suretiyle Musannaf'da takti' yapıldığını göstermektedir. Bu durumdaki rivayetler yalnızca fetvalara münhasır da değildir.

Abdürrezzak açısından konuya baktığımızda ise o, kendisine merfu mevkuf ve maktu, tam veya takti yapılmış olarak, nasıl ulaşmışsa metni olduğu gibi rivayet etmiştir. Sanki onun, takti yapmak

⁶⁶³ Musannaf, I, no: 666, 667; III, no: 6507; IV, no 721

⁶⁶⁴ a.g.e., VI, no: 10345

⁶⁶⁵ a.g.e., I, no: 886

⁶⁶⁶ a.g.e., VI, no: 11190,11304

⁶⁶⁷ Bunlardan bir kaç için bk. a.g.e., I, no: 253; IV, no: 6819, 6945; VI, no: 10250; VII, no: 12625; VIII, no: 15101

⁶⁶⁸ A.Naim, Tecrid Tercemesi, I, Mukaddime, s.471; M. Uğur Hadis Terimleri Sözlüğü, s.388-389

⁶⁶⁹ Musannaf, VII, no: 12553 ve 12571 gibi

veya yapmamak gibi bir problemi yoktur. Anlaşıldığına göre ihtiyaç da duymamıştır. Çünkü o, bir metnin neredeyse ilgili olabileceği bab sayısı kadar, farklı isnad ve lafızlarla kendisine ulaşan rivayetlerine sahiptir. Bunlar da, bir bütün metin olarak veya takti yapılmış yahut muallak olarak kendisine ulaşmış olabilir. Abdürrezzak da kendisine ulaştığı şekilde onları rivayet eder. Abdürrezzak, takti konusundaki bu uygulaması ile hem zengin hadis bilgisini, hem de çok fetva ve ictihad bildiğini göstermiş olur. Ondaki bu zenginlik aynı zamanda metnin anlaşılması ve uygulanmasında, fikir verici ve yol gösterici bilgiler taşır.⁶⁷⁰

Abdürrezzak takti yapmadığından metni bütünüyle nakleder. Meselâ “Bâbu’t-Tatavvu’ kable’s-Salâti ve Ba’dehâ”⁶⁷¹ başlığı altında, evde kılınan tatavvu’ namazlarını da ihtiva eden metinleri nakleder.⁶⁷² Metinlerden babla ilgili olmayan kısımları çıkarmaz. Bazan metnin, içinde rivayet edildiği babın konusu dışındaki konularla ilgili, daha sonra başlık açar, fakat o metni tekrardan ve taktiden kaçındığı için yeniden rivayet etmez. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz babdaki, evde kılınan tatavvu namazları ile ilgili daha sonra bab açmış,⁶⁷³ fakat daha önce rivayet ettiği hadisleri ne takti ne de tekrar etmiştir. Ancak çok az da olsa bazan tekrar ettiği⁶⁷⁴ bazan da takti yaptığı olmuştur.⁶⁷⁵ Bunların miktarı ise önemli bir yekun tutmaz.⁶⁷⁶

⁶⁷⁰ Bazı örnekler için bk. Musannaf, I, no: 793,806,935,1377; III, no: 5339; IV, no: 8676; V, no: 9152

⁶⁷¹ a.g.e., III,62

⁶⁷² a.g.e., III, no: 4809,4810,4825,4826

⁶⁷³ “Bâbu’t-Tatavvu’ fi’l-Beyt” Musannaf, III,70

⁶⁷⁴ Bk. Musannaf, VII, no: 12972 , 12976

⁶⁷⁵ a.g.e., I, no: 5 de takti yapılmıştır. Tam metin, I, no: 138 dedir.

⁶⁷⁶ Abdürrezzak isnadda tahvil de kullanır. Fakat matbu Musannaf’da “ha” harfi ile tahvilin bir yerde yapıldığını tesbit ettik, (VIII, no: 15012) O daha çok “vav” atıf harfini kullanarak tahvil yapmaktadır, (bk. I, no: 938-2033; IV, no: 7682; c: VI, no: 11754) Abdürrezzak az da olsa telfik de yapmıştır, (bk. III, no: 4926)Tahvil için bk. A. Naim, Tecrid Tercemesi, I, Mukaddime s.449; M. Uğur, Hadis Terimleri Sözlüğü, s.106, 387; telfik için bk. A. Naim, a.g.e., s.474-476, M. Uğur, a.g.e., s.400-401

e- Mükerrer Rivayetler

Musannaf'da isnadı ve metni aynı olan mükerrer rivayet çok azdır.⁶⁷⁷ Bu bakımdan, Abdürrezzak'ın söz konusu türden tekrarları esas itibariyle benimsemediğini belirtmeliyiz.⁶⁷⁸ Esas itibariyle Abdürrezzak mükerrer rivayetten kaçınır. Aynı metnin isnadı farklı ise, isnadı zikreder ve "misluhû" veya "nahvehû" der, metni zikretmez.⁶⁷⁹ Çok az yerde, farklı isnadı zikredip metni de hafzetmediği görülür.⁶⁸⁰

Abdürrezzak'ın, isnadı farklı, lafızlarında da farklılıklar bulunan fakat aynı olan hadisleri, mükerrer olarak daha çok, aynı bab içinde rivayet etmek tarzında tekrarları vardır. Başka bir deyişle o, aynı hadisi mükerrer olarak, bir bab içinde farklı isnadlarla nakleder. Fakat bu mükerrerlerde lafız farkları bulunur. Bu türden tekrar etme uygulaması neredeyse bab sayısı kadardır. Fakat tekrar edilen hadisler o bab içinde mükerrerdirler. Bunun amacı da metnin ihtiva ettiği farklı lafızlarla, konunun anlaşılmasına katkıda bulunma çabası veya daha önce zikredilen metindeki bilgilere ilâve olarak karşılaşılan başka sorulara da cevap arama gayretidir. Bir başka deyişle, bu methodla konunun detaylarına inmeye çalışılmaktadır.⁶⁸¹

Bir bab içinde rivayet edilen hadisin başka bablarda tekrarı ise az görülür. Bu türden tekrarın sebebi, Abdürrezzak'ın takti yapmamasıdır. O, takti yapmadığı için, bir hadisi konusuna göre başka bab-

⁶⁷⁷ Bunların bir kısmına muhakkık dipnotlarda işaret etmektedir.

⁶⁷⁸ Matbu Musannaf'da mükerrer olan Kitabu Ehli'l-Kitâb ve Kitabu Ehli'l Kitabeyn'in ihtiva ettikleri mükerrer rivayetler konumuz dışındadır. Bu kitapların ihtiva ettikleri hadislerin ve babların kendi aralarında mükerrerlerinin bulunması tabiidir. Ancak Musannaf'ın diğer ravisi Deberî'nin rivayet ettiği başka kitablarda da mükerrer bablar bulunmaktadır. Meselâ: Kitabu Ehli'l-Kitab'deki "Nikâhu'l-Mecûsi'n-Nasrâniyye", (VI,80)babı, Deberî'nin rivayet ettiği Kitabu't- Talâk, da tekrar edilmektedir. (VII,182) Bunun başka örnekleri de bulunmaktadır. (Bk. VI,84-85 ve VII,188)

⁶⁷⁹ Bunun örnekleri Musannaf'ın her yerinde çokça bulunur. Bk. a.g.e., I,84,166

⁶⁸⁰ a.g.e., III, no: 5311,5312

⁶⁸¹ Musannaf, I, no: 352,353 , 2112,2117;VI, no: 10976-10982

larda tekrar etmek durumunda kalmıştır. Ancak bu tekrarları farklı isnad ve farklı lafızlarla verir. Fakat onların da sayısı azdır. Belki de, hem takti yapmayıp hem de çok tekrar etmeğe mecbur kalmaması, Musannaf'ın bab sayısının azlığı sayesinde. Yani, konular bablarla fazla detaylandırılıp çok başlık açılmadığından, hadislerin de sık sık tekrarı gerekmemiştir. Ayrıca tekrardan kaçınılması prensibine uyularak bir hadisin içinde bulunduğu bab dışında ihtiva ettiği hususlar ile ilgili olarak, sonradan başlık açıldığı, fakat önce geçen hadisin, bu babda tekrar edilmediği bile görülmektedir.⁶⁸²

Abdürrezzak'ın pek taraftar olmadığını miktarının azlığından anladığımız mükerrer rivayetlere farklı hüküm istinbatı için zaman zaman başvurduğu da görülür.⁶⁸³ Bazan da tahammül farkını göstermek için tekrar eder. Meselâ an'ane ile rivayet edilen bir hadisi semâ'a delalet eden lafızlarla tekrar nakleder.⁶⁸⁴

Tekrarlarla ilgili olarak, ilk dönem hadis kaynaklarında pek görülmeyen, atıfta bulunma metodunun kullanıldığını görüyoruz. Kitabü'l-Mekâtib de, mükâteb'in alım- satımı ile ilgili hadisler tekrar edilmiş ve "Bu konu Hz.Peygamber (S.A.V) ve Ömer b. Abdüllaziz'den rivayetlerle Kitabü'l-Buyu'da açıklanmıştır," denilmiştir. Bu açıklamanın râviye ait olması mümkün ise de, Abdürrezzak tarafından tekrar edilmemiş olması, onun tekrardan kaçındığının bir delili olarak kabul edilebilir.⁶⁸⁵

⁶⁸² a.g.e., I, no: 974. Daha sonra gelen babla ilgili hususlar ihtiva ettiği halde bu babda tekrar edilmiştir. Bu babda artık uygulamaya dair Atâ ve Zührî'nin görüşleri nakledilmiştir.

⁶⁸³ a.g.e., I, no: 2038 ve 2076; V, no: 9293 ve 9308; VI, 10356 ve 10361

⁶⁸⁴ a.g.e., IX, no: 16394 ve 16402

⁶⁸⁵ Musannaf'ın Deberî tarafından rivayet edilen nüshasında Kitabü'l-Buyu bulunmadığı için bu ibare Musannaf'a daha sonra eserin çeşitli kısımlarını bir araya getirerek istinsah eden şahıs tarafından konulmuş olabilir. Fakat Abdürrezzak okuturken o, kitabının farkında olduğu için bu açıklamanın ona ait olması da mümkündür. Ancak, Deberî'ye ait olmadığı kesindir. Çünkü Deberî'nin yanında Kitabü'l-Buyu yoktur ki ona atıfta bulunabilsin. Biz Kitabü'l-Megâzi'yi Musannaf'ın bir bölümü olarak düşünmediğimizden, Kitabü'l-Cihad'daki bazı hadislerin burada da zikredilmiş olmalarını meselâ (V, no: 9394 ve 9728) i tekrar olarak değerlendirmiyoruz.

VI- ABDÜRREZZAK'IN ŞARTLARI

Bir muhaddisin şartları denilince, onun makbul ve muteber kabul ettiği hadislerin taşıdıkları özellikler anlaşılmaktadır. Pekçok bilgin eserine aldığı hadislerde söz konusu özellikleri aramış ve daha sonra, bu özellikleri taşıdığını düşündüğü hadisleri kitabına dahil etmiştir. Bu özellikler sened ve metinle ilgili oldukları gibi hadislerin tahammülü ve edâsıyla da ilgili olmaktadır. Bu durumda bir muhaddisin şartları denilince onun sened ve metin ile, hadisin tahammül ve edâsında aradığı özellikleri, o, muhaddisin şartları olarak anlamak lazımdır. Esasen, bir muhaddisin şartları diye tesbit edilen özelliklere uymayan hadisler aynı muhaddisin eserinde görülebilmekte veya, aksi de vârid olmaktadır. Bir muhaddisin şartlarına uyduğu iddia edildiği halde, onun eserine almadığı hadisler de bulunabilmektedir. Nitekim, Buhârî'nin sahih'ine müstedrek yazan Hâkim (405/1014) de bu iddia ile eserini yazmıştır.

Bu genel ifâdelerden sonra belirtmemiz gereken önemli bir nokta vardır. O da, hiç bir muhaddisin kendi şartlarını, "benim şartlarım" diyerek belirleyip kimseye sunmadığıdır. Zaten Buhârî gibi büyük bir muhaddis bile bu konuda açık bir şey söylememiş yalnızca Sahih'inin Kitabü'l-İlm bölümünde bazı ipuçları sayılabilecek bilgiler nakletmiştir. Bu konuda bilgi verdiği kabul edilen bilginler Müslim ve (261/875) Ebû Davud (275/888) dur. Bu bilginlerden Müslim, Sahih'ine yazdığı mukaddime ile⁶⁸⁶ Ebû Davud da kaleme aldığı bir Risâle ile,⁶⁸⁷ kitaplarına dahil ettikleri hadislerin özelliklerinden bir kısmını açıklamışlardır. Fakat her iki müellif de, hadis kabulünde esas kabul ettikleri ilkelerin tamamını adı geçen yerlerde belirtmemişlerdir. Bunun sonucu olarak da bu muhaddislerin ve başkalarının hadis kabul şart-

⁶⁸⁶ Müslim, Sahih, I,3-35

⁶⁸⁷ M. Uğur, H. İ. Edebiyatı, s.282; K. Sandıkçı, İlk Üç Asırda, s.181

larının neler olabileceği tartışma konusu olmuştur. Ancak bu tartışmalarda hadis bilginlerinin kendi ifâdelerine dayandırılmamış, beyanlar hep kişisel kanaatlardan ibaret kalmıştır. Daha önemlisi ise, bu şartların tesbitinde anlaşma sağlanamamış olması ve farklı şartların kabul edildiğinin iddia edilmesidir.

Böyle bir muhaddisin şartlarını tesbit çalışmalarının daha çok Buhârî ve Müslim üzerine yoğunlaştığını görmekteyiz. Abdürrezzak'ın şartlarını tesbit için herhangi bir araştırma bizim tesbitimize göre geçmişte ve yakın zamanlarda yapılmış değildir. Ayrıca bu konuda Abdürrezzak'ın bize ulaşan görüşleri de olmadığından, O'nun Musannaf'a aldığı hadisleri inceleyerek bazı tesbitlerimizi aktarmakla yetineceğiz.

Abdürrezzak'ın Musannaf'a aldığı hadislerin ortak bir özelliğini tesbitle, Abdürrezzak'ın şartlarından birini belirleyecek olursak, Musannaf'da sıhhat yönünden her çeşit hadis bulunduğu için, Abdürrezzak'ın hadisin sahih olmasını şart koştuğunu kabul edemeyiz. Fakat Musannaf'ın tamamında görülebilen özellik, zayıf olsun sahih olsun, hadislerin uygulama ile olan ilgileridir. Yani Abdürrezzak, genellikle ma'mûlun bih olan/ kendisiyle amel edilen hadisleri almıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, onun amacı, dinî pratiklere dâir hadis ictihad ve fetvaları ortaya koymak olması nedeniyle amel edilen hadisleri Musannaf'a almayı esas almıştır diyebiliriz.⁶⁸⁸

⁶⁸⁸ Musannaf'daki zayıf hadislerle ilgili olarak önemli bir hususu burada belirtmemiz gerekmektedir. Musannaf'da isnadî muntakâ bin civarında rivayet bulunmaktadır. Bu inkıtâ' nedeniyle de hadisler zayıftır. Ancak bu durum, Abdürrezzak'tan mı kaynaklanmaktadır, ravilerden mi? tesbit etme imkanımız bulunmamaktadır. Fakat Deberî'den kaynaklanan durumların bulunduğunu, daha önce zikrettiğimiz İbnü's-Salah'ın bir ifâdesiyle belirtmiştik. Bu durumda bir kısmının ravilerin eseri olduğu kesindir. Ama Abdürrezzak'ın böyle rivayeti hiç olmamış mıdır? Bilemiyoruz. Bu nedenle Abdürrezzak'ın şartları içerisinde zayıf hadisi Musannaf'a almak veya almamak diye bir şartın bulunup bulunmadığından söz edemiyoruz.

Hadislerin bu ortak özelliğinden başka Abdürrezzak'ın rivayet ettiği hadislerin, şeyhinden semâ'ı olan râvilerin rivayet ettiği hadisler olduklarını görmekteyiz. Öyle ki pek çok hadisin isnadında, râviler, şeyhleri olarak tanınan şahıslardan rivayet etmektedirler. Nâfi'nin İbn Ömer'den, İbn Cüreyc'in Atâ'dan rivayetleri gibi. Isnadlar incelendiğinde râvinin, hadis aldığı şeyhin meşhur öğrencisi olduğu görülmektedir.⁶⁸⁹ Bu durumda onun semâ'ı esas aldığı da söylenebilir. Fakat bu semâ'ı Abdürrezzak'ın anlayışındaki semâ, yani arz'ı da sema kabul eden bir anlayış çerçevesinde sema'dır. Abdürrezzak Musannaf'a mükâtebe ve münâvele ile elde ettiği bazı hadisleri de almıştır. Ayrıca Amr b. Şuayb'ın dedesinden rivayetleri de Musannaf'da bulunmaktadır.⁶⁹⁰ Bu isnadla riayet edenler, vicâde yoluyla elde edilen hadisler olarak kabul edildiğinden, onun bu methodla rivayet edilen, hadisleri de aldığı görülmektedir.

Musannaf'da munkatı isnadla rivayet edilen bazı hadislerin muttasıl senetle rivayetlerini, muhakkık zaman zaman göstermektedir. Belki, bu, seneddeki inkita'ın râviler den kaynaklandığına da delil sayılabilir.

Bu durumda Abdürrezzak'ın şartlarını, şöyle sıralamak mümkündür. Ona göre makbul hadis:

-Ma'mulün bih olacak (Abdürrezzak amel etmese bile rivayet edilen hadisle amel edenler bulunacak)

-Sema'ı olan şeyhten rivayet edilmiş olacak (Burada arz'da sema'a dahildir)

⁶⁸⁹ Burada belirttiklerimiz isnadında meçhul râvi bulunmayan raviyetler için geçerlidir.

⁶⁹⁰ Musannaf, VIII, no: 12286, Ma'mer'in benzer bir rivayeti için bk. a.g.e., IV, no: 7234

-Münavele, Mükâtebe ve vicade metodlarından biri ^{ile} elde edilmiş olacak. Fakat hemen belirtelim ki, onun bu yolla elde ettiği hadislerden Musannaf'a aldıklarının miktarı çok azdır.

VII-ABDÜRREZZAK'IN KAYNAKLARI

Tevarih ve vefayat müelliflerinin de belirttikleri gibi, Abdürrezzak müfessir, muhaddis ve fakih olduğu için, üç ilimden de kaynaklar kullanmıştır. Ayrıca Zuhri'nin Meğâzi'sinin râvisi olduğundan siyer kaynaklarından da haberdardır ve bunlardan yararlanmıştır. Abdürrezzak'ın hocaları hakkında bilgi verirken belirttiğimiz gibi onun, eserinin 4/5 ünü (yaklaşık onsekizbin rivayetten, onbeşbinin i, %80'den fazla) şeyhleri Ma'mer, Sevrî ve İbn Cureyc'den aldığı rivayetler oluşturmaktadır. Bu şeyhlerinin eserlerini, varrakların kendisi için yazdıkları kitaplardan hocalarına arz metoduyla almış olması, hem tahammül metodunun üstünlüğü hem de yazılı kaynaklara dayanmış olması, bakımından çok önemlidir. Çünkü bu üç şeyhinin de hadise dair meşhur eserleri bulunduğunu bilmekteyiz. Ancak Abdürrezzak'ın bu kaynaklardan iktibaslarının özelliklerini ve uygunluk derecesini tesbit imkânımız bulunmamaktadır. Çünkü İbn Cureyc ve Sevrî'nin eserleri zamanımıza ulaşmış değildir. Ma'mer'in Câmi'inden ise, bir kısım hadisler (binaltıyüzonbeş kadarı), Musannaf'ın sonunda Abdürrezzak'ın rivayetiyle zamanımıza ulaşabilmiştir. Fakat bu hadisler Câmi'in aslî hüviyetini görme imkânı vermemektedirler. Sebebi ise, Abdürrezzak'ın hocası Ma'mer'in Câmi'indeki hadislerin büyük bir kısmını, kendi eseri Musannaf'a dahil edip kalan kısmını- ki bunlar konuları itibariyle karışık hadislerden oluşmaktadır- Musannaf'ın sonunda ayrıca rivayet etmiş olmasıdır. Muhakkık hem Câmi'de, hem de Musannaf'da bulunan bir tane hadis tesbit edebilmiştir.⁶⁹¹ Câmi zamanımıza tam ve tasnifi

⁶⁹¹ Bk, no: 9219 ve no:20071

değiştirilmemiş olarak gelebilmiş olsaydı, Abdürrezzak'ın oradan hangi hadisi, hangi çerçevede aldığını değerlendirme ve karşılaştırma imkânımız olurdu.

Bizce burada önemli olan husus, Abdürrezzak'ın kaynaklarının yalnızca bu üç şeyhi itibariyle yüzde seksenden fazlasının yazılı ve güvenilir kaynaktan olduğunun bilinmesidir. Bu durum Abdürrezzak'ın kaynaklarının dağınık olmadığını da göstermektedir.⁶⁹²

Abdürrezzak'ın bu üç kaynağından başka yaklaşık bin hadis aldığı Süfyan b. Uyeyne ile gene bin kadar daha hadis aldığı İmam Azam Ebû Hanife (150/767), Abdurrahman b. Amr el-Evzâî (157/774), İsrail b. Yunus b. Ebî İshak es-Sebiî (162/778), Malik b. Enes (179/795), Abdullah b. el-Mübârek (181/797) ve Veki b. el-Cerrâh (197/812)⁶⁹³ gibi şeyhleri de kitap sahibi muhaddislerdir. Buraya kadar belirttiklerimizin dışında, yaklaşık bin kadar hadis aldığı şeyhleri de ya müellif veya musannıf muhaddislerdir, yahut da uhdesinde rivayet hakkına sahip olduğu bir nüsha bulunan râvilerdir. Bunlardan uhdesinde rivayet hakkı bulunan kitaba sahip râvi olarak, Tâvus b. Keysan (106/724) Mücahid b. Cebr (103/721) Ebû Salih gibi meşhur bilginlerin çocuklarını misal olarak zikredebiliriz.⁶⁹⁴ Müellif muhaddisler olarak ise İbrahim b. Tahman (163/780)⁶⁹⁵ Ubeydullah b. Ömer (147/764)⁶⁹⁶ Hişam b. Hassan (147-765)⁶⁹⁷ Hüseyim b. Beşîr (183/799)⁶⁹⁸ İbrahim b.

⁶⁹² Halbuki, bilginlerin büyük çoğunluğunca, en sahih kitap olarak görülen Buhârî'nin Sahih'i bile, kaynaklarının dağınık olması nedeniyle tenkit edilmektedir. Bk. Fuad Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları, s.64

⁶⁹³ Abdürrezzak bu şeyhinden, "Ebu Süfyan" künyesiyle rivayet eder. Bk. Musannaf, VIII, no:14924,15115. Veki'in Musannaf'ı vardır. Bk. Kettani, er-Risâle, s.40

⁶⁹⁴ Bu bilginlerin oğulları, babalarının kitaplarını rivayet etmekle meşhurdurlar. Bk. İbnu's-Salah, Ulûm, s.283-285. Musannaf'daki rivayetlerden mücahidin oğlundan alınanlar için Bk.V, no: 8830, 9080, 9102, VII, no: 12153, 12166, VIII, 16116, X, no: 18400, Tavus'un oğlundan rivayetler için bk.V, no: 9216, 9226, 9212, 9381, 9694, Ebu Salih'in oğlundan rivayetler için Bk.V, no: 9255, 9574; X, no: 18934,19379 .

⁶⁹⁵ Kemâl Sandıkçı, İlk Üç Asırda, s.387-388

⁶⁹⁶ Kemâl Sandıkçı, a.g.e., s.44

⁶⁹⁷ Kemâl Sandıkçı, a.g.e., s.185

⁶⁹⁸ Kemâl Sandıkçı, a.g.e., s.227-228

Muhammed b. Ebî Yahya el-Eslemî (184/800)⁶⁹⁹ ve Yahya b. Said el-Kettan'ı (198/813)⁷⁰⁰ zikredebiliriz. Buraya kadar ifâde etmeye çalıştığımız tesbitlerimizden Abdürrezzak'ın kaynaklarının tamamına yakının yazılı kaynak olduğu anlaşılmakta, bu kaynakların yazarı veya sahiplerinin de sika ve meşhur bilginler oldukları görülmektedir. Kaynaklarımızda, Abdürrezzak'a kaynakları sebebiyle yöneltlen ciddi bir tenkit yoktur. Yalnızca Zehebî'nin zikrettiği, Ca'fer b. Süleyman dolayısıyla yöneltlen bir tenkit bulunmaktadır.⁷⁰¹ Ancak Abdürrezzak, Ca'fer'den sadece seksen rivayeti eserine almıştır. Bunlardan da yalnızca sekiz tanesi merfu'dur, diğerleri ictihad ve fetvadır. Pekçoğu zaten senedindeki inkıta yüzünden zayıftır. Bir tanesi de mevzudur.⁷⁰² Bu nedenle yaklaşık onsekizbin hadis içinde bunun da önemli bir yekün tuttuğu söylenemez.⁷⁰³

Abdürrezzak'ın kaynaklarının, yazılı kaynaklar olduğunun tesbiti kadar, onun hadis alırken mezhep veya bölge ayırımı yapmadan, ulaşabildiği ve rivayete değer gördüğü, her bölgenin ve her mezhebin bilginlerinden hadis almış olması da önemlidir. Bu bakımdan Musannaf'ı mezheplerden bağımsız, ilk dönem fıkıh çalışmalarını da ihtiva eden bir hadis mecmuası olarak görmekteyiz. Onun kaynaklarından Ma'mer'in, Yemen; Sevrî, İbn Cüreyc ve Ebû Hanife'nin Kûfe; Mâlik ve Süfyan b. Uyeyne'nin Medine; Abdullah b. el-Mübârek'in Horasan; Evzâî'nin Şam bölgesinin büyük bilginleri olması, Abdürrezzak'ın bu bölgelerin ilmini eserinde topladığını da göstermektedir. Musannaf, hem Basra'lıların, hem de Kûfelilerin rivayetlerini ihtiva etmektedir.⁷⁰⁴

⁶⁹⁹ Kemâl Sandıkçı, a.g.e., s.56

⁷⁰⁰ Kemâl Sandıkçı, a.g.e., s.152-154

⁷⁰¹ Zehebî, Siyer, IX,570

⁷⁰² Musannaf, X, no: 18673

⁷⁰³ Abdürrezzak'a kaynakları dolayısı ile yöneltlen tenkitleri biz ileri de ayrıca değerlendireceğiz

⁷⁰⁴ Musannaf, VIII, no: 14586

Abdürrezzak, hem rey ehlinden, hem de hadis ashabından hadisler almıştır.⁷⁰⁵

Bablarda hadislerin tertibi konusunda bilgi verirken de ifâde ettiğimiz, Abdürrezzak'ın bir bab içinde zikrettiği hadislerden, aynı şeyhinden aldıklarını, genellikle birbiri arkasına sıralaması, aynı zamanda onun, yazılı kaynakları kullandığını gösteren başka bir delil kabul edilebilir. Fakat tevbide (babların isimlerini belirleme ve tertibinde) kaynaklarına mı uydu, yoksa bablar kendi orijinal tesbitleri midir? Bu konuda kesin bir kanaat ifâde etme imkânına sahip değiliz.

Abdürrezzak'ın kaynakları hakkında ne geçmişte ne de günümüzde araştırma yapılmıştır. Biz onun kaynaklarını şeyhleri ve isnadları bakımından ele almak durumundayız. Zaten Fuad Sezgin'in de isabetle belirttiği gibi. "Hadis Musannefâtındaki râviler, iki şey ifâde etmektedir: Râviler ya mücerred olarak bir kaç nesil öteden toplanmış bir hadis kitabının muhtelif halkalarıdır; veyahut bunların sonuncuları, doğrudan doğruya musannıf'ın yanında bulunan kitabın sahibidir."⁷⁰⁶ Bu itibarla bir mecmuanın Musannıf'ının kaynaklarını tesbit ederken şeyhlerinin ve isnadlardaki diğer râvilerin hayatları hakkında bilgi sahibi olmak yeterlidir.

Abdürrezzak'ın şeyhlerinin ve onların eserlerinin tesbit edilmesi sonuçta onun kaynaklarının tesbiti demektir. Bu konuda yukarıda bilgi vermiştik. Isnadlardan, hadislerin, mecmuanın sahibine geliş yollarını izlemek ve isnadların toplandığı ve dağıldığı noktaları tesbit etmek ise, mecmuanın bütün hadislerinin şemalarını çıkarmak ve bu şemalar üzerinde uzun süre çalışmakla mümkün olabilir. Biz yalnızca, isnadlarda, Abdürrezzak'ın şeyhlerinin şeyhleri durumunda olan bir kaç kitap sa-

⁷⁰⁵ Hâkim, Marifetu Ulûmu'l-Hadis, s.66

⁷⁰⁶ F. Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları, s.59-60

hibi bilginin adına işaret ederek, bu konuda da bir fikir vermek istiyoruz. Bunların en önemlileri Said b. el-Müseyyeb (94/713), Şa'bî (103/721), Tavus (106/724), Ata b. Ebî Rebah (114/732), Katâde (118/736) Zühri (124/742), A'meş (148/765) dir. Pek çok isnadın bu râvilerde birleştiği ve sonra tekrar dağıldığı görülmektedir.

Abdürrezzak'ın hadis kaynaklarından başka tefsir kaynakları da bulunmaktadır. Zaten o bir müfessir olduğu için bu tabiidir.⁷⁰⁷ Ancak Musannaf'da Kitabu't-Tefsir bölümü yoktur. Abdürrezzak, rivayet metodu ile yazdığı müstakil bir tefsirin sahibi olduğu için, belki de Musannaf'da özel bölüm açmaya gerek duymamıştır. Daha önce Musannaf'daki açıklamalar hakkında bilgi verirken de belirttiğimiz gibi, onun tefsire dair rivayetleri, yalnızca istinbat edilen ahkâmın kaynağını göstermek amacına yöneliktir. Meâni'l-Kur'an sahibi, Ferra (Yahya b. Ziyad 207/822) ile Mecâzu'l-Kur'an sahibi Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (210/825) Abdürrezzak'ın çağdaşlarıdır, fakat bunlardan rivayeti yoktur. Onun kullanabileceği başka filolojik bir kaynak da tesbit edebilmiş değiliz. Siyere dair konularda ise, rivayet ettiği Zührî'nin Kitabu'l-Meğâzi'si ile gene yukarıda zikrettiğimiz şeyhlerinin eserlerini kullanmıştır.

Abdürrezzak kaynaklarından yararlanırken seçici davranmış, kaynaklarındaki rivayetlerin hepsini, eserine aktarmamıştır. Bunu Musannaf'ın sonunda basılan, Ma'mer'in câmi'ine ait bazı hadisleri görünce daha iyi anlamaktayız. Çünkü bu kısımda zayıf ve mevzu hadisler bulunmaktadır.⁷⁰⁸

⁷⁰⁷ Bu konuda geniş bilgi için, İsmail Cerrâhoğlu'nun "Abdürrezzak b. Hemmam ve Tefsiri" AÜİFD, XV, 1967, Ankara ss.99-111, başlıklı makalesi ile Mustafa Akşit'in "Abdürrezzak b. Hemmam ve Tefsirdeki Metodu" adındaki doktora tezi

⁷⁰⁸ Bk. Musannaf, X, no: 19435, 19444, 19519, 19520, 19569, 19706(Câmi kısmı)

Esasen Abdürrezzak'ın kaynaklarından olması itibariyle, şeyhi Ma'mer'den aldığı, Hemmam b. Münebbih (101/719) Sahife'sinden burada söz etmek gerekmektedir. Çünkü, Hatib'in kaydettiğine göre Abdürrezzak bu sahifeye ayrı bir nüsha olarak sahiptir.⁷⁰⁹ Abdürrezzak, Musannaf'da bu sahife'den otuziki hadis rivayet etmektedir. Hemmam Sahife'sindeki 62 numaralı hadisin sonuna da ⁷¹⁰ "... ve ekzebu'n-nâsi es-Sunnâu." cümlesi ilâve edilmiştir. Bu ziyâde kısmın mevzu olduğu, Aclûnî'nin verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır.⁷¹¹ Söz konusu ziyade esasen Musannaf'a müdahaleyi de göstermektedir. Çünkü bu kısmı Abdürrezzak ziyade etmiş olsaydı, gene ondan rivayet edilen Hemmam sahifesinde de aynı ziyade bulunurdu. Hadisin sahifedeki metni şöyledir.

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ان من الظلم مظل الغنى. وان اتبع أحدكم على مليء فليتبّع:

712

Musannaf'daki metin ise şöyledir:

١٥٣٥٥ — أخبرنا عبد الرزاق قال : أخبرنا معمر عن هشام بن منبه قال : سمعت أبا هريرة يقول : قال أبو القاسم عليه السلام : إن من الظلم مظل الغنى ، وإذا أتبع أحدكم على مليء فليتبّع ^(٢) . قال معمر : وزادني رجل في هذا الحديث عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال : وأكذب الناس الصنّاع .

713

⁷⁰⁹ Hatib, el-Kifâye, s.250

⁷¹⁰ Bk. Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahifa-i Hemmam b. Münebbih s.107. Terc. Kemâl Kuşcu

⁷¹¹ Aclûnî, Keşfu'l-Hafa, I,168. Aclûnî'nin verdiği bilgilerden bir kısmının Musannaf'a, Deylemî'den alınarak ilâve edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bk. İbnu'l Kayyim el-Cevziyye, el-Menâru'l-Münif, s.52. Dipnot:2

⁷¹² Sahif, no:62

⁷¹³ Musannaf, VIII, no:15355

metnin son kısmındaki ziyadenin hem kimden alındığı belli değildir, çünkü Ma'mer'in kaynağı açıklanmamaktadır, hem de sonradan monte edilmiş olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Zaten metne ilaveler sahih bile olsalar, Ziyade'nin kabulü konusunda pek çok tartışma bulunmaktadır. Bize göre ziyade ne Abdürrezzak'tan ne de şeyhi Ma'mer'den olabilir. Kimin tarafından ilave edildiği ve Musannaf'a ne zaman ve nasıl girdiği de bilinmemektedir.

Musannaf'da ayrıca Ma'mer-Hemmam b. Münebbih-Ebu Hureyre tarikiyle gelen fakat Hemmam Sahife'sinde bulunmayan bir metin daha vardır. Metin şöyledir: **عبدالرزاق عن معمر عن همام بن منبه أنه سمع أبا هريرة يقول : قال أبو القاسم عليه السلام : إذا استلجج أحدكم بيمين في أهله ، فإنه آثم له عند الله من الكفارة التي أمر الله بها .**

714

Ayrıca bu sahife'de 9, 108 ve 109 numaralı hadisler, bir kısmı bir kısmına katılmak süretiyle Musannaf'da C.I, no: 474,530 ve 2211 de rivayet edilmişlerdir. Aynı hadislerden elde edilen mana, gene Musannaf, C.I. no: 474 "elvudû'u mine'l-hades" şeklinde bir metinle rivayet edilmektedir. Musannaf ve Sahife'deki hemen her metinde farklılıklar bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı diğerinden daha fazla farklılık göstermektedir. Fakat genel olarak Musannaf'daki metinler daha anlaşılır ve daha tamdır. Sahife'deki 43 numaralı hadis ile Musannaf, c.II, no: 4082 deki metin tamamiyle aynıdır. Yalnız, iki yerde atıf harfleri farklıdır. Birinde "fe" olan atıf harfi diğerinde "vav" dır. Başka metinler arasında bu kadar uyum görülmemektedir.

⁷¹⁴ Musannaf, VIII, No:16036. Aynı isnadla Muaviye'den bir rivayet söz konusu edilir ancak ravi Muaviye'nin sözlerini unuttuğunu söyler. Bk. III, no: 5093

Bu sahife ile ilgili olarak en önemli husus ise "en-nâru cubârun" (ateşin yaktığı hederdir) mevzu metnini rivayet etmekle itham olunan Abdürrezzak'ın,⁷¹⁵ Musannaf'da rivayet ettiği metin şöyledir:

– عبد الرزاق [عن معمر] عن همام عن أبي هريرة
قال : من أصاب العجماء غرم .

716

Halbuki bu metin, Hemmam Sahifesinde şu şekildedir:

– وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : العجماء جرحها جبار ، والبئر جبار ، والمعدن جبار ، والنار جبار ، وفي الركاز الخمس .

717

Bu metin anlam olarak kabul edilemez, zaten kaynaklarımızda da bir takım şartlar ileri sürülerek tevil edilmiştir.⁷¹⁸ Hem de Musannaf'daki rivayette bu kısım yoktur. Bu zikrettiğimiz hususlardan, Musannaf metinlerinin Hemmam'ın Sahife'sindekilerden daha güvenilir oldukları anlaşılmaktadır.

Hemmam'ın sahifesinde bulunduğu halde Musannaf'da bulunmayan metinlerin Musannaf'a dahil edilmeyişlerinin sebebi tesbit edilememiştir. Bu durumdan biz, Abdürrezzak'ın, sahip olduğu her metni Musannaf'a almadığı sonucunu çıkarmaktayız. Esasen Hemmam'ın Sahife'si, diğer kaynaklardaki aynı metinlerin rivayetleri ve Abdürrezzak'tan sonraki durumu ile ilgili olarak ayrı bir araştırmaya muhtaçtır. Biz bu sahifedeki bazı hadisleri mevzuât kaynaklarında gördüğümüzden, Sahife'nin otantikliği konusunda birtakım şüphelere sahibiz. Zaten yüzden fazla rivayetini Abdürrezzak'ın Musannaf'ına

⁷¹⁵ Zehebî, Siyer, IX, 568-569

⁷¹⁶ Musannaf, X, no: 18380

⁷¹⁷ Sahife no: 137

⁷¹⁸ Kamil, Miras, Tecrid Tercemesi, V,310 ;VIII, 216

almaması ve sahifedeki 17. Hadisi Musannaf'daki 2050 numaralı-rivayete⁷¹⁹ 10. hadisi 2644 numaralı hadisten sonra⁷²⁰ ve 107. hadisi de 8411 numaralı rivayetten sonra⁷²¹ mutabaat için zikretmesi, bizim şüphelenmekte haklı olduğumuzu göstermektedir.⁷²²

Abdürrezzak'ın kaynaklarından birisi de Mâlik b. Enes (179/795) dir. Mâlik'in hangi eserinden yararlandığına dair, Musannaf'da bilgi bulunmasa da, bu büyük bir ihtimalle Muvatta'dır. Fakat Musannaf'da Abdürrezzak'ın Mâlik'ten rivayetleri sayı bakımından diğer şeyhleri, Ma'mer, Sevrî, İbn Cüreyc ve İbn Uyeyne'den sonra beşinci sırada gelir çünkü, Mâlik'ten yalnızca ikiyüzüç rivayet almıştır. Bu rivayetler sayı bakımından, diğer dört şeyhinden aldıkları ile karşılaştırılınca çok az oldukları görülmektedir. Özellikle Mâlik'in hadis tarihinde işgal ettiği yer göz önüne alınınca mikdarın azlığı daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Niye Mâlik'ten az rivayet ettiğine gelince, bu konuda elimizde, bizi kesin bir sonuca götürecek bilgi yoktur. Yalnız şu kadarını bir tahmin olarak söyleyebiliriz. Ma'mer ve Malik'in şeyhlerinin bir kısmı aynı şeyhlerdir. Özellikle ikisi de Zührî'den çok hadis almışlardır. Abdürrezzak da Zührî'den pek çok rivayeti Ma'mer aracılığı ile aldığı için, Mâlik'ten aldıklarının miktarı azalmıştır.⁷²³ Abdürrezzak'ın Malik'ten rivayetleri çeşitli yönlerden ve detaylı bir şek-

⁷¹⁹ Musannaf, I, no:2051

⁷²⁰ a.g.e., II, no 2645

⁷²¹ a.g.e., I, no:8412

⁷²² Bu sahife hadis tarihi ve hadisin kitabeti bakımından önemlidir. Ancak, belki de tarihte sahih olarak mevcut bu Sahife'nin zamanımıza ulaşması ile ilgili araştırmalara, yahutta bu Sahife'nin başka rivayetlerinin bulunmasına ihtiyaç vardır. Esasen söz konusu Sahife'nin otantikliği tartışmalıdır. Ukaylî, Onun hadis sayısının otuzdan biraz fazla olduğunu rivayet etmektedir. (Ukaylî, Duafâ, III,109) Halbuki M.Hamidullah'ın neşrettiği nüshada yüz otuz sekiz hadis mevcuttur. Bunların bir kısmı mevduât müelliflerince de tenkit edilmişlerdir. Biz bu sahifedeki ve Musannaf'daki rivayetlerin karşılaştırılabilmesi için metinleri buraya alacağız. Her iki kaynaktaki metni arka arkaya veriyoruz ki karşılaştırma kolayca yapılabilsin. Hadisleri Musannaf'daki sırasına göre sıraladık. Sahife'ye ait metinler için de, Talat Koçyiğit tarafından tercüme edilerek Türkiyede neşredilen eseri esas aldık.

⁷²³ Bir kaç yerde Abdürrezzak, hem Ma'mer hem de Mâlik'ten rivayetlerde bulunur. Ancak bunların sayısı çok azdır. Örnek olarak bk.Musannaf, VI, no: 9853-9854.

ilde, ayrı bir araştırmaya konu olmaya değecek kadar önemlidir. Bu araştırma çok zaman alacağından biz bunu başka bir çalışmaya bırakıyoruz.

Babası Hemmam da Abdürrezzak'ın kaynaklarındandır. Ancak babası bazı bilginlerce tenkit edilmiştir.⁷²⁴ Fakat Abdürrezzak'ın Musannaf'da, babasından rivayetleri yirmiden az fazladır.

Buraya kadar zikrettiklerimizi özetleyecek olursak, Abdürrezzak'ın kaynaklarının en önemlisini üç şeyhi Ma'mer, Servî ve İbn Cüreyc'in eserleri oluşturur. Diğer kaynakları da yazılı kaynaklardır ve şeyhlerinin neredeyse tamamı meşhur ve sika bilginlerdir. Kaynakları bakımından Abdürrezzak adına zikredilmesi gereken en önemli husus ise, onun eserini, sınırlı ve belli sayıda şeyhe dayandırmış olmasıdır. Bazı kaynakları tenkit edilmiş olsa da, Musannaf'ın tamamı göz önüne alınınca, bunların sayı olarak önemli bir mikdara ulaşmadıkları görülmektedir.

⁷²⁴ Zehebî, Mizan, IV, 308

١:

— عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه قال : سمعت
أبا هريرة يقول : قال رسول الله ﷺ : لا يبولن أحدكم في الماء الدائم
الذي لا يجري ثم يتوضأ منه . (Musannaf, I, no:299)

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : لا يبال في الماء الدائم الذي
لا يجري ، ثم يغتسل به . (Sahife, no:73)

٢:

— عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه قال : سمعت أبا
هريرة يقول : قال رسول الله ﷺ : طهور إناء أحدكم إذا ولغ^(٣) فيه
الكلب أن يغسله سبع مرات . (Musannaf, I, no:329)

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : طهور إناء أحدكم ، إذا ولغ
الكلب فيه ، فليغسله سبع مرات . (Sahife, no:35)

٣:

— عبد الرزاق عن عبد الله بن عمر عن نافع عن ابن عمر
أنه كان ينام وهو جالس فلا يتوضأ ، وإذا نام مضطجماً أعاد الوضوء .
(Musannaf, I, no:484)

– عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه أنه سمع أبا هريرة يقول : قال رسول الله ﷺ : لا يقبل الله صلاة من أحدث حتى يتوضأ ، قال : فقال له رجل من أهل حضرموت : ما الحدث ؟ يا أبا هريرة ! قال : فسأء أو ضراط .
(Musannaf, I, no:530)

– وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : لا تقبل صلاة أحدكم إذا أحدث حتى يتوضأ
(Sahife, no:108)

٤٤
– عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه أنه سمع أبا هريرة يقول : قال رسول الله ﷺ : إذا قام أحدكم إلى الصلاة فلا يبزق أمامه ، إنه يناجي الله ما دام في مُصَلَّاه ، ولا عن يمينه [فعن يمينه] ملك ، ولكن ليبصق عن يساره أو تحت رجله .
(Musannaf, I, no: 1686)

– وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : إذا قام أحدكم إلى الصلاة ، فلا يبصق أمامه ، فإنه يناجي الله ما دام في مُصَلَّاه . ولا عن يمينه ، فإن عن يمينه ملكا . ولكن ليبصق عن شماله أو تحت رجله فيدفعه .
(Sahife, no:119)

٥٥
– عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه عن أبي هريرة قال : قال رسول الله ﷺ : والذي نفسي بيده لقد هممت أن آمر فتيان يَسْتَعِدُّوا إِلَيَّ بِخَزَمِ الحُطْب ، ثم آمر رجلاً فيصلي بالناس ، ثم نَحْرُقَ بيوتاً . علي من فيها .
(Musannaf, I, no:1984)

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: والذي نفس محمد بيده، لقد هممت أن آمر فتياناً أن يستعدوا لي بخزم من حطب، ثم آمر رجلاً يصلي بالناس، ثم أحرق بيوتاً على من فيها. (Sahife, no:36)

٦

— أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن أيوب عن ابن سيرين قال: بلغني أن رسول الله ﷺ قال: أبردوا عن الظهر فإن شدة الحر من فيح جهنم وقال بعضهم: من فيح جهنم (Musannaf, I, no:2050)

— عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ مثله. (Musannaf, I, no:2051)

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أبردوا عن الحر في الصلاة، فإن شدة الحر من فيح جهنم. (Sahife, no:107)

٧

— عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه أنه سمع أبا هريرة يقول قال رسول الله ﷺ: لا يزال أحدكم في صلاة ما دام ينتظرها، ولا تنزال الملائكة تصلياً على أحدكم ما كان في المسجد تقول: اللهم اغفر له، اللهم ارحمه. ما لم يحدث. فقال رجل من أهل حضرموت: وما الحدث؟ يا أبا هريرة! قال: فُساء أو ضراط. (Musannaf, I, no:2211)

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: الملائكة تصلي على أحدكم ما دام في مصلاه الذي صلى فيه، وتقول: اللهم اغفر له اللهم ارحمه، ما لم يحدث. (Sahife, no:9)

٨:

— عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه أنه سمع أبا هريرة يقول: قال رسول الله ﷺ: أقيموا الصفوف، فإن إقامة الصفوف من حسن الصلاة. (Musannaf, II, no:2424)

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أقيموا الصف في الصلاة. فإن إقامة الصف من حسن الصلاة. (Sahife, no:44)

٩:

— عبد الرزاق عن معمر عن الزهري عن ابن المسيب عن أبي هريرة أن رسول الله ﷺ قال: إذا قال الإمام: ﴿غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾ فقولوا: آمين، فإن الملائكة تقول: آمين، وإن الإمام يقول: آمين، فليكن وافق تأمينه تأمين الملائكة غفر له ما تقدم من ذنبه. (Musannaf, II, no: 2644)

— عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه أنه سمع أبا هريرة يقول: قال: رسول الله ﷺ فذكر مثل حديث الزهري. (Musannaf, II, no:2645)

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إذا قال أحدكم آمين، والملائكة في الساء فوافق أحدهما الاخرى، غفر له ما تقدم من ذنبه. (Sahife, no:10)

١٠:

— عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه أنه سمع أبا هريرة يقول: قال رسول الله ﷺ: إذا نودي بالصلاة فأتوها وأنتم تمشون وعليكم السكينة، فما أدركتم فصلوا، وما فاتكم فاتموا. (Musannaf, II, no:3403)

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : اذا نودى بالصلاة فأتوها وأنتم تمشون وعليكم السكينة . فما أدركتم فصلوا . وما سبقتم فأتموا .
(Sahife, no:109)

١١:

— عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه أنه سمع أبا هريرة يقول : قال رسول الله ﷺ : إذا أمَّ أحدكم [للناس] فليخفف الصلاة ، فإن فيهم الكبير ، والضعيف ، والسقيم ، وإذا صلى وحده فليطل صلاته ما شاء . (Musannaf, II, no:3712)

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : اذا أمَّ أحدكم للناس ، فليخفف الصلاة ، فان فيهم الكبير وفيهم الضعيف وفيهم السقيم . وان قام وحده ، فليطل صلاته ما شاء (Sahife, no:104)

١٢:

— عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه أنه سمع أبا هريرة يقول قال : قال رسول الله ﷺ : التسبيح للرجال ، والتصفيق للنساء في الصلاة . (Musannaf, II, no:4069)

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : التسبيح للقوم والتصفيق للنساء في الصلاة . (Sahife, no:91)

١٣:

— عبد الرزاق عن [معمر] عن همام بن منبه أنه سمع أبا هريرة يقول : قال رسول الله ﷺ : إنما يجعل الإمام ليؤتم به ، فلا تختلفوا عليه ، فإذا كبر فكبروا ، وإذا ركع فاركعوا ، وإذا قال :

سَمِعَ اللهُ لِمَنْ حَمِدَهُ فَقُولُوا : اللَّهُمَّ رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ ، وَإِذَا سَجَدَ
فَاسْجُدُوا ، وَإِذَا صَلَّى جَالِسًا فَصَلُّوا جُلُوسًا أَجْمَعِينَ .

(Musannaf, II, no:4082)

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : (٤ / آ) إنما الامام ليؤتم به .
فلا تخلفوا عليه . فإذا كبر فكبروا ، وإذا ركع فاركعوا ، وإذا قال سمع الله لمن
حمده فقولوا : « اللهم ربنا لك الحمد » . فإذا سجد فاسجدوا . وإذا صلى جالسا ،
فصلوا جلوسا أجمعين . (Sahife, no:43)

١٤:

— عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه أنه سمع أبا
هريرة يقول : قال رسول الله ﷺ : إذا قلت للناس أنصتوا يوم الجمعة
وهم ينطقون والامام يخطب فقد لغوت على نفسك .
(Musannaf, III, no: 5418)

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : إذا قلت للناس أنصتوا
وهم يتكلمون . فقد لغوت على نفسك . يعني يوم الجمعة . (Sahife, no:120)

١٥:

— عبد الرزاق عن همام بن منبه أنه سمع أبا هريرة يقول :
قال رسول الله ﷺ : إن في يوم الجمعة ساعة لا يوافقها مسلم وهو
يصلي يسأل الله فيها شيئا إلا أعطاه إياه . (Musannaf, III, no:5571)

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : في الجمعة ساعة لا يوافقها مسلم
وهو يصلي يسأل ربه شيئا الا آتاه إياه . (Sahife, no:7)

١٦:

– عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه أنه سمع أبا هريرة يقول : قال رسول الله ﷺ : إني لأدخل بيتي وأجد التمرة ملقاة على فراشي، فلولا أنني أخشى أن تكون من الصدقة لأكلتها .
(Musannaf, IV, no:6944)

– وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : اني لأتقلب الى أهلي فأجد التمرة ساقطة على فراشي أو في بيتي فأرفعها لأكلها ، ثم أخشى أن تكون من الصدقة ، فألقيها . (Sahife, no:94)

١٧:

– عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه قال : سمعت أبا هريرة يقول : قال رسول الله ﷺ : إذا أنفقت المرأة من كسب زوجها من غير أمره فله نصف أجره .
(Musannaf, IV, no:7272)

– عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه أنه سمع أبا هريرة يقول : قال رسول الله ﷺ : لا تصومن امرأة تطوعاً وبعلمها شاهد إلا بإذنه ، ولا تأذن في بيته وهو شاهد إلا بإذنه ، ما أنفقت من كسبه من غير أمره ، فإن نصف أجره له .
(Musannaf, IV, no:7886)

– وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : لا تصوم المرأة وبعلمها شاهد إلا بإذنه . (٦/٢) ولا تأذن في بيته وهو شاهد إلا بإذنه . وما أنفقت من كسبه من غير أمره فان نصف أجره له . (Sahife, no:75)

١٨:

– عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه أنه سمع أبا

هريرة يقول : قال النبي ﷺ : الصيام جنة ، فإذا كان أحدكم يوماً صائماً فلا يجهل ، ولا يرفث ، فإن امرؤ قاتله فليقلل إني صائم .
(Musannaf, IV, no:7443)

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : الصيام جنة. فإذا كان أحدكم يوماً صائماً ، فلا يجهل ، ولا يرفث . فإن امرؤ قاتله ، أو شتمه ، فليقلل إني صائم ، إني صائم. (Sahife, no:15)

١٩:
— عبد الرزاق عن معمر عن همام أنه سمع أبا هريرة يقول : قال النبي ﷺ : إياكم والوصال ، إياكم والوصال ، قالوا : فإنك تواصل ، قال : فإني في ذاكم لست مثلكم ، إني أظل يطعمني ربي ويسقيني ، فاكلفوا من العمل ما لكم به طاقة. (Musannaf, IV, no:7754)

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : إياكم والوصال ، إياكم والوصال ، قالوا : فإنك تواصل يا رسول الله. قال : إني لست في ذلكم مثلكم. إني أبيت يطعمني ربي ويسقيني . فاكلفوا من العمل ما لكم به طاقة.
(Sahife, no:68)

٢٠:
— عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه أنه سمع أبا هريرة يقول : قال رسول الله ﷺ : والذي نفس محمد بيده لخلوف فم الصائم أطيب عند الله من ريح المسك ، يترك شهوته ، وطعامه ، وشرابه من جرّاي فالصيام لي ، وأنا أجزي به . (Musannaf, IV, no:7892)

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : والذي نفس محمد بيده ، لخلوف فم الصائم أطيب عند الله من ريح المسك. يذر شهوته وطعامه وشرابه من جرّاي . فالصيام لي وأنا أجزي به. (Sahife, no:16)

- عبد الرزاق عن معمر عن الزهري عن ابن المسيب عن أبي هريرة قال : نزل نبيُّ من الأنبياء تحت شجرة وكان جهازه تحتها ، ففرصته نملة ، فأمر بجهازه فرفع ، ثم أمر بالشجرة فأُحرقت ، فأوحى الله تعالى إليه : فهلا نملة واحدة يعني التي فرصته .
(Musannaf, IV, no:8411)

- عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه عن أبي هريرة عن النبي ﷺ مثله .
(Musannaf, IV, no:8412)

- وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : نزل نبيُّ من الأنبياء تحت شجرة ، فلدغته نملة . فأمر بجهازه فأخرج من تحتها ، فأمر بها فأحرقت في النار . فأوحى [الله] إليه : فهلا نملة واحدة؟! (Sahife, no:17)

- عبد الرزاق عن معمر عن همام عن أبي هريرة قال : قال رسول الله ﷺ : غزا نبيُّ من الأنبياء فقال : لا يغزو معي من تزوج امرأة لم يبن بها . ولا رجل له غنم ينتظر ولادها ، ولا رجل بنى بناءً لم يفرغ منه . فلما أتى المكان الذي يريد - وجاءه عند العصر - فقال للشمس : إنك مأمورة . وأنا مأمور . اللهم احبسها علي ساعة . فحبسها الله عليه ساعة . ثم فتح الله عليه . ثم وضعت الغنيمة . فجاءت النار . فلم تأكلها ، فقال : إن فيكم غُلُولاً ، فليبايعني من كل قبيلة رجل . قال : فاصقت يده بيد رجلين . أو ثلاثة . فقال : إن فيكم الغلول . قال : فأخرجوا مثل رأس بقرة من ذهب . فألقوه في الغنيمة ، ثم جاءت النار فأكلتها ، قال : فقال رسول الله ﷺ : لم تحل لأحد قبلنا ، وذلك أن الله تعالى رأى ضعفنا ، فطيبها لنا ، وزعموا أن الشمس لم تُحبس لأحد قبله ولا بعده .
(Musannaf, V, no:9492)

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: غزا نبي من الأنبياء ، فقال للقوم: لا يتبعني رجل قد كان ملك بضع امرأة يريد أن يبنى بها ولما بنى . ولا آخر بنى بناء له ولما يرفع سقفها . ولا آخر قد اشترى غنما أو خلفات وهو ينتظر ولادها . فغزا ، فدنا القرية حين صلى العصر أو قريبا من ذلك ، فقال للشمس: أنت مأمورة وأنا مأمور . اللهم احبسها عليّ شيئا فحبست عليه ، حتى فتح الله عليه . فجمعوا ما غنموا . فأقبلت النار لتأكله . فأبى أن تطعمه . فقال : فيكم غلول فليبايعني من كل قبيلة رجل . فبايعوه فلصقت يد رجل بيده فقال . فيكم الغلول . فلتبايعني قبيلته . فبايعته قبيلته . فلصقت يد رجلين أو ثلاثة بيده . فقال : فيكم الغلول . أنتم غلّتم . قال : فأخرجوا له مثل رأس بقرة من ذهب . فوضعوه في المال ، وهو بالصعيد . فأقبلت النار فأكلت . قال : فلم تحلّ الغنائم لأحد من قبلنا . ذلك (٩ / ٢) بأن الله رأى ضعفنا ونغزنا ، فطبها لنا . (Sahife, no:123)

٢٣:

— عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه عن أبي هريرة قال : قال رسول الله ﷺ : كلُّ كَلِمٍ يكلمها المسلم في سبيل الله يكون كهيئتها إذا أصيبت ، يفجر دماً ، قال: اللون لون الدم ، والريح ريح المسك . (Musannaf, V, no:9528) .

— (٧ / ٢) وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : كل كلم يكلم به المسلم في سبيل الله يكون يوم القيامة كهيئتها اذا طعنت يفجر دما ، اللون لون الدم ، والعرف عرف المسك . (Sahife, no:92)

٢٤:

— عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه أنه سمع أبا هريرة يقول : قال رسول الله ﷺ : لولا أن أشق على أمتي ما قعدت خلف سرية تغزو في سبيل الله . ولكن لا أجد سعة فأحملهم ،

ولا يجدون سعةً فيتبعوني ، ولا تطيب أنفسهم أن يقعدوا بعدي
(Musannaf, V, no:9529)

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: والذي نفس محمد بيده، لولا
أن أشقّ على المؤمنين ، ما قعدت خلف سرية تغزو في سبيل الله. ولكن لا أجد
سعة فأحملهم ، ولا يجدون سعة فيتبعوني، ولا تطيب أنفسهم أن يقعدوا بعدي
(Sahife, no:18)

٢٥:

— أخبرنا عبد الرزاق قال : أخبرنا معمر عن همام بن
منبه أنه سمع أبا هريرة يقول : قال رسول الله ﷺ : أيما قرية
أتيتوها فسهمكم فيها - أو كلمة تشبهها - وأيما قرية عصت الله
ورسوله فأزضها لله ورسوله ﷺ ، ثم هي لكم .
(Musannaf, VI, no:10137)

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أيما قرية أتيتوها وأقمت فيها
مسهمكم - وأظنه قال: فهي لكم - أو نحوه من الكلام - وأيما قرية عصت الله
ورسوله فإن خمسها لله ورسوله . ثم هي لكم. (Sahife, no:138)

٢٦:

— عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه أنه سمع أبا
هريرة يقول: قال رسول الله ﷺ : لا يسرق سارق حين يسرق [وهو
مؤمن] ، ولا يزني زان وهو حين يزني مؤمن ، ولا يشرب الحدود -
يعني الخمر - حين يشربها وهو مؤمن ، والذي نفس محمد بيده
لا ينتهب أحدكم نهبه ذات شرف يرفع إليه المؤمنون أعينهم فيها وهو
حين ينتهبها مؤمن ، ولا يغل أحدكم حين يغل وهو مؤمن ، قال :

ثم يقول أبو هريرة : إياكم إياكم ! (Musannaf, VII, no:13684)

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : لا يسرق سارق وهو حين يسرق مؤمن ، ولا يزني زان وهو حين يزني مؤمن ، ولا يشرب الحدود أحدكم — يعني الخمر — وهو حين يشربها مؤمن . والذي نفس محمد بيده ، لا ينهب أحدكم نهبه ذات شرف يرفع المؤمنون أعينهم فيها وهو حين ينهبها مؤمن . ولا يغفل أحدكم حين يغفل وهو مؤمن . إياكم . وإياكم . (Sahife, no:89)

:٢٧

— أخبرنا عبد الرزاق قال : أخبرنا معمر عن همام عن أبي هريرة قال : إن رسول الله ﷺ قال : لا يبيع أحدكم على بيع أخيه . ولا يخطب على خطبته . (Musannaf, VIII, no:14869)

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : لا يبيع أحدكم على بيع أخيه . ولا يخطب على خطبة أخيه . (Sahife, no:111)

:٢٨

— أخبرنا عبد الرزاق قال : أخبرنا معمر عن همام أنه سمع أبا هريرة يقول : عرض النبي ﷺ على قوم اليمين : فأسرع الفريقان جميعاً في اليمين ، فأمر النبي ﷺ أن يسهم بينهم في اليمين أيهم يحلف . (Musannaf, VIII, no:15212)

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : إذا أكره الاثنان على اليمين فاستحياما فأسهم بينهما . (Sahife, no:96)

:٢٩

— أخبرنا عبد الرزاق قال : أخبرنا معمر عن همام بن

منبه أنه سمع أبا هريرة يقول : قال رسول الله ﷺ : أنا أولى الناس
بالمؤمنين في كتاب الله ، فأياكم ترك ديناً أو ضيعة فادعوني فأنا وليه
وأياكم ترك مالا فليؤثر بماله عصبته من كان .
(Musannaf, VIII, no:15261)

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : أنا أولى الناس بالمؤمنين
(٨ / ب) في كتاب الله . فأياكم ترك ديناً أو ضيعة فادعوني ، فإني وليه . وأياكم
ما ترك مالا ، فليؤثر بماله عصبته من كان . (Sahife, no:121)

٣٠:

— أخبرنا عبد الرزاق قال : أخبرنا معمر عن همام بن
منبه قال : سمعت أبا هريرة يقول : قال أبو القاسم ﷺ : إن من
الظلم مظل الغني . وإذا أتبع أحدكم على مليء فليتبّع^(٢) . قال معمر :
وزادني رجل في هذا الحديث عن أبي هريرة عن النبي ﷺ أنه قال :
وأكذب الناس الصنّاع . (Musannaf, VIII, no:15355)

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : إن من الظلم مظل الغني . وإن
اتبع أحدكم على مليء فليتبّع . (Sahife, no:62)

٣١:

— عبد الرزاق [عن معمر]^(٣) عن همام عن أبي هريرة
قال : من أصاب العجماء غرم . (Musannaf, X, no:18380)

— وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : العجماء جرحها جبار ، والبئر
جبار ، والمعدن جبار ، والنار جبار . وفي الركاز الخمس . (Sahife, no:137)

– قال: قرأنا على عبد الرزاق عن معمر عن همام بن منبه
قال : سمعت أبا هريرة يقول : قال النبي ﷺ : لا يُشير أحدكم
على أخيه بسلاح ، فإنه لا يدري لعل الشيطان ينزع في يده ، فيضعه
في حفرة من نار . (Musannaf, X, no:18679)

– وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : لا يشير أحدكم الى أخيه
بالسلاح فانه لا يدري أحدكم لعل الشيطان أن ينزع من يده فيقع في حفرة
من النار . (Sahife, no:99)

VIII-MUSANNAF'IN HADİS EDEBİYATINDAKİ YERİ

Hadis ilminin neredeyse her dalına ait eserlerde adına sık sık rastladığımız Musannaf'ın, hadis edebiyatındaki yeri ondan iktibaslardan anlaşılmaktadır. Ancak bu konu ile ilgili olarak önce, onun geleneksel hadis literatüründen nasıl değerlendirildiğini incelemek istiyoruz. İlk dönem bilginleri bu bakımdan Musannaf'ın bir değerlendirmesini yapmamışlardır. Muahhar bilginlerden ise Dehlevî (1176/1762) nin bir değerlendirmesi bulunmaktadır. Şimdi onu inceleyelim.

Dehlevî şöhret ve ihtiva ettikleri hadislerin sıhhati bakımından hadis kitaplarını dört tabakaya ayırır.⁷²⁵ Buna göre Malik b. Enes'in Muvatta'ı ve sahihayn, birinci tabakayı; Ebû Davud'un sünen'i Tirmizî'nin, Câmi'i, Nesâî'nin Mücteba'sı, ve Kütübu Sitte üzerine çalışmalardan oluşan Razî'n b. Muaviye'nin Tecridu's-Sıhah'ı ile İbnu'l-Esir'in Câmiu'l-Usûl'ünün ikinci tabakayı oluşturduğunu, Ahmed b. Hanbel'in Müsnedinin de bu tabakadan sayılabileceğini belirtir. Daha sonra Abdürrezzak'ın Musannaf'ını da dahil ettiği üçüncü tabaka eserlerinden olarak şu müellifleri ve eserlerini zikreder: Ebû Ya'lâ'nın Müsnedi, Abdürrezzak ve Ebû Bekr b. Ebî Şeybe'nin Musannaf'ları, Abd b. Humeyd ve Tayâlfîs'nin müsnedleri, Beyhakî, Tahâvî ve Taberânî'nin kitapları. Üçüncü tabakaya dahil eserlerin Musannıflarının metodlarını da zikrederken, amaçlarının telhis ve tehzib yapmadan, uygulanabilirliklerine bakmadan, buldukları her rivayeti toplayıp almak olarak belirtir. Bu eserlerin muhtevası hakkında ise, sahih, hasen, zayıf, maruf, garib, şâz, münker, hata sevab, sâbit ve maktub rivayetleri ihtiva ettikleri ve ilk dönem hadis bilginlerinin (mütেকaddimin) bu tabakadaki eserlere fazla rağbet etmeyip, bunlar üzerinde şerh, garib kelimelerini açıklama vb. gibi çalışmalar yap-

⁷²⁵ Aslında dört tabaka der, (bk. s.248), fakat hadis kitabı saymadığı halde beşinci tabakadan da söz eder. Bk. s.252.

madıklarını söyler. Bunlardan başka dördüncü ve beşinci tabaka eserleri ve özelliklerini açıklayarak devam eder.⁷²⁶ Son olarak da bu tabakalardaki eserlerin değerlendirilmesine ve nasıl kabul gördüklerine dair bilgiler aktarırken, birinci ve ikinci tabakadaki eserlere muhaddislerin itimad ettiklerini ve bunlar üzerine dikkatle eğilip çalıştıklarını, ancak üçüncü tabakadakilerle, yalnızca, ricâl ve ilelu'l-hadis'i bilen uzman, bilginlerin amel edebileceklerini iddia eder. Daha sonra da diğer tabakaları değerlendirmeye geçer.⁷²⁷

Dehlevînin kendisinin de konunun başında belirttiği gibi, bu tabakalandırma, onun, geçmişte hadis kitaplarına verilen değer açısından kendine ait tesbitlerinden ibarettir. Bizzat, adını verdiği hadis kitaplarının hepsini görmüş ve hepsinin muhtevasını ricâl ve hadisleri bakımından teker teker incelemiş değildir. Zaten buna imkân da yoktur. Çünkü, adını verdiği eserlerin bir kısmı kayıptır. Bu bakımdan Dehlevî'nin değerlendirmelerini onun başka kaynaklardan elde ettiği bilgiler ile, yalnızca kendine ait tesbitler olduğu bilinmesi ve adını verdiği eserlerin gerçekte makbul veya merdud olmalarının değerlendirildiği sanılmamalıdır.

Bir başka önemli nokta da; O konuyu, hadisciler açısından değerlendirmiş, hadiscilerin de, sahabe ve tabiin kavli, fetva ve ictihadlarını çokca ihtiva eden eserlere pek hoş bakmadıkları için onların bakışına göre Abdürrezzak'ın Musannaf'ını üçüncü tabakadan saymıştır. Ayrıca kriter olarak, eserlerin üzerinde çalışma yapılmış olmasını, esas alması da sağlıklı bir tercih değildir. Çünkü Abdürrezzak'ın Musannaf'ı üzerinde çok çalışma yapılmamasının nedeni onun muteber olmayışı değil, dînî ve politik çalkantılardır.⁷²⁸ Hadis ilmi

⁷²⁶ Dehlevî, Huccetullahi'l-Baliğa, I,247-252

⁷²⁷ Dehlevî, a.g.e., II,252

⁷²⁸ Biz bu konu hakkında ayrıca bilgi vereceğiz

çerçevesinde güvenilirlik bakımından Abdürrezzak'ın Musannaf'ı Ahmed b. Hanbel'in Müsnedinden daha aşağı bir tabakada gösterilemez. Çünkü Abdürrezzak, her bulduğu rivayeti eserine katmamış daha öncede belirttiğimiz gibi, hocası Ma'mer'in bile binbeşyüzden fazla rivayetini Musannaf'a dahil etmemiştir. Musannaf üzerine İbn Müferric'in daha önce sözünü ettiğimiz âlî isnadlarla ilgili çalışması çok önemlidir. Çünkü âlî isnadları üzerinde çalışılacak kadar önemli görülmüştür. Zaten bu isnadları sebebiyle Musannaf'ın haiz olduğu önemi aşağıda söz konusu edeceğiz. Ayrıca Abdürrezzak, eserini kaleme aldığı dönemde dillerde dolaşan pek çok zayıf ve mevzu hadisi Musannaf'a almamıştır. Rivayet yetkisine sahip olmadığı hadisleri rivayet etmediği için ve bu konudaki titizliğinden dolayı hocası Vekî' b. el-Cerrâh da ondan şikayetçi olmuştur.⁷²⁹ Bu nedenle Dehlevî'nin tesbit ettiği tabakalara göre Abdürrezzak'ın Musannaf'ı aslında Mâlik'in Muvatta'ı ile aynı tabaka içinde bulunmalıdır. O da birinci tabakadır. İhtiva ettiği zayıf hadisler sebebiyle bu uygun görülmezse en azından ikinci tabakadan sayılmalıdır. Kaldı ki metod bakımından Muvatta'a çok benzemektedir, Ayrıca zayıf hadisler hem sahihayn'da hem de Muvatta'da da bulunmaktadır.⁷³⁰

Dehlevî'nin bu tabakalandırmasını aynen nakleden, Leknevî'nin bu konuda herhangi bir açıklama yapmaması ilginçtir.⁷³¹ Biz hadis kaynaklarının böyle tabaka tabaka derecelendirmeye tabi tutulmasını doğru, kabul edilebilir ve geçerli görmüyoruz. Çünkü hiç bir hadis kitabı toptan kabul veya reddedilemez. İhtiva ettikleri hadislerin duruma bakmak gerekir. Bunlar da pek çok bakımdan teker teker

⁷²⁹ İbn Manzur, Muhtasarı Tarihi Dimeşk li'bni Asâkir, XV,104; Zehebî, Siyer, IX,567

⁷³⁰ M.S. Hatiboğlu, Müslüman Alimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri, İslâmî Araştırmalar, s.1. Ankara, 1997, ss.1-14

⁷³¹ Leknevî, Kavâidu'l-Tahdis, s.247-251.

incelenmek suretiyle kabul veya reddolunabilir. Kaldı ki hadis kriterleri bakımından bir metin makbûl bile olsa, onun anlaşılması ve uygulanabilirliği bakımından daha pek çok problem söz konusu olmaktadır. Bu problemler de aşıldıktan sonra bir hadis hakkında son söz söylenebilecektir.⁷³² Fakat Dehlevî'nin bu tabakalandırması eğer yalnızca hadis kitaplarının geçmişteki kabul görmelerinin derecesini belirleme ise, bu, bir vakıya işaret etmiş olmak bakımından kabul edilebilir. Yalnız bunun da açıkça ifâde edilmesi ve söz konusu tabakalandırmanın makbul veya merdud olma bakımından yapılmadığının belirtilmesi, ayrıca adı zikredilen eserlerin müelliflerinin metodları konusunda daha dikkatli bilgi verilmesi gerekir.

Musannaf'ın hadis edebiyatında yerine, bir de, isnadları bakımından bakmamız gerekmektedir. Bu açıdan baktığımızda onun uluvvü isnadın ikinci mertebesinde kabul edildiğini görmekteyiz. Çünkü, Hâkim sahih olmak şartıyla isnâdın, Abdürrezzak'ın şehirlerinden İbn Cüreyc, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne Hüseyim b. Beşir, Abdurrahman b. Amr el-Evzâi ve Mâlik b. Enes'e yakın olmasını âli isnad kabul etmiş,⁷³³ Daha sonra gelen âlimler ise bunu uluvvu isnâd'da ikinci mertebe saymışlardır.⁷³⁴ Bizce Hâkim isimleri sayarak konuyu uzatmaktan çekinmeseydi,⁷³⁵ Abdürrezzak'ın diğer şeyhi Ma'mer'in de ismini kesinlikle sayardı. Çünkü ona yakın olmak, zikrettiği isimlere yakın olmaktan daha ileri derecede bir yakınlık ifâde etmektedir. Bu mertebenin Kütüb-i Sitte'nin üstünde bir mertebe olması önemlidir.⁷³⁶ Ayrıca, Abdürrezzak'ın isnadı bunlara yakın değil, doğrudan bunlara dayanmaktadır. Yalnız bu mertebede dikkat edilmesi gereken husus

⁷³² Rivayetlerin kabul edilmesi ile ilgili tartışmalar hk. bk. A. Nâim, Tecrid Tercemesi, I, Mukaddime, s.274-281

⁷³³ Hâkim, Mârifet, s.12

⁷³⁴ A. Nâim, Tecrid Tercemesi, I, Mukaddime, s.193

⁷³⁵ Bk.a.y.

⁷³⁶ Bk. a.y.

bütün bir kitabın değil, teker teker hadislerin söz konusu edilmiş olmasıdır. Bir de aranan şart vardır: Sıhhat, öyleyse, bu çerçeveden bakınca Abdürrezzak'ın sahih olan ve burada ismi zikredilen şeyhlerinden rivayetleri, Kütüb-i Sitte müelliflerinin rivayetlerinden isnad bakımından üstündür. Bu, yalnızca isnad bakımından bir değerlendirme olsa da, Dehlevî'nin değerlendirmesindeki hatayı göstermesi bakımından önemlidir.

Bu iki değerlendirmeden başka bir de Suyûtî'nin, İbn Hazm (456/1064) ın Merâtibu'd-Diyâne'sinden naklettiği bir değerlendirme vardır.⁷³⁷ İbn Hazm'ın değerlendirmede esas aldığı kriter, kitapların yalnızca Hz.Peygambere ait sözleri ihtiva etmeleri ve muhtevalarının sahih olmasıdır. Bu noktadan hareketle o, Sahihayn'ı ve onlar gibi yalnızca sahih hadisleri ihtiva eden diğer kitapları, birinci derece/evlâ dahil eder. Bundan sonra ise gene yalnız, Hz.Peygamberin hadislerini ihtiva eden Tahâvî'nin Musannaf'ı ile Ahmed. b. Hanbel'in müsnedleri ve başka müsnedlerin geldiğini belirtir. Daha sonra da Hz.Peygamberin sözleri ile birlikte başkalarının sözlerini de ihtiva eden kitapların geldiğini zikrederek, bunların Abdürrezzak, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe ve Bakiyy b. Mahled'in Musannafları ile Malik'in Muvatta'ı ve başka Muvattalarla birlikte bazı başka eserlerin isimlerini de zikreder.⁷³⁸ O, Said b. Mansur'un Musannafı ile, Mâlik b. Enes'in Muvatta'ını, Abdürrezzak'ın Musannaf'ından sonra zikreder.⁷³⁹

İbn Hazm'ın bu derecelendirmesini dikkatle incelediğimizde, Onun, Abdürrezzak'ın Musannaf'ını kendi sınıfı içerisinde, birinci sırada zikrettiğini görmekteyiz. Yani ona göre Musannaf, hem Hz.Peygamberin, hem de başkalarının sözlerini ihtiva eden eserler

⁷³⁷ Suyûtî, Tedrîb, I, 110-111

⁷³⁸ Suyûtî, Tedrîb, I, 110-111 Krş. A. Nâim, Tecrid Tercemesi, I, Mukaddime, s.267-269

⁷³⁹ Ahmed Nâim a.g.e., s.110

içirisinide birinci sıradadır. Çünkü bu sınıf içerisinde muhtevası sahih olanlar ilk sırayı (ecell) teşkil ederler. Said b. Mansur'un Musannaf'ı ve Mâlik'in Muvatta'ı da Abdürrezzak'ın Musannaf'ın dan sonra gelir.

Buraya kadar naklettiğimiz değerlendirmeler farklı açılardan bakmaya göre değişmektedir.⁷⁴⁰ Aynı farklı yaklaşımlar nedeniyle Şâfiî'nin, Kur'andan sonra Malik'in Muvatta'ından daha sahih kitap bulunmadığı kanaatında olduğunu,⁷⁴¹ bilginlerin çoğunluğu Buhârî'nin Sahih'i'ni üstün gördükleri halde, Hâkim'in şeyhi Ebû Ali en-Neysâ bûrî'nin Müslim'in sahih'ini en sahih kitap kabul ettiğini,⁷⁴² Buhârî ve Müslim'in kitaplarını müsavî görenlerin de bulunduğunu öğrenmekteyiz.⁷⁴³ Yani öncekilerin kendi şartları ve özelliklerine göre belirledikleri tabakalandırmayı bugün hangi bakımdan ve nasıl yapacağız? Bir hadis kitabını hangi açılardan inceleyip onda hangi özellikleri arayacağız? Bu soruları doğru cevaplandırdığımızda, Abdürrezzak'ın Musannaf'ının yerini hem doğru tesbit etmiş, hem de bugün bizim için taşıdığı anlamı belirlemiş oluruz.

Bir hadis kitabında bugünün ilim dünyasının arayacağı ilk önemli özellik güvenilirliği, diğerleri de, tarihi etkilerden olabildiğince arınmış, orijinal İslâm'ı kavramayı kolaylaştıran, ilk dönem bilginlerinin İslâmı anlama çalışmalarını, eserin müellifinin kendi tercihlerine göre sınırlayıp daraltmadan aktaran, dolayısıyla günümüz müslümanının, toplumsal hayatta dinîpratiklerini gerçekleştirmesini kolaylaştıran, bir kitap olup olmamasıdır. Bunlardan birinci bakımdan baktığımızda

⁷⁴⁰ İsnad bakımından ve İbn Hazm'ın bakış açısından değerlendirmeler sağlıklı olmakla birlikte, bu değerlendirmeler, muhtevanın, kitap sahibi bilginden sahih isnadlarla rivayet edilmesi ile yakından ilgilidir. Musannaf'ın rivayeti ve zamanımıza ulaşan şekli hakkında, tenkide uğramış önemli özellikler taşıdığı bilinmektedir. Ancak kitabın rivayeti konusunda tenkitler, başka hadis kaynakları için de yapılmıştır. (Suyûtî, Tedrîb, I,109)

⁷⁴¹ Suyûtî, a.g.e., I,91

⁷⁴² Suyûtî, a.g.e.,I,93

⁷⁴³ Suyûtî, a.g.e., I,96

ulüvvü isnad konusunda da belirttiğimiz gibi esas itibariyle Musannaf güvenilirirdir.⁷⁴⁴ Diğer bakımından da Musannaf tam anlamıyla bu özelliği taşımaktadır. Fakat Abdürrezzak'ın öğrencileri tarafından kitabın rivayet edilmesi ile ilgili eksiklikler bunlardan müstesnadır.

Şüphesiz her eser müellifiyle birlikte değer kazanır. Bu özellik rivayete dayanan hadis ilminde daha büyük önem arzeder. Musannaf'ın isnadları konusunda da değindiğimiz gibi, Abdürrezzak'ın şeyhleri ve onların şeyhleri akıp gelen hadis pınarının havuzları durumunda olduklarından, Abdürrezzak da kendinden sonraki müelliflerin isnadlarında bağlantı yeri (Muvasalât noktası/ common links) görevi gördüğünden Musannaf'ın hadis edebiyatındaki yeri ve önemi bu bakımdan da çok büyüktür. Onun hadisleri, Kütüb-i Sitte'den başlayıp Beyhakî'nin eserlerine kadar ulaşmakta, Kuzâî'nin meşhur eseri Şihâbu'l-Ahbâr'a kadar varmaktadır.⁷⁴⁵

Musannaf'ın hadis ilminin tarihi ve gelişme sürecinde işgal ettiği mevkii bakımından da önemi büyüktür. Çünkü o, tasnif çağının ilk eserlerindendir. Daha önce de zikrettiğimiz gibi Musannaf hadis tarihinde ilmî yenilik faaliyetlerinin ilk eserlerindendir. O, dönemin, İslâm coğrafyasındaki bütün ilmi, müellifinin şeyhlerinden tevârûsü ile bir araya getirmiş ve sonra tasnifle ilgili yeni katkılarıyla bütün İslâm coğrafyasını yüzyıllarca aydınlatmıştır. Ancak o, Musannaf olduğu halde, tedvin dönemi özelliklerini de taşır. Fakat Kütüb-i Sitte müelliflerinin şeyhleri, Abdürrezzak ve çağdaşı bilginlerin öğrencileri olduklarından, Kütüb-i Sitte çağının temelleri, Abdürrezzak ve çağdaşı olan bilginlerin yetiştirdikleri bu öğrencilerle atılmış ve H. III, asra, hadisin altın çağına böylece ulaşılabilmiştir. Yani, ilk Musannaflardan Ma'mer,

⁷⁴⁴ Ancak her hadisin bu esestane hareket ederek ayrıca teker teker incelenmesi gerekir

⁷⁴⁵ Musannaf'ın râvisi, Deberî'nin, öğrencisi Ebu said Ahmed b. Bişr el-A'râbî (340/952) Kudâî'nin şeyhi Ebu Muhammed Abdurrahman b. Ömer et-Tucîbî'nin şeyhidir. Bk. Ali Yardım, Kuzâî ve Müsnedu's-Şihâb'ı, D.E.ÜİFD. Sayı, IV,325-326

İbn Cüreyc ve Sevrî, Abdürrezzak ve çağdaşlarını yetiştirmişler bunlar da Kütüb-i Sitte müelliflerinin şeyhlerini yetiştirmişler, bu faaliyet neticesinde H. III. asrın hadisde kemâl seviyesine ulaşılmıştır.

Musannaf, kendinden önce yazılmış bulunan, çoğu bugün kayıp hadis kaynaklarından nakiller ihtivâ etmesi bakımından da hadis edebiyatında önemli bir yer işgal eder. Bizce de asıl, üzerinde dikkatle durulması gereken husus burasıdır. Ondaki rivayetlerin isnadlarında adı geçen râvilerin önemli bir kısmı müellif muhaddisdirler. Bunların kaybolmuş eserlerindeki ilmin büyük bir kısmı Musannaf sayesinde zamanımıza ulaşma imkânı bulabilmiştir. Ayrıca Atâ ve benzeri bilgilerin fetva ve icihadlarını, mezheplerin teessüs edip zamana ve şartlara göre değişebilecek ahkâmın, değişmez bir nass olarak kabul edildiği dönemden önceki, ilmî ve fikrî faaliyeti ihtiva etmesi bakımından da yeri büyüktür. Özellikle Abdürrezzak'ın, başka bilgilerin gibi yalnızca hadise önem vermek veya onun büyük bir kısmının manevi, rivayet olduğunu göz ardı edip mukaddes saymak ve yaşanılan hayatı unutmak gibi yanılığa düşmemesi, Musannaf'ın kavl, icihad ve fetvaları da bolca ihtiva etmesi, kişisel ve sosyal bakımdan gerçekleri gördüğünü, bu gerçeklere göre de ona, özellikle hadislerin anlaşılması ve uygulanması ile ilgisi bakımından, ayrı bir önem kazandırmaktadır. Zaten bu nedenle bütün İslâm coğrafyasında okunmuş ve okutulmuş, Endülüs'ü hadisle dolduran Bakiyy b. Mahled (276/889) de kaynak olarak Musannaf'ı kullanmıştır.⁷⁴⁶

⁷⁴⁶ Zehebî, Siyer, XIII, 291. Kettânî, er-Risâletü'l-Müstatrafe, s.41. Yeri gelmişken bir hususa dikkat çekmek isteriz. el-Hadis ve'l-Muhaddisun müellifi Muhammed Ebu Zehv'in eserinde Abdürrezzak ve Musannaf'ı ile ilgili başlık açmaması hem kendisi, hem de eseri adına büyük eksikliktir.

IX-BUHÂRÎ VE MÜSLİM'İN ABDÜRREZZAK'TAN RİVAYETLERİ

Bir hadis bilginini ve eseri hakkında araştırma yaparken, araştırma konusunu teşkil eden bilgin ve eserinin, Buhârî (256/870) ve Müslim (261/875) ile ilişkisinin tesbit edilmesi önemlidir. Özellikle bu bilgin Abdürrezzak gibi Buhârî ve Müslim'e yakın bir zamanda yaşamış ise bu konuya mutlaka değinilmesi gerekir.

Biz konuya başlarken önemine binaen hemen şunu belirtelim, Buhârî ve Müslim'in, Abdürrezzak'ın zamanımıza ulaşan Musannaf nüshasından rivayetleri yoktur. Bu konuda en önemli dayanağımız her iki bilginin de doğrudan Abdürrezzak'tan rivayetlerinin bulunmamasıdır. Yalnızca bir yerde Buhârî'nin talîki vardır.⁷⁴⁷ Ancak talikin, her zaman doğrudan semâ ile rivayet olmadığı da malumdur. Fuad Sezgin, Buhârî'nin semâ ile almadığı rivayetleri talîkan naklettiği kanaatinde dir.⁷⁴⁸ Zaten Buhârî'nin Abdürrezzak'la görüşmemiş olması, bu talîkin semâ ile alınan muallak rivayet olamayacağını göstermektedir. Bu nedenle biz bir kaynak tetkiki açısından konuya bakamayız, yalnızca, Buhârî ve Müslim'in Abdürrezzak'tan hangi râviler aracılığıyla ne kadar hadis aldıklarını tesbit edebilir ve başka bazı hususlarda değerlendirmelerde bulunabiliriz.⁷⁴⁹

⁷⁴⁷ Buhârî, Sahih, ideyn, babu mav'izeti'l- imam....(I I, 9)

⁷⁴⁸ F. Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları, s.108

⁷⁴⁹ Ali Akyüz'ün, Kaynak Tetkiki Açısından Abdürrezzak- Buhârî İlişkisi Üzerine Bir mukayese, (İstanbul 1997) adlı çalışması bu bakımdan dayanaksız görünmektedir. Çünkü Abdürrezzak'ın rivayet ettiği hadislerden Buhârî ve Müslim'in Câmi'lerine aldıkları rivayetlerin hepsi de hep bir ravi aracılığıyla alınmışlardır. Bu ravilerin de hiç birisi matbu Musannaf'ın ravileri değildir. Musannaf'tan bir metni alıp sahihayn da nasıl bulundukları şeklindeki bir araştırmayla varılan sonuçlar ilgisiz ve dayanaksız bir değerlendirme olur. Zaten Buhârî'nin Sahih'inde bulunup da Musannaf'ta mevcut olmayan bazı hadislerle de durum anlaşılmaktadır. (Bk. Ali. Akyüz, Abdürrezzak Buhârî ilişkisi s.41-42) Böyle bir değerlendirme ancak Buhârî ve Müslim'in şeyhleri ve Abdürrezzak'ın da öğrencileri olan şahısların eserleri bulunduğu zaman yapılabilir. Bizce Abdürrezzak'ın Musannaf'ı ile yapılabilecek en önemli mukayase, Musannaf ve Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i arasında olabilir. Çünkü Ahmed b. Hanbel Abdürrezzaktan bizzat hadis almış yakın ilişkisi olan bir muhaddistir. Ayrıca Mâlik'in Muvatta'ı ve Abdürrezzak'ın Musannaf'ı yahut Mâlik -Abdürrezzak-Ahmed b. Hanbel ilişkisi incelenebilir. Özellikle bu son üçlü araştırma, bizi

Buhârî ile Abdürrezzak arasında bağlantıyı sağlayan râviler şunlardır:

Abdullah b. Muhammed el-Cu'fi el-Müsnedî (229/844)

Ali b. el-Medînî (234/848)

İshak b. İbrahim el-Hanzalî, İbn Râhûye (238/852)

Muhammed b. Gaylan el-Adenî (239/853)

Yahya b. Mûsa b. Abdirabbih el-Haddânî (240/854)

İshak b. İbrahim b. Nasr el-Buhârî (242/857)

Yahya b. Câ'fer el-Bîkendî (243/857)

Muhammed b. Râfi el-Kevsec (251/865)

Muhammed b. Yahya ez-Zühli (258/872)⁷⁵⁰

Buhârî bu şeyhleri vasıtasıyla Abdürrezzak'ın rivayetlerinden 108'ini kitabında nakletmektedir.⁷⁵¹ Ancak bunlar matbu Musannaf'ın râvisi olmadıklarından Musannaf'la sahih arasında bir değerlendirme yapamıyoruz.

Yukarıda zikrettiğimiz aynı nedenlerle Abdürrezzak-Müslim ilişkisi konusunda da kaynaklar itibariyle değerlendirmelerde bulunamıyoruz. Ancak, Müslim'in sahihinde Abdürrezzak'ın rivayetlerinin, Buhârînin Sahihinden daha çok olduğu bizim, dört yüz dört rivayet tesbit ettiğimizi belirtelim.

Müslim ile Abdürrezzak arasında bağlantıyı sağlayan, Abdürrezzak'ın öğrencileri, Müslim'in de şeyhleri olan râviler şunlardır:

çok önemli sonuçlara ulaşabilir. Bunlar özel bir araştırma konusu olacağından. Biz bu konuları ayrı bir çalışma olarak yapmayı düşünüyoruz.

⁷⁵⁰ Bu râvilerin kısa hayat hikayeleri ve geniş bilgi alınabilecek kaynaklar hk. Bk. Kemâl Sandıkçı, İlk Üç Asırda Hadis, Ankara-1991

⁷⁵¹ Ali Akyüz, Buhârî-Abdürrezzak İlişkisi, s.41. Biz, yüz on rivayet tesbit ettik.

- 1-Amr b. Muhammed b. Bükeyr en-Nâkîd (232/847)
- 2-İshak b. İbrahim el-Hanzalî, İbn Râhûye (238/852)
- 3-Mahmud b. Gaylân el-Adenî (239/853)
- 4-Muhammed b. Mihran er-Râzî (239/853)
- 5-Ahmed b. Muhammed b. Hanbel (241/855)
- 6-el-Hasan b. Ali b. Muhammed el-Hulvânî (242/857)
- 7-Muhammed b. Yahya b. Ebî Ömer el-Adenî (243/858)
- 8-Muhammed b. Râ'fi (245/859)
- 9-Seleme b. Şebîb (247/861)
- 10-Abd b. Humeyd (249/863)
- 11-İshak b. Mansur b. Behram el- Kevsec (251/865)
- 12-Muhammed b. Yahya ez-Zühlî (258/872)
- 13-Haccac b. Yusuf b. Haccac es-Sekaff, İbnu's-Şâir (259/873)
- 14-Abdurrahman b. Bişr el-Abdî (260/874)
- 15-Ahmed b. Yusuf (264/878)

Bu râvilerden 2, 3, 8, 11 ve 12 sıradakiler, Buhârînin de şeyhleridirler. Müslim Abdürrezzak'a ait rivayetleri daha çok hocaları Muhammed b. Râ'fi ve abd b. Humeyd aracılığı ile almıştır. Ancak İbn Ebî Şeybe (325/849) den rivayetlerle Sahih'inin neredeyse dörtte birini oluşturduğu halde, her nedense İbn Ebî Şeybe'nin Abdürrezzak'tan rivayetlerini, Ondan almamıştır.

Burada bir önemli tesbitimizi daha zikretmek istiyoruz. Müslim'in Sahih'inin hemen her kitabında Abdürrezzak'a ait rivayetler azlık çokluk bakımından, birbirleriyle dengeli bir sayıda bulunduğu halde, Ki-

tabu'l- Fedâil⁷⁵² de çok azdır. Her ne kadar, Musannaf'ta esasen fedâile tahsis edilmiş bir kitab bulunmasa da, fedâile dair münker rivayetlerde bulunduğu konusunda ithama uğrayan Abdürrezzak adına, bir yanlışlığı açığa çıkarması bakımından önemlidir. Bu durumdan Müslim'e fedâil konusunda Abdürrezzak'tan çok az rivayet ulaştığı tahmin edilebilir. Abdürrezzak'a bu konuda yöneltilen tenkidin de yerinde bir tenkit olmadığı anlaşılır.

Buhârî ve Müslim'in Abdürrezza'a ait rivayetleri alırken, daha çok hangi konulardaki rivayetleri aldıkları bunları asıl olarak mı, yoksa şevahid veya mütâbaat suretiyle mi rivayet ettikleri, mevkuf ve maktu rivayetlerin durumlarına dair istatistikler de yapmak suretiyle, inceleme konusu yapılabileceğine inanıyoruz. Fakat böyle bir araştırma ayrıca yapılmalıdır.

X. MUSANNAF'IN HADİS İLMİNE KATKILARI

Musannaf'ın hadis ilmine pek çok katkıları bulunmaktadır. Bunlardan ilk önce belirtilmesi gereken ise, hadis tarihinde tasnifle açılan çığıra katkılarıdır. Bu konu ile ilgili olarak tezimizdeki bazı başlıklar altında, bir takım tesbitlerimizi ifâde etmiştik. Tekrardan kaçınarak şunu belirtmek istiyoruz: Abdürrezzak'ın şeyhleriyle başlayan tasnif faaliyeti, Abdürrezzak ve akranı Musannıfların çabalarıyla bir merhale daha ileriye götürülmüş, zamanla kademe kademe Kütüb-i Sitte seviyesine ulaşılmıştır. Musannaf'ın hadis ilmine bu katkısı kalıcı ve önemli bir katkıdır. Maalesef bu katkı, lâıyk olduğu takdiri ne tarihte ne de günümüzde görmüştür. Halbuki her ilimde temel kaynakları durumunda olan eserlerin katkıları, her vesile ile dile getirilir, üzerinde çeşitli açılardan önemli araştırmalar yapılır. Musannaf'ın bu konuda kıymeti takdir edilmemiştir. Onun tarihte böyle ihmalinin önemli se-

⁷⁵² Sahih, IV, 1782-1853. Krş. İbn Adiyy. el-Kâmil, V, 315

bepleri vardır. Biz onları yeri geldiğinde dile getireceğiz. Yalnız, günümüzde, özellikle Musannaf'ın modern baskıyla ilim dünyasına sunulmasından sonra dikkatlerin ona yöneldiğini ve üzerinde çalışılmaya başlandığını görmekteyiz.

Musannaf'ın hadis ilmine önemli bir katkısı da, Hz.Peygamberden bir asır sonra kaleme alınmış hadis kaynaklarının muhtevasının büyük bir kısmını zamanımıza taşımasıdır. Bunlar çoğunlukla, ilk asır bilginlerinin yazılı kaynaklarının ihtiva ettiği rivayetlerdendir ve Musannaf'da açık ifâdelerle belirtilerek nakledilirler.⁷⁵³ Zaten onun üç önemli kaynağı olan Ma'mer, İbn Cüreyc ve Sevrî'nin eserleri, hem yazılı kaynak olmak hem de yazılı kaynaklara dayanmak bakımından büyük önemi haizdirler. Onların naklettikleri bu ilim Musannaf sayesinde zamanımıza ulaşmış ve başka kaynaklara da özellikle, sahabe tarafından yetiştirilmiş olan tabi'în ve onların da öğrencileri olan tebeu't-tabiîne ait olması Musannaf'ın hadis ilmine katkılarına ayrı bir önem kazandırmaktadır.

Musannaf'ın bizce hadis ilmine katkıları içinde günümüz bakımından zikretmemiz gereken en önemli husus, onun hem çok konuda hadis, ictihad ve fetva içermesi hem de bir hadis, ictihad ve fetvanın çok tarikten rivayetini bize aktarmasıdır. Böylece, her rivayetin güvenilir ve tam metnine sahip olmaktayız. İctihad ve fetvalarla da bir hadisin nasıl anlaşılıp uygulandığını okuyup bunların ışığında kendimize yeni bir metod geliştirebileceğimizi görmekteyiz. Ayrıca, o dönemin, hadisleri anlama çalışmaları hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Özellikle tabi'în ve tebeu't-tabiînden nakledilen bilgiler ışığında, mezheplerin sınırları daraltılmış bir dinî hayatı öngördüğü günümüzde, Kur'an ve sünnetten başka, bağlayıcı kabul edilmeyen bir

⁷⁵³ Örnek olarak Bk. VIII, no: 15702, IX. no: 17694,17695. 17698. 17700. 17706, 17708.

dinîhayatı önermesi bakımından günümüz insanların hadisleri anlamasına çok büyük katkıları bulunmaktadır. Bunlardan başka ihtiva ettiği bir hadisin birden fazla rivayetiyle de hadisler üzerinde çalışma zemini sağlamakta, bize inceleme ve tercih imkânı tanımaktadır.

Bunlardan başka batılı araştırmacıların hadislerin yazı ile, tesbitine dair hadise yönelttikleri tenkidlere karşı Musannaf'ın yazılı kaynaklara dayanmış olması, iyi bir cevap niteliği taşımaktadır. Nitekim bu özelliği batılıların dikkatini çekmiş ve hadisin otantikliği konusundaki araştırmalara Musannaf'ın önemli katkılar sağlayabileceğini dile getirmek zorunda kalmışlardır.⁷⁵⁴ Gene müsteşriklere cevaplarda, müslümanlar tarafından da Musannaf kullanılmaya başlamıştır.⁷⁵⁵

Mevzuata dair eser yazan müelliflerin tartışmalarında Musannaf, ihtiyaç duydukları bilgileri onlara sağlayan önemli bir kaynak olarak görülmektedir. Nitekim, İbnu'l-Cevzî ye itirazlarını, Suyûti ve İbn Arrâk Musannaf'daki rivayetlere dayanarak yöneltmişler; İbnu'l-Cevzî'nin mevzu kabul ettiği bazı rivayetlerin Musannaf'da bulunduğunu ve mevzu olmadığını isbat etmişlerdir.⁷⁵⁶

Musannaf ilk dönem hadis kaynaklarından olduğu için, isnadları ile ilgili başlıkta belirttiğimiz gibi râvilerinin önemli bir kısmı sika, sadûk meşhur, büyük hadis bilginleri olduğu ve isnadları uluvvu isnâdın ikinci mertebesinde bulunduğu için, ihtiva ettiği, her bilgi, naklettiği her rivayet aynı zamanda İslâm'a, İslâm'ın anlaşılmasına ve yaşanmasına çok büyük katkılarda bulunmuştur ve bulunacaktır. Sunduğu dinîhayat da, sâde, rahat ve günümüz insanının çok muhtaç olduğu bir dinîhayattır.

⁷⁵⁴ Motzki, a.g.m., s. 9,20-21

⁷⁵⁵ Mustafa el-A'zamî, İslâm Fıkıhı ve Sünnet, s.38 vd.

⁷⁵⁶ Bunlara dair örnekler ilgili başlık altında zikredilecektir. Hadislerin anlaşılmasına katkı konusunda örnek olarak bk.Musannaf, III, no: 4792 ve 4793;VIII, no: 12369; IX, no:16304-16308

XI.MUSANNAF'IN İSLÂM'I DOĞRU ANLAMAYA KATKILARI:

Her hadis kitabı gibi, (Özellikle fıkıh kitapları tertibinde tasnif edilmiş bir hadis kitabı olarak) Musannaf da tamamıyla İslâmı öğrenmek ve yaşamak için kaleme alınmış bir eserdir. Bu bakımdan onda, İslâmı doğru anlamakla ilgili pek çok temel bilgi bulunacağı, pek çok temel meseleye değinilmiş olacağı açıktır ki, vakıa da böyle olmuştur. Biz, bu başlıkta, Musannaf'la birlikte her hadis kitabında bulunabilecek olan konuları değil, daha çok, başka kaynaklarda pek rastlanmayan ve tarihte de farklı şekilde anlaşıp uygulandığı için, bugün müslümanlara bir takım sıkıntılar veren, bazı yaşayış biçimlerinden değişik ve kolaylık sağlayıcı, Musannaf'da nakledilen bazı rivayetleri söz konusu edeceğiz. Bu rivayetlerin içinde merfu hadis bulunduğu gibi kavli ictihad ve fetvalar da bulunmaktadır. Amacımız ise Musannaf'daki bu rivayetler tedkik edilir, doğru anlaşılırsa, İslâm'ın doğru anlaşılabilceğine Musannaf'ın katkılarını göstermektir. Ancak, burada çok kısa olarak zikredeceğimiz hususların, hepsinin teker teker ele alınıp diğer kaynaklarla da karşılaştırmalar yapmak suretiyle daha doğru ve güvenilir bir sonuca varılabileceğini belirtmeliyiz. Zaten bizim amacımız bu başlık altında dile getirdiğimiz her hususta son sözü söylemek değil, dikkatleri bu hususlarla ilgili olarak Musannaf'a çekmektir.⁷⁵⁷

Daha önce belirttiğimiz gibi Musannaf, bir mezhep içinde ve söz konusu mezhebin anlayışına bağlı kalınarak yapılan çalışmalardan önce kaleme alındığı için, onda, (mezheplerin kalıplaşmış, sınırları çizilmiş bir anlayış ve düşünce biçimine insanları zorlamasından) önceki döneme ait, Kur'an ve hadisleri anlama çalışmaları ve sonraki döneme göre farklı yaklaşımları bulabilmekteyiz. Ayrıca Abdürrezzak

⁷⁵⁷ Esasen burada zikredilecek hususlardan hiç olmazsa bir kısmı hakkında detaylı bir çalışmayı tezimizin içinde sunmayı düşünmüştük, ancak tez konumuz uzun zaman çalışması gerektirdiği için buna fırsat bulamadık. İlerde bu konularda özel çalışmalar yapmayı plânlamaktayız..

başka bazı hadis bilginleri gibi, ma'mûlün bih olan, tahammûl tekniği bakımından makbûl olduğunu düşündüğü bir metodla aldığı rivayetleri, kitabına dahil etmiştir. Musannaf'ın bu özelliği bize çok zengin bir döküman kazandırmakta ve çeşitli rivayetler ve uygulamalar içinden tercih imkânı sağlamaktadır.

Bu hususlardan dinle ilgili temel bir anlayışı dile getiren Kitabu'l-Menâsik'deki "Bâbu'l-Fîl ve Eklü Lahmi'l-Fîl"⁷⁵⁸ başlığı altında zikredilen rivayetlerden Kitab ve sünnetle haram kılınmayan şeylerin mübah olduğunun tesbiti, dinî hayattaki sâdelik ve kolaylığı göstermesi bakımından çok önemlidir. Özellikle Atâ'dan rivayet edilen "ed-Dinu Semhun ve Sehlun, din hoşgörü ve kolaylıktır"⁷⁵⁹ sözü her türlü dinîuygulama ve anlayışta bize esas almamız gereken bir ilkeyi göstermektedir. Bunlar dinin nasıl bir kurum olarak kabul edilmesi gerektiği hususu ile ilgili temel anlayış kazandırmaya yöneliktir.

İslâm tarihinde, iktidara gelme ve yönetimi bırakma konularında, toplumsal barışı koruyucu, toplumun büyük bir kısmınca kabul edilebilir yöntemler geliştirilemediği için, İslâm toplumları çok sıkıntılar çekmiş ve çok problemler yaşamışlardır. Bunlardan başka Kur'an'da ifâde edilen "onların işleri aralarında şûra iledir"⁷⁶⁰ kuralı gereği gibi işletilememiştir. Bu konuyla ilgili olarak Musannaf'da Hz. Ömer'in "el-İmâretu şûrâ "buyruk yetkisi şûra ile sağlanır" (elde edilir ve sürdürülür.)"⁷⁶¹ sözünün ifâde ettiği anlam hayata aksettirilebilseydi, herhalde tarih boyunca bu nedenle yaşanan kargaşalar yaşanmazdı.⁷⁶²

⁷⁵⁸ Musannaf, .IV,533 v.d

⁷⁵⁹ a.g.e., I, no: 1637

⁷⁶⁰ 42 Şûrâ: 38

⁷⁶¹ Musannaf, .V, no: 9760

⁷⁶² Hemmam b. Münebbih'in Sahife'sindeki emirliğin Kureys'e ait olduğunu, insanların Kureys'e tabi olacaklarını ifâde eden rivayeti (Sahife no: 128) Abdürrezzak'ın, Musannaf'a almaması dikkat çekicidir.

Bunların dışında Musannaf'da dinîuygulamalarla ilgili olarak geleneksel anlayıştan farklı anlayışı ortaya koyan rivayetler de bulunmaktadır. Binek üzerinde, kibleye sırtı dönük durumdayken namazın câiz olduğuna dair Atâ'nın fetvası,⁷⁶³ Cuma'nın farzından sonra, imamın, mescitte başka namaz kılamayacağına dair İbn Amr'dan rivayet,⁷⁶⁴ Ebû Hureyre'nin, yatsı namazı vaktinin girmesini beklerse uyuyabileceğinden endişe eden kimsenin namazın vaktini beklemeden (şafak kaybolmadan) yatsı namazını kılabileceği ile ilgili fetvası,⁷⁶⁵ abdestte ayakların yıkanması veya meshine dair rivayetler⁷⁶⁶ dinimizi bugün takdim edilen yaşanmaz halinden kurtarıp yaşanabilir hale getirecek, dinî ve sosyal hayata olumlu katkıları bulunabilecek rivayetlerdir. Aynı doğrultuda başka rivayetler de bulunmaktadır. Bunlardan özellikle Kur'an'a abdestsiz dokunma ile ilgili Hz.Ali'nin bir fetvasına dikkat çekmek istiyoruz. Hz.Ali bu konu ile ilgili olarak kendisine yöneltilen soruya cünüplük hariç her halde iken Kur'an okunabileceğini belirtmiştir.⁷⁶⁷ Esasen burada ilgili bab dikkatle incelendiğinde geleneksel anlayıştan farklı ve özellikle Türkçe ilmiyal kitaplarında pek dikkat edilmeyen bir durum görülmektedir.⁷⁶⁸ "Muhtelim" ve "haiz" için cünüplük kelimesi kullanılmamakta, onların durumu zikrettiğimiz bu kelimelerle ifâde edilmektedir. Cünüp olmayan için "tahir"⁷⁶⁹ abdestliye, "mütevaddî" ve abdestli olmayana da "gayru

⁷⁶³ C. II, no: 4530

⁷⁶⁴ C. III, no: 5528. Aynı konuda ikrime'den bk, no: 5533 ve Muaviye'den Bk, no: 5534 de rivayetler bulunmaktadır. Cuma namazının farzından sonra, sünnetini kılmadan camiden çıkanlar hakkında söylenenlerin ne kadar yanlış olduğu anlaşılmaktadır

⁷⁶⁵ Musannaf, I, no: 2150

⁷⁶⁶ a.g.e., I, no: 54,55,56

⁷⁶⁷ Musannaf, I, no:1306. İbn Ömer ve İbn Abbas'ın da aynı kanaatte olduklarını belirten rivayetler bulunmaktadır, Bk.I, no:1313-1314.

⁷⁶⁸ a.g.e., I,332-348 deki bablar

⁷⁶⁹ Ebu Hureyre de yukarıda naklettiğimiz Buhârî rivayetinde kendisini cünüp olduğu için "gayru tâhir" olarak nitelemiştir.

mütevaddî" denilmekte, cünüp kelimesinin ise yalnızca cinsel ilişki sonucu hasıl olan durumdaki insanlar için kullanıldığı görülmektedir. Bu durumda muhtelim ve hâizin de Kur'an okuyabileceği anlaşılmakta bu fetvayı verenlerin de sıradan insanlar değil, Hz.Ali, İbn Ömer ve İbn Abbas gibi bilgin sahabiler oldukları görülmektedir.⁷⁷⁰

Musannaf'da Atâ ve Şa'bî'nin iki önemli fetvaları, gerçekten dikkate değer. Atâ, idrarı sıkışıp bayram namazını da kaçırmaktan korkan kimsenin, idrarını yapıp teyemmümle namazını kılabilceği fetvasını vermektedir.⁷⁷¹ Şu'be de, şayet kendisi cenaze namazına yetişemekten korkarsa, abdestsiz cenaze namazını kılabilceğini bir soru üzerine açıklamaktadır.⁷⁷² Bu fetvalar, dinî uygulamaları kavrayışımız bakımından bize yeni bilgiler vermekte, uygulamaya konu olan ibadetlerde sünnete uygun olarak kolaylaştırmayı esas almaktadır. Musannaf'ın daha pek çok olan, dinî uygulamalara, yararlanılması gereken katkılarından şu bir kaç örneği daha zikretmek istiyoruz:

-Cibrîl'in öğle ve ikindi namazlarını, Hz.Peygambere herşeyin gölgesi kendisinin bir misli iken kıldırıldığına dair rivayet,⁷⁷³

-Atâ'nın, öğle ve ikindi namazlarının gece karanlığı başlayınca ya (akşam namazı vakti girinceye) akşam ve yatsı namazlarının da sabah namazı vaktine kadar, bu namazların kaçmış olmayacağına dair fetvası,⁷⁷⁴ ayrıca Tavus ve İkrime'nin de bu doğrultuda fetvaları bulunmaktadır.⁷⁷⁵ Bu fetvalar ve yukarıdaki Cibrîl'in namaz vakitlerini

⁷⁷⁰ Kur'an öğretiminde özellikle imam Hatip Liseleri ve İlahiyat Fakültelerinde çok sıkıntı yaratan geleneksel anlayıştan kurtulmak gerekmektedir. Bu konuda bilgi için bk. Prof Dr. M.Cemal Sofuoğlu, İslâm Dini Esasları, s.178-179

⁷⁷¹ Musannaf, III, no: 5712

⁷⁷² a.g.e., III, no:6280.

⁷⁷³ Musannaf, I, no: 2027 öğle ve ikindi namazlarının ikisinin de salatu'l-vusta olarak anılması, hk. bk. I, no. 2192-2193,

⁷⁷⁴ a.g.e., I, no: 2219

⁷⁷⁵ Tavus'un Fetvası, bk. no: 2222; İkrime'nin Fetvası, no: 2223

öğretmesi ile ilgili rivayet, namazların cem'i tartışmalarına ışık tutacak mahiyettedir.

-Hz.Peygamberin namazın tesbih, tekbir, tehlil ve Kur'an okumak olduğuna dair hadisi,⁷⁷⁶ namazlar hakkında bizde zihniyet değişikliği yaratmakta, şekilden çok öze zihnimizi yöneltmektedir.

İslâm toplumunda, tarihi anlayışta, çok sıkıntılı bir durumda bulunan kadınlarla ilgili olarak da Musannaf'da, farklı yaklaşımları yansıtan hadis ve fetvalar bulunmaktadır. Bunlardan elbette en önemlisi, başka hadis kaynaklarında da bulunmakla birlikte bizce zikredilmesi gereken, kadınların istemedikleri kimselerle evlenmeye zorlanamayacaklarına dair hadistir.⁷⁷⁷ Hadis kaynaklarında hep tartışılan fakat Musannaf'daki rivayetlerle kolayca anlaşılabilen, kadın, eşek ve köpeğin namazı bozmayacağına dair rivayetler⁷⁷⁸ de zikre değer. Bu konudaki farklı anlayış ve uygulamaları yansıtan rivayetleri birer cümle ile şöyle özetleyebiliriz:

-Kadınların pantolon giymelerini yadırgayanların bu tutumlarının yanlışlığını ortaya koyan bir hadis,⁷⁷⁹

-Kadının kocasına karşı ve dost ziyaretlerinde güzel görünmek için yüzündeki tüyleri yolabileceğine dair Hz. Aişe'nin fetvası,⁷⁸⁰

-Evlenmek isteyen erkeğin kadına bakabileceğine dair hadisler.⁷⁸¹

⁷⁷⁶ a.g.e.,II, no: 3577

⁷⁷⁷ a.g.e.,VI, no:10320

⁷⁷⁸ a.g.e., I, no: 1806; III, no: 2360,2363-2370,2385

⁷⁷⁹ Musannaf, III, no: 5043

⁷⁸⁰ a.g.e.,III, no:5104

⁷⁸¹ a.g.e., III, no:10337-10338

-Hz.Aişe'nin yanında bulunan karı-kocadan akrabası olan erkeğe, herkesin içinde, oruçlu olduğu halde mülâabeyi (öpüp oynamayı) tavsiye etmesi,⁷⁸²

İbadetlerle İlgili Olarak:

-Hz.Peygamberin hanımı Ümmü Habibe'nin hımarsız (bir çeşit başörtüsü) namaz kıldığına dair rivayet⁷⁸³

-Karı-koca olmayan kadınlarla erkeklerin birlikte abdest alabileceklerine dair, İbn Cüreyc'in fetvası⁷⁸⁴

-Gece namaz için camiye gitmek isteyen kadına, erkeğin yasak koyamayacağına dair rivayetler.⁷⁸⁵

-Mescitte erkeklerle birlikte namaz kılanlara İbn Sîrîn'in, erkeklerle benzememeleri için gerdanlık (kılâde) takmalarını istemesi⁷⁸⁶ ile ilgili rivayetler bulunmaktadır.

Muâmelât ve ukubât konularında da farklı yaklaşımları gösteren bir kaç rivayete işâret etmek istiyoruz:

-Şa'bî'nin, azâd etme konusunda iki kadının şهادetini yeterli gördüğüne dair ictihadı,⁷⁸⁷

-Atâ'nın her konuda erkeklerle kadınların şهادetlerini câiz gördüğüne dair rivayet⁷⁸⁸

-Zührî ve Katâde'nin vadeli satışlarda fiat artırma konusu ile ilgili olarak, satıcının peşin alırsan şu kadar, veresi alırsan (daha

⁷⁸² a.g.e., IV, no: 8411.

⁷⁸³ a.g.e., III, no: 5032

⁷⁸⁴ a.g.e., I, no:244

⁷⁸⁵ a.g.e., III, no:5107-5108

⁷⁸⁶ a.g.e., IV, no: 7932

⁷⁸⁷ Musannaf, VIII, no: 15417

⁷⁸⁸ a.g.e., VIII, no:15414

fazlasını isteyerek) bu kadar” demesinde beis olmadığına dair fetvalar⁷⁸⁹

-Abdullah b. Ömer'in alacaklı bir kimsenin, alacağı karşılığında dinar yerine dirhem, dirhem yerine dinar alabileceğine dair fetvası.⁷⁹⁰

-Hz. Ömer ve Abdullah b. Mes'ud'dan dinar ve dirhem karşılığı olarak, başka bir cinsten kıymetlerinin verilebileceğine dair rivayetler,⁷⁹¹ bugünkü döviz alışverişlerinde kaçınılmaz olarak uygulanan alış veriş şekilleridir. Geleneksel Hanefi fıkıh anlayışında ise bu türlü alış veriş faiz olarak değerlendirilmektedir. Esasen Abdürrezzak bu konuda açmış olduğu bab ile döviz alışverişlerinde dine aykırı olmayan başka alış veriş usullerini de göstermektedir.⁷⁹²

Ukubâtla ilgili olarak vereceğimiz örnek ise, Hz.Peygamberin çok farklı bir uygulamasıdır. Eşi olmayan bir hanımı, bir bahçede yakalayan, kucaklayıp öpen, cima dışında her şeyi yapan bir adama; ceza olarak Hz.Peygamber, yalnızca Hud suresinin 114. ayetini okumuş, başka da ceza vermemiştir. Duruma şaşırması olacak ki Muaz b. Cebel, bu hükmün yalnız ona mi ait olduğunu sormuş Hz.Peygamber de bütün insanlar için geçerli olduğunu belirtmiştir.⁷⁹³

Örneklerini sunduğumuz rivayetlerin, ait oldukları konular çerçevesinde, detaylı bir şekilde araştırılması gerektiğini tekrar ederek, bizce Musannaf'ın İslâmı anlamaya en önemli katkısının, ihtiva ettiği sahabe ve tabiîn ictihad ve fetvaları olduğunu belirtmeliyiz.

⁷⁸⁹ a.g.e., VII, no: 14630. Esasen bu konu ile ilgili daha başka rivayetler de bulunmaktadır. Abdürrezzak bu konuyu özel bir babda ele almıştır. Bk. a.g.e., VIII,136

⁷⁹⁰ a.g.e.,VII, no: 14577. Said b. Cubeyr'in de aynı doğrultuda fetva verdiği rivayet edilir, bk. a.y.

⁷⁹¹ a.g.e.,VII, no: 14584-14585

⁷⁹² a.g.e., VIII,116

⁷⁹³ Musannaf, VII, no: 13829, Bu rivayette erkeğin kadınla tokalaşması hakkında bir sürü dedikodu yapanlara önemli dersler bulunmaktadır. Hz. Peygamberin okuduğu ayette şöyle buyrulmaktadır: “Gündüzün iki tarafında ve geceye yakın saatlerde namaz kıl Şüphesiz iyilikler kötülükleri giderir. İşte bu Allah'ı ananlara bir öğüttür”

Çünkü bu ictihad ve fetvalar, Hz.Peygamber ve sahâbe eğitiminden geçen bilginlerin, Zihinlerinden çıkmış olması bakımından büyük önemi haizdirler. Hem de bunlar mezhep sınırları ve kaygıları olmadan üretilen çözümler oldukları için değerlidirler. Günümüz araştırmacı Musannaf'ı tedkik ettiğinde bugün, İslâmı yaşama ile ilgili yaşanan pek çok problemin, çözüme kavuşturulmuş olduğunu görebilecektir. Sonradan doğan problemler için ise Musannaf, yol gösterici bilgiler ihtiva etmektedir. Başka bir deyişle, son zamanların problemi olan bazı konularda, Musannaf'da çözüm bulunmasa bile, bir problemin İslâm ışığında ve zamanımızın şartlarına uygun olarak nasıl çözülebileceğini, sahâbe ve tâbiinin çözümlerine bakarak anlamak, büyük ölçüde mümkün olabilecektir. Ayrıca Abdürrezzak'ın her konuda pek çok rivayeti eserine alması da araştırmacı için geniş bir araştırma zemini hazırlamaktadır. Başka kaynaklarda ise eserin sahibinin çizdiği yolda yürümek zorunluluğu doğmaktadır. Halbuki bu, sınırlayıcı ve daraltıcı olmakta, bu yolda üretilen çözümler de dar çerçeve için geçerlilik kazanmaktadır. Zaten biz de bu nedenle, Musannaf'ın İslâmî araştırmalarda mutlaka kullanılması gerektiğini, Musannaf'a bakılmadan varılacak her sonucun eksik olacağını veya dar bir çerçevede kalacağını düşünmekteyiz. Bu konuda başka bazı değerlendirmelerimizi de bir sonraki başlıkta sunacağız.

XII. ARAŞTIRMALARA KAYNAK OLARAK MUSANNAF

Bu başlıkta, Musannaf üzerine çalışmaların azlığına ve layık olduğu değeri görmediğine değinerek, bunun nedenleri üzerinde durmak istiyoruz. Daha önce de zikrettiğimiz gibi kaynaklarımız Musannaf üzerine çalışma olarak yalnızca iki eserden söz etmektedirler. Bunlardan birisi, Ziyaüddin Muhammed b. Abdülvahid b. Ahmed el- Makdisî

nin, altı cüzlük "Avâlî Abdürrezzak " adlı eseri,⁷⁹⁴ diğeri de, Musannaf'ın râvisi Deberî nin tashiflerini göstermek maksadıyla, Muhammed b. Ahmed b. Müferric tarafından kaleme alınan "Kitabu İslâh'il-Huruf" adlı eseridir.⁷⁹⁵ Maalesef bu iki çalışma da zamanımıza ulaşabilmiş değildir yahut da henüz bulunamamışlardır. Bunlardan başka Musannaf'la ilgili olarak tesbit edebileceğimiz önemli çalışma da Bakiyy b. Mahled (276/889)'in kendi Musannaf'ını kaleme alırken önemli üç kaynağından birisinin Abdürrezzak'ın Musannaf'ı olduğu yolunda nakledilenlerdir.⁷⁹⁶ Tabî Bakiyy b. Mahled'in bu eseri, Musannaf üzerine bir çalışma değil, Musannaf'ı önemli bir kaynak olarak kullanmak suretiyle başka bir Musannaf yazmaktır.

Kaynaklarımızda bunlardan başka ne, Musannaf üzerine bir çalışma zikredilir, ne de Bakiyy b. Mahled gibi önemli ölçüde kaynak olarak kullanıldığı belirtilir. Hadis ilminde özellikle Buhârî'nin Sahih'i ve İbnu's- Salâh'ın, Ulûmu'l-Hadis'i gibi eserler üzerinde pek çok çalışma yapıldığı bilinmektedir.⁷⁹⁷ Hadis tarihinde işgal ettiği önemli mevki'i bakımından, Abdürrezzak'ın Musannaf'ı da, bu zikrettiğimiz eserler kadar olmasa bile, hiç olmazsa Mâlik'in Muvatta'ı veya Müslim'in Sahih'i gibi üzerinde çalışmaya mazhar olmalıydı. Halbuki ne hadislerinin sıhhat durumu ne kaynakları, ne de ricali veya başka yönlerden çalışmaya konu edilmiştir. Zaten bizim bu başlığı açmamızın nedeni de bu hususa işaret etmektir, Ancak birşey iyi anlaşılmalıdır . Bizim dikkat çekmek istediğimiz husus, Musannaf'ın çalışma konusu yapılması meselesidir. Yoksa, Abdürrezzak'tan rivayetler değildir.

⁷⁹⁴ İbnul'- Hayr, Fehrese, s.131; Kettânî, er-Risâletü'l-Müstatrafe, s.164; M. Uğur, Hadis İlimleri Edebiyatı, s.41

⁷⁹⁵ İbnu'l-Hayr, Fehrese, s.131.

⁷⁹⁶ Diğer iki kaynağı, Said b. Mansur'un ve Ebu Bekr b. Ebî Şeybe'nin Musannaf'larıdır. Bk. Kettânî, a.g.e., s.41

⁷⁹⁷ Bk. Kemâl Sandıkçı, Sahih-i Buhârî üzerine Yapılan Çalışmalar, Ankara 1991; İsmali Lütfi Çakan, Hadis Edebiyatı, s.183-188

Çünkü, Abdürrezzak'tan pek çok rivayetin hadis kaynaklarına geçtiğini daha önce belirtmiştik. Yalnız böyle rivayet etmek şeklinde değil de Musannaf'ı delil olarak kullanmaları bakımından Suyûtî ve İbn Arrâk'ın adını anmalıyız.

Tarihte durum böyle olduğu gibi, modern araştırmalarda da durumun aynı olduğunu görmekteyiz. Biz bunlardan yalnızca ikisine işaret etmek istiyoruz. Hadis tarihi hakkında el-Hadis ve'l-Muhaddisun'u yazan, Muhammed Ebû Zehv, hadis tarihinin önemli bilginlerinden ve eserlerinden söz ederken, bazı bilginler hakkında özel başlıklar açar ve kısa bilgiler verir. Bunların içinde Evzâî,⁷⁹⁸ Sevrî⁷⁹⁹ Malik⁸⁰⁰ ve Süfyan b. Uyeyne⁸⁰¹ gibi Abdürrezzak'ın şeyhleri de bulunmaktadır. Bunların öğrencilerinin adlarını zikrederken, hepsinin öğrencisi olan, ilimlerini, eseri Musannaf'la zamanımıza taşıyan Abdürrezzak'ın adını anmaz. Aynı şekilde Abdürrezzak'ın öğrencileri olan Yahya b. Main⁸⁰² Ali b. el-Medîni⁸⁰³ ve Ebû Bekr b. Ebî Şeybe⁸⁰⁴ nin hayatından söz ederken de, hocaları arasında Abdürrezzak'ın adını zikretmez. Yalnızca İshak b. Râhûye⁸⁰⁵ ve Ahmed b. Hanbel'in⁸⁰⁶ hocaları arasında Abdürrezzak'ın adını verir. Aynı şekilde Subhi es-Sâlih de "Hadis ilimleri ve Hadis Istılahları" adıyla Türkçe'ye tercüme edilen eserinde⁸⁰⁷ Abdürrezzak'ın yaşadığı dönemi de içine alan dönemde yazılmış eserlerden bahsederken⁸⁰⁸ Musannaf'ı anmaz Abdürrezzak'ın hocaları Sevrî ve İbn Uyeyne'den söz ederken de, öğrencileri arasında

⁷⁹⁸ Muhammed Ebû Zehv, el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn, s.295

⁷⁹⁹ a.g.e., s.292

⁸⁰⁰ a.g.e.,287

⁸⁰¹ a.g.e., s .292

⁸⁰² a.g.e., s. 344

⁸⁰³ a.g.e., s.343

⁸⁰⁴ a.g.e., s.344

⁸⁰⁵ Muhammed Ebû Zehv , el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn s.350

⁸⁰⁶ Muhammed Ebû Zehv a.g.e.. s.352

⁸⁰⁷ Tercüme Yaşar Kandemir, Ankara 1973

⁸⁰⁸ Subhi es-Salih, Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları s.37-38

Abdürrezzak'ı anmaz.⁸⁰⁹ Halbuki elde mevcut kaynaklara göre, bu iki bilgiden en çok rivayet, Abdürrezzak vasıtasıyla zamanımıza ulaşmıştır.⁸¹⁰

Buraya kadar ifâde ettiklerimizden Musannaf'ın ne kadar ihmal edildiği görülmektedir. Bizim tesbitlerimize göre bu ihmalin sebepleri şunlar olabilir:

1-Bazı münekkitler tarafından Abdürrezzak'ın tenkit edilmiş olması. (Şîlik, tedlis, ihtilât ve kizb ile ittiham edilmesi)⁸¹¹

2-Musannaf'dan sonra yazılan bazı eserlerin daha çok ilgi çekmeleri (Buhârî'nin Sahihî ve Kütüb-i Sitt'e dahil diğer eserler ile başkaları gibi) ve Musannaf'ı gölgelemeleri.

3-Musannaf'ın yalnızca sahih hadisleri ihtiva etmediğinden, yararlanmanın araştırmayı gerektirmesi.

4-Deberî'nin rivayetinin tenkit edilmesi⁸¹² ve pek çok insanın Musannaf'ı Deberî'den dinlemiş olması.⁸¹³

5-Mezheplerin teşekkülünden önceki fikhî çalışmaları ve mensubu kalmayan mezhep imamları ile, her hangi bir mezhebe bağlı olmayan bilginlerin ictihad ve fetvalarını ihtiva etmesi.

6-Mezheplerin teşekkül etmesinden sonra ilmî çalışmaların, belli bir mezhebe bağlı olan eserler üzerine yoğunlaşması ve Abdürrezzak'ın herhangi bir mezhebe bağlı olmaması.

⁸⁰⁹ Subhi es-Salih, a.g.e., s.333-335

⁸¹⁰ Yakın zamana ait Türkçe eserlerde Talat Koçyiğit ilgili bölümlerinde Hadis Tarihi'nin (Bk. s.61, 212 vd) Ali Yardım ise Hadis II de özel başlıkla (50-51) söz konusu etmişlerdir. İ. L. Çakan da, Hadis Edebeyatı adlı eserinde Abdürrezzak ve Musannaf'dan söz etmiştir (Bk. s.48-50) Başka türkçe çalışmaların da bulunduğunu tezimizin baş tarafında, belirtmiştik.

⁸¹¹ Bu tenkitler konusunda ileride geniş bilgi verilecektir.

⁸¹² İbnu's-Salâh, Ulûmu'l-Hadis, s.396; Irakî, el-Beyan ve't- Tavidih, s.137

⁸¹³ Hatîb Bağdâdî, el-Kifâye, s.83

7-Hazır bilgiyi kullanmanın daha kolay olması (Halbuki Musannaf'dan elde edilecek bilgi çalışmayı gerektirir).

8-Yahya b. Main, Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râhûye gibi sika ve meşhur bilginlerin Musannaf'ı rivayet etmeyip Abdürrezzak'tan aldıkları rivayetlerle kendi kitaplarını yazmaları.

Bu sebeplerden en önemlileri ise, Musannaf'ın, herkesin güvendiği râviler tarafından rivayet edilmemiş olması, mezhep taassu bu ve Kütüb-i Sitte'nin Musannaf'ı gölgelemeleridir. Ancak modern problemler, modern çözümler gerektirmekte, bu çözümlerin de tarihi anlayıştan kurtularak, İslâm'ı orijinal özellikleriyle öğrenmekle mümkün olabileceği bilinmektedir. İslâm'ı orijinal özellikleriyle öğrenmenin yolu ise, ilk dönem, kaynakları üzerinde çalışmaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABDÜRREZZAK'A YÖNELTİLEN TENKİTLER

Bu bölümde Abdürrezzak'a yöneltilen tenkitleri değerlendirmek istiyoruz. Abdürrezzak'ın tercemesini veren, tevârih ve vefeyât kaynakları, O'na yöneltilen bir takım tenkitlerden söz ederler. Bu tenkitlerin çoğu genel ifâdelerle ortaya atılmakta ve açıklanmamaktadır. Gerçi Yahya b. Maîn (233/847), ve Ahmed b. Hanbel (241/855) bu tenkitleri reddetmekte, özellikle Zehebî (748/1347) Abdürrezzak'ı savunmaktadır. Ancak bunlar da açıklanmaya muhtaçtır.

Biz önce Abdürrezzak'a yöneltilen tenkitleri ele alacak, sonra da bunların ne derecede doğru ve geçerli olduklarını belirlemeye çalışacağız. Ancak, bir hususa özellikle dikkat çekmemiz gerekmektedir. Abdürrezzak'a yöneltilen tenkitlerle ilgili olarak, O'na yakın zamanda yaşamış müelliflerin onun hakkında ne dediklerinin tesbiti çok önemlidir. Bu düşüncelerden hareketle eseri zamanımıza ulaşmış, ona en yakın zamanda yaşamış müellif olarak İbn Sa'd (230/845) ın Tabakât'ında . Abdürrezzak hakkında tenkit edici hiç bir şey bulunmamaktadır. Yalnızca künyesinin Ebû Bekr olduğunu, Yemen'de H. 211 şevvalinin yarısında (nısf) vefat ettiğini, babası Hemmam b. Nâf'in de rivayetleri bulunduğunu, Sâlim b. Abdullah ve başkalarından rivayet ettiğini belirtmektedir.⁸¹⁴ Halife b. Hayyât da yalnızca isim ve künyesini vermekde hiç bir tenkitten söz etmemektedir.⁸¹⁵ Sonra Buhârî (256/870) nin Tarihu'l-Kebîr'ini inceledik orada da İbn Sa'd'ın verdiği bilgilerle birlikte, Sevrî ve İbn Cüreyc'i dinlediği belirtilmekte,⁸¹⁶ ve "kitabından rivayet ettikleri daha sahihtir." demek-

⁸¹⁴ İbn Sa'd, Tabakât, V, 548

⁸¹⁵ Halife b. Hayyât, Tabakât, II, 738

⁸¹⁶ Buhârî'nin burada, Ma'mer'in adını anmaması, onun Abdurrezzak hakkında, yeterli bilgi sahibi olmadığını göstermektedir.

dir.⁸¹⁷ Bu sözü Buhârî iki maksatla söylemiş olabilir. Birincisi Abdürrezzak'ın ömrünün sonlarında ihtilâta (zihin karışıklığına) maruz kalması ve telkini kabul etmesi nedeniyledir, ki o zaman bu tenkit yalnızca Abdürrezzak'ın ömrünün sonlarına münhasır olur. İkincisi de meçhul okunuşuyla, kitaplarından rivayet edilenlerin esah olduğunu belirtmiş olabilir. Çünkü Abdürrezzak'ın rivayet etmediği ve Musannaf'da bulunmayan bazı uydurmalar ona isnad edilmiştir. Bizim tesbitimize göre Buhârî'nin ikinci olarak açıkladığımız nedenle bu bilgiyi vermiş olması gerçeğe daha uygun düşmektedir. Çünkü Buhârî, Abdürrezzak'la görüşmediği için bu bilgiyi ancak şeyhlerinden almış olabilir. Hanbel b. İshak (273/886)'ın aynı konudaki kanaatini, Mizzî şu cümle ile nakleder: "Kitaplardan dinleyenlerin semâi daha sahihtir."⁸¹⁸ Hadis ehlince malum olan bu bilgiyi, Buhârî'nin yukarıdaki ifâdelerle, yanlış anlaşılmaya müsait bir tarzda naklettiğini tahmin ediyoruz.⁸¹⁹ Bize göre Hanbel, Abdürrezzak'ın kitaplarında olmayan uydurmaların ona isnad edildiğini bildiği için bu açıklamayı yapmak zorunda kalmıştır.⁸²⁰ Zaten Abdürrezzak'ın kitapları dışında, hafızasından rivayette bulunmak gibi bir âdeti yoktur. Musannaf'ın da, yazılı kaynaktan Abdürrezzak'a arz metoduyla rivayetinin alındığını daha önce belirtmiştik. Sonuç olarak Buhârî'nin verdiği bilginin Abdürrezzak'ı tenkit olamayacağını, onun hafızası konusunda tenkit edilmediğini,⁸²¹ telkini kabulü ve ihtilâtı ile ilgili tenkitlerin ise, ömrünün sonlarına münhasır

⁸¹⁷ Buhârî, Târihu'l-Kebir, VI,130

⁸¹⁸ Mizzî, T. Kemâl, XVIII,58

⁸¹⁹ Zehebî, bunu daha açık olarak "mâ huddise anhu Abdürrezzak min kitabihi fehuve esahh" Abdürrezzak'ın kitabından rivayet edilenler esahhtur diyerek rivayet etmektedir." (Mizan, II,610)

⁸²⁰ Mizzî, T. Kemâl, XVIII,57; Zehebî, Mizan, II,610-611

⁸²¹ İbn Hibban'ın Abdürrezzak'ın teşeyyu'u nedeniyle hafızasından rivayette hata ettiğine dair tenkidi kabul edilemez. (Bk. İbn Hibban, Sikât. VII,412) Çünkü teseyyu hafızayı etkileyici değildir. Ayrıca bu konuda İbn Hibban kaynak göstermediği gibi, ona katılan başka münekkit de yoktur.

olduğunu belirtmek istiyoruz.⁸²²

Abdürrezzak'a yakın dönemde yaşayan münekkitlerden, ona yöneltilen en önemli tenkit, Abbas b. Abdülazim'in Abdürrezzak'a "kezzab" demesidir. Fakat bu ittiham doğru ve yerinde değildir. Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in, önemli eseri el-Cerh ve't-Ta'dil'inde Abdürrezzak hakkında "Lâ yuhtecc..." denilmekte, bundan başka da o, teşeyyu ve tedlis ile itham edilmektedir. Ancak bu tenkitlerin Abdürrezzak'a yakın zamanlarda yaşamış olanlardan gelmemesi önemlidir. Abbas b. Abdülazim'in "kezzab" demesinin haklı ve yerinde olmadığını da ayrıca söz konusu edeceğiz.

Abdürrezzak'a yöneltilen tenkitleri şu başlıklar altında toplayabiliriz:

- I-İhtilatı sebebiyle tenkit edilmesi
- II-Telkini kabûlu sebebiyle tenkit edilmesi
- III-Kezzab olarak nitelendirilmesi
- IV-Mudellis olarak nitelendirilmesi
- V-Şiî olmakla itham edilmesi (teşeyyu)
- VI-Kaynakları sebebiyle tenkit edilmesi

Şimdi bu tenkitleri ayrı başlıklar halinde inceleyelim.

I- İHTİLÂTI SEBEBİYLE TENKÎT EDİLMESİ

Hadis usulû konusunda Ulumu'l-Hadisi yazan Osman b. Abdurrahman eş-Şehrîzûrî, İbnu's-Salâh (643/1245) altmış ikinci nevi'de "Sika bilginlerden ömrünün sonunda ihtilât'a maruz olanları bilme"

⁸²² Gene Abdürrezzak'a yakın dönemde yaşamış olan İbn Kuteybe (276/889) de tenkit edici hiç bir şey söylememekte. İbn Sâ'd'ın Tabakât'ındaki bilgileri kaynak adı belirtmeksizin, nakletmektedir. (Bk.el-Maarif, s.519). Ancak İbn Kuteybe, Abdürrezzak'ın adını, naklettiği şia listesinde zikreder. (Bk. el-Maarif s.269), Biz bu konuda bilgiyi ileride ilgili başlıkta vereceğiz.

başlığı altında konu hakkında bilgi verirken⁸²³ Ahmed b. Hanbel'in, Abdürrezzak'ın ömrünün sonunda gözlerinin kapandığını ve kendisine yapılan telkinleri kabul ettiğini belirttiğini naklederek, muhtelif sika bilginler arasında Abdürrezzak'ı da zikreder.⁸²⁴ İbnu's-Salâh'ın eseri üzerine yapılan çalışmalarda da aynı durum görülmektedir.⁸²⁵ Salâhuddin Halil b. Alâî el-Keykeldî, Kitabu'l-Muhallitîn'de onun ismini zikreder.⁸²⁶

Abdürrezzak'ın ihtilâtı hakkında başka bir bilgiyi de Ebû İshak İbrahim b. Muhammed b. Halil, Sıbt b. el-Acemî (841/1437) nin el-İğtibat bi Men Rumiye bi'l-Ihtilât adlı kitabında, Abdürrezzak'ın yalnızca ismini zikrederek verdiğini görmekteyiz.⁸²⁷ Burada Abdurrezzak'ın İbn Salâh'ın adını zikrettiği belirtilmiştir. Bu bilginin de İbnü's-Salâh'a dayandığı anlaşılmaktadır.

İlk usûl kaynaklarımızda ihtilât hakkında geniş bilgi bulunmamaktadır. Bu eserlerde, daha çok, sika bilginlerden kimlerin ihtilâta maruz kaldıkları, muhtelitten rivayetin hükmü ve bu konuda yazılmış eserlerin zikri üzerinde durulduğunu görmekteyiz. Bizce burada dikkatten kaçırılmaması gereken en önemli husus, muhtelit olan bilginlerin sika olduklarının bilinmesidir. Sika olmayanlarının ihtilâtının kaynaklarımızda söz konusu edilmediğidir.

İhtilât, h-l-ţ (halt) kök filinden iftial babına nakledilerek türetilmiştir. Aklın fesada uğramasını veya iki şeyin karışmasını ifâde eder.⁸²⁸ Hadis terimi olarak ise, sika olarak bilinen hadis râvisinin,

⁸²³ İbnu's-Salâh, Ulûmu'l- Hadis, s.391

⁸²⁴ A.y.s., 396.

⁸²⁵ Nevevi, İrşâd, II, 794; Irâkî et-Takyid ve'l-izâh s.407-408; Suyûtî Tedrîb II, 377

⁸²⁶ Alâî, Kitabu'l-Muhallitin, V,320b

⁸²⁷ S. 212 Bu kitab, Nihayetu'l-İğtibat b. Men Rumiye bi'l-ihtilat adıyla Alauddîn Ali Rıza tarafından şerhedilmiştir. (Beyrut-1988) A.y., ayrıca bk. Mizzî, T. Kemâl , XVIII 57; Zehebî, Siyer, IX,568-569

⁸²⁸ Fîrûzâbâdî, Kâmus, s.859

görme yeteneğini kaybetme, bunama veya yaşanan çok etkileyici bir olay, yahut başka sebepler dolayısıyla, ezberindeki hadisleri unutması, ya da kendi semai olmayan yahut uhdesinde rivayet hakkının bulunmadığı hadisleri, kendi semai olan veya rivayet hakkına sahip bulunduğu hadislerden sanması durumunu ifâde eder.⁸²⁹ İhtilâta maruz kalan râviye muhallit veya muhtelit denir.⁸³⁰

İhtilatın hadis literatüründe söz konusu edilmesinin sebebi, sika olarak bilinen, meşhur hadis bilginlerini, ihtilâtlarından sonra dinleyen râvilerin rivayetlerinin sahih olmadığı ve bu suretle sika bir bilgene, isnad edilen çoğunlukla da, münker olan rivayetlerin merdud olduğunun tesbiti içindir. Dolayısıyla hem hadisler koruma altına alınmış olacak, hem de sika bilginin ihtilâtından önceki haline ve rivayetlerine güvenileceği meydana çıkacaktır. Bu nedenle muhtelitin hükmü belirlenmiş, ondan ihtilâtından önce hadis alanların rivayetlerinin makbul olduğu, ihtilâtından sonra dinleyenlerin veya ne zaman dinlediği bilinmeyenlerin de kabul edilemeyeceği belirtilmiştir.⁸³¹ Ahmed Naim ise muhtelit olduğu bilinen bir râviden hadis alan başka bir râvinin, ne zaman aldığı bilinmiyorsa tevakkuf edileceğini belirtir.⁸³²

İbn Hacer râvinin yaşlılığı dolayısıyla gözlerinin kör olması, yahutta kitaptan rivayet ettiği halde kitaplarının yanması veya başka nedenlerle kaybolması gibi bir duruma düşerse buna da muhtelit deneceğini belirtir ve o ihtilâtı, metain-i aşere'den, sû-i hıfz konusu içerisinde mutalaâ eder.⁸³³ Biz konumuzla ilgili olarak ihtilât hakkında

⁸²⁹ İbnu's-Salâh, Ulûm, s.391; İrâkî, et-Takyid ve'l-İzâh, s.391, Suyûtî, Tedrîb, II,371-372; M. Uğur, Hadis Terimleri Sözlüğü, s.147-148. İbnu's-Salâh, burada ihtilâf sebeplerini iki kısımda mütalaâ eder, zihne ve şuura dayalı ihtilat, gözlerini kaybetmek ve benzeri nedenlerden kaynaklanan ihtilat şeklinde Suyûtî ise ikinci kısma kitaplarını kaybetmeyi de ilâve eder.

⁸³⁰ A. Nâim, Tecrid Tercemesi, I, Mukaddime, s.333

⁸³¹ İbnu's-Salâh, Ulûm, s.392; Nevevî, İrşad, II, 788; Suyûtî, Tedrîb, II,372

⁸³² Ahmed Nâim, Tecrid-i Sarih Tercemesi, I, Mukaddime s.333

⁸³³ İbn Hacer, Nuhbetu'l-Fiker Şerhi, s.69

kısa bilgi vermekle yetineceğimizden tartışma konularına giremiyoruz ancak, metâin-i aşereden sû-i hıfz cerh sebeplerindendir. Yalnızca bir kaç rivayet için değil, hem râvinin şahsı ile ilgili hem de onun bütün rivayetlerini içine alır. Sû-i hıfz'ı tesbit edilmiş râvi mecruh, ma'ûn râvidir, muhtelit ise mecruh değildir. O, ihtilâtından önceki sikalığı ile anılır ve ihtilâtından sonrası için ise kendisi mecruh değil muhtelitdir ve yalnızca, ihtilâtından sonra ondan hadis alanların, hadisleri merduddur. Nitekim hiç kimse, Ahmed b. Hanbel'in Abdürrezzak'ın ihtilâtından önce, ondan dinlediği hadislerin merdud olduğunu söylememiştir.

Esas itibariyle ihtilât, muhtelit için değil, ihtilâtından sonra ondan hadis alanlar ve hangi hadisleri almışlarsa, o hadislerin tesbiti için araştırma konusu yapılır. Çünkü, sika olmayan bilginlerin ihtilâtı zaten araştırılmaz, çünkü rivayetleri makbul değildir. Öyleyse ihtilâta maruz kalanlara mecruh denemeyeceğinden, ihtilât da metâin-i aşere'den sû-i hıfz içinde mutalaa edilmemelidir.

Muhtelit hadis bilginlerinden birkaçı Ebû İshak es-Sebiî (127/745), Atâ b. es-Sâib es-Sekaff (136/753) Said b. Ebû Arûbe (156/773), Süfyân b. Uyeyne (198/814), Abdürrezzak b. Hemmam, Ebû Kilâbe Abdulmelik b. Muhammed er-Rekâşî (276-889), Ebû Bekr Ahmed b. Ca'fer el-Katîî (368/979) dir.⁸³⁴ Muhtelit râviler hadis bilginlerince tesbit edilmeye çalışılmış ve bu konuda kitaplar yazılmıştır. Suyûtî'nin bildirdiğine göre bu konuda ilk kitap yazan Muhammed b. Mûsa el- Hâzimî (548/1153) dir.⁸³⁵ Sonra Salâhuddin Halil b. Keykeldî b. Abdullah el-Alâî ed-Dimeşkî, (761/1360) Kitabu'l- Muhallitîn'ini

⁸³⁴ İbnu's-Salâh, Ulûm. s.392-398; Ahmed Naim, a.g.e., s.334-335

⁸³⁵ Suyûtî, Tedrib, II,372; Mücteba Uğur, Hâzimî'nin kitabının adını Kitabun fi'l- ihtilât olarak tesbit etmiştir. Bk. Hadis İlimleri Edebiyatı, s.193

yazmıştır.⁸³⁶ Sonra ise Burhanuddin Halebî Sıbt b. el-Acemi, (841/1437) el-İğtibat bi men Rumiye bi'l-ihtilât,⁸³⁷ Muhammed b. Ahmed, İbnu'l-Keyyâl (929/1522) de el-Kevâkibu'z-Zâhirat fi Ma'rifeti Men İhtileta min'er- Ruvât ve's-Sikât adlarındaki eserlerini yazmışlardır. Son iki eser matbudur.⁸³⁸

Bu konuda önemli olan husus, muhtelit olduğu tesbit edilen bir hadis bilgininden, hangi öğrencilerinin ihtilâtından sonra, hangilerinin de ihtilâtından önce hadis aldıklarının tesbit edilmesidir.⁸³⁹ Bazan da durum münekkitlerin çalışması sonucu ortaya çıkarılır.

Hiç bir râvi Abdürrezzaktan ihtilâtından sonra hadis aldığını belirterek rivayette bulunmamıştır. Bu durumda münekkitlerin tesbitlerine bakmamız gerekecektir. Münekkitlerin, Abdürrezzak'tan, ihtilatından sonra hadis dinlediklerini belirttikleri ravilerden⁸⁴⁰ yalnızca İshak b. İbrahim b. Abbad ed-Deberî matbu Musannaf'ın râvilerindendir. Biz bu nedenle değerlendirmelerimizi yalnızca Deberî ile ilgili olarak ifâde edeceğiz.

İbnu's-Salâh, Abdürrezzak vefat ettiğinde Deberî'nin, altı-yedi yaşlarında olduğunu nakleder.⁸⁴¹ Zehebî ise farklı bilgiler verir. Tarihu'l-İslâm'da⁸⁴² ve Siyer'de H. 210 da dinlediğini,⁸⁴³ Halîlî'den iktibasla doğumunun H. 195 olduğunu belirtir.⁸⁴⁴ Semâ'ını da sahih kabul eder.⁸⁴⁵ Buna göre Deberî, Abdürrezzak'ı kendisi onbeş yaşın-

⁸³⁶ Bu eserin yazma nüshası özel kütüphanemizde mevcuttur, neşrini plânlamaktayız

⁸³⁷ Krş, M, Uğur, Hadis Terimleri Sözlüğü, s.193

⁸³⁸ Bk. M. Uğur, a.g.e., s.193

⁸³⁹ Hatîb Bağdâdî, el-Kifâye, s.165-166; İbnu's-Salah, Ulûm, s.392-393,396

⁸⁴⁰ İraki, et-Takyid ve'l-İzâh, s.407-408

⁸⁴¹ İbnu's-Salâh, Ulûm, s.396

⁸⁴² Zehebî Târîhu'l-İslâm, XVIII,117

⁸⁴³ Zehebî, Siyer, XIII, 416

⁸⁴⁴ Halîlî'nin, Kitabu'l-İrşad'ında bu bilgiyi bulmadık. Sanıyoruz bu durum, kitabın eksik nüshadan basılmasından kaynaklanmaktadır

⁸⁴⁵ Zehebî, Târîhu'l-İslâm, XVIII, 117

dayken dinlemiştir.⁸⁴⁶ Tabîî bu durum Deberî'nin yaşı itibariyle semâ'nın kendisi açısından sahih olduğunu gösterirse de, bizi Abdürrezzak'ın ihtilâtı konusu ile ilgili bir sonuca götürmemektedir. Çünkü Abdürrezzak'ın H. 200 den sonra gözlerinin kör olduğunu ve ondan sonra telkini kabul edip ihtilâta maruz kaldığını bilmekteyiz.⁸⁴⁷ İrâkî de, Deberî'nin sema'nın H. 210 olduğunu ifâde eder, ama sema'nın sahih olup olmaması ile ilgili bir şey söylemez.⁸⁴⁸

Bize göre, Deberî'nin Abdürrezzak'tan sema'ı konusunda gözden kaçırılmaması gereken husus, onun, Abdürrezzak'ın hadis meclisine gelmeden, yazılı bir nüshaya sahip olduğu ve o nüshayla birlikte meclise katıldığıdır. Yani Musannaf'ı Abdürrezzak okumuş Deberî de yazmış değildir. Daha önce yazılmış olan nüshadan meclisdekilerden ^{biri} okumuş, Abdürrezzak dinlemiş ve bir takım düzeltmeler yapmıştır.

Abdürrezzak'ın ihtilâtı ^{konusunda} bilinmesi gereken, onun hadisleri okumadığı ve yalnızca yazılı nüshalaradan kendisine arzedilen metinleri dinlediğidir. Yani, Abdürrezzak'ın ihtilâtı sebebiyle hadisleri yanlış okuması gibi bir durum söz konusu değildir. Ayrıca Deberî de okumamış dinlemiş takib etmiştir. Bu durumda Abdürrezzak'a metinleri okuyanlar herhalde ehil kimselerdir. Bundan başka râvi müdahaleleri konusunda da belirttiğimiz gibi, bugün matbu olarak elimizde bulunan Musannaf'dan, Deberî'nin, ilerleyen zaman içinde kendi nüshası ile başkalarına ait nüshaları karşılaştırdığını ve dolasıısıyla bir takım düzeltmelerde bulunduğunu öğrenmekteyiz..

Sonuç olarak Hatib Bağdâdî'nin de dikkat çektiği gibi, Deberî, Abdürrezzak'ın kitaplarını rivayet etmiş, insanlarda ondan, dinlemiş ve

⁸⁴⁶ İbn Hacer, yedi yaşında dinlediğini belirtir. Bk. Lisānu'l-Mizān, I, 349

⁸⁴⁷ Mizzî T. Kemâl, XVIII, 57; Zehebî, Siyer, IX, 568-569

⁸⁴⁸ İrâkî, et- Takyîd ve'l-İzâh, s.408

nakletmişlerdir.⁸⁴⁹ Yani semâi makbul sayılmıştır. Bu nedenle Abdürrezzak'ın ihtilât ile tenkit edilmesi, onun yalnızca ömrünün son zamanları ile ilgilidir, sika ve sadûk olmasını etkilemez. Ayrıca ihtilâtı Musannaf'ın yazılmasından sonra olduğu için Musannaf'a Abdürrezzak'ın ihtilâtından dolayı yöneltilebilecek bir tenkit de bulunmamaktadır.

II. TELKİNİ KABULÜ SEBEBİYLE TENKİT EDİLMESİ

Abdürrezzak'ın telkini kabul etmesi konusunda ilk bilgiye Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Hâtim er-Râzî (327/939) nin Kitabu'l-Cerh ve't-Ta'dil adlı eserinde rastlıyoruz. İbn Ebî Hatim'in verdiği bilgiye göre bazı adamlar Abdürrezzak'ın rivayet etmediği bazı hadisleri yazmışlar, gelmişler ve Abdürrezzak'a "bunları bize oku" demişler. Abdürrezzak o hadislerin kendi rivayetleri olmadığını söyleyince de "olsun sen bize oku ve okurken "haddesenâ" demeyiver" demişler. Abdürrezzak da kendisine verilen hadisleri okumuştur.⁸⁵⁰ Aynı şekilde, Abdürrezzak'a, gözlerinin kör olmasından sonra telkinde bulunduğu, onun da telkini kabul ettiğini Mizzî ve Zehebî de nakletmektedir.⁸⁵¹

Usûl kaynaklarımızda telkine dair tanım yapılmamakta, makbul ve merdud rivayetler ile ihtilât hakkında bilgi verilirken kısaca değinilmektedir. Hatib Bağdâdî konuya en geniş yer ayıran müelliftir. Ancak o da tanımlama yapmamış telkinle ilgili bazı örnekler naklederek anlatmaya çalışmıştır. Râmehurmuzî ise, anlaşılması güç bir üslubla telkine

⁸⁴⁹ Hatib Bağdâdî, el-Kifâye, s.83

⁸⁵⁰ İbn Ebî Hâtim, el-Cerh ve't-Ta'dil, VI,39. Bu rivayette gelen adamların kimler oldukları ve hangi hadisleri bu şekilde Abdürrezzak'a okuttukları açıklanmamaktadır. Fakat Ukaylî, Abdürrezzak'ın bu hadisleri okuduğunu ve okurken "haddesenâ" yahut "ahberanâ" demediğini özellikle belirtir. (Ukaylî, Duafa, III,108)

⁸⁵¹ Mizzî, T. Kemâl, XVIII,57; Zehebî, Siyer, IX,568-569

dair iki olayı aktarmıştır.⁸⁵² Telkin sözlükte, l-k-n (Lakn) kökünden tef'il babına aktarılmış mastardır. Sözlü olarak anlatmak, bir şeyi kabul ettirip etki altına almak demektir.⁸⁵³ Hadis usûlünde ise, bir muhaddise, kendi rivayeti olmayan hadis metinlerinin, onun rivayeti olduğu konusunda, onu ikna edip o metinleri rivayet etmesini sağlamak anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁸⁵⁴ Telkine maruz kalanların başında Sahabeden Enes b. Mâlik (93/712) gelmektedir.⁸⁵⁵ Diğerlerinden bir kaçı da Râmehurmuzî'nin örnek verdiği el-A'rac,⁸⁵⁶ Suyûtî'nin bildirdiği Mûsa b. Dinar,⁸⁵⁷ ve Abdürrezzak'tır.⁸⁵⁸ Bir hadis şeyhinin telkini kabul eder hale gelmesi, kaynaklarımızda zikredilen örneklerden anlaşıldığı kadarıyla ömürlerinin sonlarına doğru olmakta ve ihtilâtla başlamaktadır. Aynı örneklerden telkin edilen hadislerin daha çok siyasî konularla ilgili oldukları görülmektedir.⁸⁵⁹ Zaten telkini yapanların amacı, kendi düşüncelerini ifâde eden metinlerin hadis rivayetinde otorite olup rivayet yetkisi verme (icâzet verme) durumunda bulunan bilginlerce rivayet edilmesini sağlamaktır. Böylece insanlara kendi düşüncelerini kabul ettirebileceklerdir.

Telkinin hükmüne gelince bu konuda en güzel açıklamayı Humeydî (219/834) yapmıştır. Humeydî'nin verdiği bilgiye göre telkini kabul edenin, esasen mutkin olduğu sonradan telkini kabul edip hadis aldığı bilinirse yalnızca bu hadisleri reddedilir. Ancak önceden telkinleri kabul ettiği anlaşılsa o zaman bütün hadisleri reddedilir.⁸⁶⁰ Bu

⁸⁵² Bizim anladığımız kadarıyla onun verdiği örneklerden birincisinde Süfyan b. Uyeyne, el-A'rac'a telkinde bulunmuş, ikinci örnekte ise, Katâde ve arkadaşları Enes b. Mâlik'e telkinde bulunmuşlardır. Bk. Râmehurmuzî, el-Muhaddisu'l-Fâsıl, s.604-605

⁸⁵³ Firuzâbâdî, Kâmus, s.1913

⁸⁵⁴ Hatîb Bağdâdî, el-Kifâye, s.180-182; Suyûtî, Tedrîb, I,339

⁸⁵⁵ Râmehurmuzî, a.g.e., s.604

⁸⁵⁶ Râmehurmuzî, a.g.e., s.605

⁸⁵⁷ Suyûtî, a.g.e., I,339

⁸⁵⁸ Başka isimler için bk. Hatîb Bağdâdî, el-Kifâye, s.180-182

⁸⁵⁹ Bk. gösterilen yerler, ayrıca, M. Uğur, Hadis Terimleri Sözlüğü, s.402

⁸⁶⁰ Hatîb Bağdâdî, Kifâye, s.181

konuda, böyle bir ayırım yapmak önemlidir. Çünkü ayırım yapılmazsa, sahabeden Enes b. Mâlik'in hadislerini bile kabul etmemek gerekir. Halbuki bu imkânsızdır.⁸⁶¹

Yahya b. Said el-Kattan (198/813) bir şeyhin telkini kabul etmesini belâ olarak görmüştür. Özellikle hangi hadisleri kabul ettiği bilinmezse. Çünkü kabul ettiği hadisler bilinirse onun zararından kurtulmak mümkün olacaktır.⁸⁶²

Abdürrezzak açısından meseleye baktığımızda, ona telkin edilen hadisin daha önce söz konusu ettiğimiz, Hemmam'ın Sahife'sinde zikredilen "ateşin verdiği zarar hederdir (tazmin edilmez)" hadisidir.⁸⁶³ Bu durumda Abdürrezzak'a isnad edilen bu hadis, dolayısıyla Hemmam sahife'sinde bulunan bu metin-ki biz metnin musannaf'da bu şekilde bulunmadığına işaret etmiştik—merduddur. Abdürrezzak, Musannaf'ı telkini kabulünden önce yazdığı için telkinle ilgili olarak Musannaf'a yöneltilebilecek bir tenkit yoktur. Çünkü onun ihtilâtı, ve telkini kabulü gözlerinin kör omasından sonradır. Gözlerinin de H. 200 den sonra kör olduğunu bir önceki başlıkta belirtmiştik. Zaten Mizzî ve Zehebî, Abdürrezzak'ın telkini kabul etmesi hakkında bilgi verirken, Abdürrezzak'a kitaplarında olmayan hadislerin isnad edildiğini nakletmektedirler. O zaman, Abdürrezzak'a isnad edilen fakat kitaplarında bulunmayan hadisler telkin yoluyla Abdürrezzak'a kabul ettirildiğinden yalnızca bu hadisler merduddur. Zaten bize göre, Buhârî "Kitaplarından rivayet edilenler esahtır" derken bu duruma dikkat çekmek istemiştir.

Sonuç olarak, Abdürrezzak'ın telkini kabul etmeye başlaması ömrünün sonuna doğru olduğundan ve bu metinler de Musannaf daha önce yazıldığı için Musannaf'a dahil edilmediğinden, Telkin'e dayalı

⁸⁶¹ Krş, İbnu's-Salah, Ulûm, s.119; Mücteba Uğur, Hadis Terimleri Sözlüğü, s.402

⁸⁶² Hatîb Bağdâdî, el-Kifâye, s.180-181

⁸⁶³ Mizzî, T. Kemâl, XVIII,57; Zehebî, Siyer, IX.568-569

olarak Musanna'f'a yöneltebilecek herhangi bir tenkit bulunmamaktadır. Ancak Abdürrezzak'ın telkini kabulü ile ilgili olarak önemli bir noktaya burada işaret etmemiz gerekmektedir. O da, Abdürrezzak'a isnad edilen, fakat ona ait kitaplarda bulunmayan rivayetlerin merdud olduklarıdır.

III. KEZZAB OLARAK NİTELENDİRİLMESİ

Ebu Cafer Muhammed b. Amr el-Ukaylî (323/935) "Duafa"sında Abbas b. Abdülazim el-Anberî (246/860) nin⁸⁶⁴ Abdürrezzak hakkında "Vallahi, Abdürrezzak, kesinlikle "kezzabdır (çok yalancı) Vâkidî ondan daha sâdıktır (esdak)" dediğini nakleder. (III,109) Aynı bilgiyi, İbn Ebî Hatim el-Cerh ve't-Ta'dil'i ve Mizzî Tehzîbu'l-Kemâl'ine almadıkları halde, Zehebî, Siyer'ine almış fakat tenkit etmiştir.⁸⁶⁵

"Kezzab" k-z-b sülâsî fiilinin mübalağalı ismu'l-failidir. Sözlük anlamı, "çok yalan söyleyen" demektir.⁸⁶⁶ Hadis ilminde Cerh lafızlarından birisidir ve hadis uyduran (vaddâ) hakkında kullanılır.⁸⁶⁷ Esasen, ricâl münekkittlerinin, râvinin yalancılığını iki şekilde değerlendirdiklerini görmekteyiz. Birincisi, bir râvinin kasden ve bilerek bir takım menfaat uğruna Hz.Peygamberin ağzından hadis uydurmasıdır. (Kizbu'r-ravi). Bu râviler "kezzab" "vadda", "deccal" diye nitelendirilirler. Artık bu lafızlardan biriyle nitelendirilen râvi cerh edilmiş olur ve rivayetleri delil olarak kullanılmaz (Muhteccun bih değildir.) İkincisi ise, râvinin Hz.Peygamber hakkında yalan söylediği, yani hadis uydurduğu bilinmese de başka konularda yalan söylediğinin tesbit edilmesidir. (İtthamu'r-Ravi bi'l-kizb) Bu râvilerde "metruku'l-

⁸⁶⁴ Hayatı hk. Bk. Buhârî, Târîhu'l- Kebîr, VII, 6; Hatîb Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, XII,138; Mizzî, T. Kemâl, XII, 222-225; Zehebî, Siyer, XII,302-303 İbnu'l- İmâd, Şezerât, II,112

⁸⁶⁵ Zehebî, Siyer, IX, 571- 572. İbn Hacer de Tehzibu't-Tehzib'de, Siyer'deki bilgiyi ve Zehebî'nin tenkidini özetleyerek nakletmiştir. (Bk. III,447)

⁸⁶⁶ Firuzabadi, Kâmus, s.166

⁸⁶⁷ M. Uğur, Hadis Terimleri Sözlüğü, s.181

hadis", "matrûhu'l-hadis" olarak nitelendirilirler. Her iki durum da râvinin adaletini (adil kabul edilme özelliğini) giderici ve hadislerinin terkedilmesini gerektirir. Ancak, birincisi diğerinden daha ağır bir durumu ifâde eder.⁸⁶⁸ "Kezzab" lafzı cerhin altıncı ve en ağır mertebesine delalet eder.⁸⁶⁹

Yukarıdaki, hadis usulü bilginlerinden naklettiğimiz bilgilerle Abbas b. Abdüllazim'in, Abdürrezzak'ı hadis uydurmakla itham ve cerh ettiği anlaşılmaktadır. Bu durumda Abdürrezzak ağır bir tenkide uğramış olmaktadır.

Biz önce, Zehebî'nin bu söz karşısında Abdürrezzak'ı nasıl savunduğunu ve Abbas b. Abdülazim'i nasıl tenkit ettiğini nakledelim. Zehebî, Abbas'ın yeminine yeminle karşılık vererek şöyle der; "Vallahi Abbas, yemin ettiği konuda hiç de iyi yapmamıştır, söyledikleri çok kötüdür. Bu söz ve yemini ile, her ne kadar hakkında, anlaşılmayan bazı vehimler bulunsa da, bunların dışında, kendisinden daha üstün olan ve bütün sahih kitap sahiplerinin ihticac ettiği şeyhu'l- İslâm ve zamanının büyük hadis bilginine hucûm etmekte, onu yalancılıkla suçlamakta ve terkinde hadis hafızlarının icma ettikleri Vâkidî'yi On-dan üstün tutmaktadır. O, bu sözüyle, kesin icma'ı tanımamıştır."⁸⁷⁰

Zehebî'nin, Mizan'da, gene Abbas'a karşı Abdürrezzak'ı savunurken, hiç bir müslümanın Abbas'a muvafakat etmediğini belirtmesine⁸⁷¹ İbn Hacer itiraz sadedinde, el-İsmailî (Ebu Bekr Ahmed b. İbrahim b. İsmail el-İsmaili el-Cürcani 371/981) nin de gene Abbas b. Abdülazim'in, Zeyd b. el-Mübarek'ten rivayet ettiği, Abdürrezzak'ın kezzab olduğu, hadis çaldığı yolundaki bilgiyi el-Medhal'ine aldığını nak-

⁸⁶⁸ Kizbu'r-ravi ve İttihâmu'r-râvi bil-kizb hakkında geniş bilgi için bk. Hatîb Bağdâdî, el-Kifâye, s.145-146; İbnu's-Salah, Ulûm, s.126; Suyûtî, Tedrib , I,346-347; Talat Koçyiğit, Hadis Usûlü, s.84-86; Mücteba Uğur, Hadis Terimleri Sözlüğü, s.171,187-188

⁸⁶⁹ M. Uğur, a.g.e. s.181

⁸⁷⁰ Zehebî, Siyer, IX,571-572

⁸⁷¹ Zehebî, Mizan, II,611

lederse de, bu da Abbas'dan rivayet edildiği için Zehebî haklı görünmektedir.

Buhârî'nin sahih'inde rivayetleri bulunup da cerhedilen râviler hakkında bir kitap yazan, Ebû Zur'a Ahmed b. Abdurrahim b. el-Hüseyn el-İrâkî (826/1423),⁸⁷² Abbas b. Abdülazim'in sözleri hakkında "bu, cerhde guluvv ve aşırılıktır." demektedir.⁸⁷³

Bunlardan başka, yukarıda da belirttiğimiz gibi Abdürrezzak hakkında, Abbas'ın sözlerini kabul edip de ona uyan kimse çıkmamıştır. Aksine İclî onu tevsik etmiş, İbn Hibban da aynı davranmış,⁸⁷⁴ İbn Asâkir ise "meşhur sika hadis bilginlerinden biri", demiştir.⁸⁷⁵ Mizzî ve Zehebî de, onu ta'dil ve tevsik eden bilginlerden örnekler zikretmişlerdir. Bunlardan Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn en önemlileridir.⁸⁷⁶ Özellikle Zehebî, İbn Asâkir gibi, Abdürrezzak hakkında büyük sika bilginlerden biri⁸⁷⁷ diyerek söz etmektedir. Hocası Ma'mer de Abdürrezzak'ı övmüş, o, özellikle Ma'mer ve İbn Cüreyc'den rivayette "esbet" kabul edilmiştir.⁸⁷⁸

Esasen cerh konusunda cerhin müfesser olması, yani cerhedilen râvinin cerh ediliş sebebinin açıklanması şartı vardır.⁸⁷⁹ Abbas b. Abdülazim, neden ve hangi rivayet esebibiyle bu sözü söylediğini açıklamadığı için, onun bu cerhi, cerh kurallarına göre kabul edilemez. İbnu's-Salâh da, Abbas'ın güvenilirliğini de bildiği için olmalı ki, Abbas b. Abdülazim'in Abdürrezzak'ı gözlerinin kör olmasından ve ihtilâtın-

⁸⁷² İbnu'l-İrâkî, diye bilinir. İbnu's-Salah'ın Ulûm'una şerh yazan meşhur, Zeynuddin Abdurrahim b. el-Hüseyn el-İrâkî (806-1403) nin oğludur.

⁸⁷³ İbnu'l-İrâkî, el-Beyan ve't-Tavdih, s.138

⁸⁷⁴ İclî, Sikat, II,93. İbn Hibban, Sikat, VII,412

⁸⁷⁵ İbn Manzûr, Muhtasarü Tarihi Dimeşk li'bni Asâkir, XV,97; İbn Hibban, Sikat, VII,412

⁸⁷⁶ Mizzî, T.Kemâl, XVIII,56-57; Zehebî, Siyer, IX,565-566,569

⁸⁷⁷ Zehebî, Mizan, II,609; a.mlf. Muğni, II,393

⁸⁷⁸ Mizzî, T. Kemâl, XVIII,57; İbn Hacer T. Tehzib, III,445

⁸⁷⁹ Hatîb Bağdâdî, el-Kifâye, s.135-137; İbnu's-Salah, Ulum, s.106-107; Tîbî, Hulâsa, s.86-67

dan sonra dinlemiş olabileceğini tahmin ederek bir sonuca ulaşmaya çalışmıştır.⁸⁸⁰

Biz konuya bir de Musannaf açısından bakmak durumundayız. Eğer İbnu's-Salâh'ın yorumu doğru ise ki, pek çok münekkidin sika kabul ettiği bilginlerin ihticac ettiği bir şahsı başka türlü kabûl etmek imkânsız görünmektedir, ayrıca âdil ve sika olmakla meşhur olan bir muhaddisin tadil ve tezkiyeye ihtiyacı da yoktur,⁸⁸¹ o zaman, Abdürrezzak'ın kezzab olarak nitelenmesini de Musannaf'ı yazdıktan sonra (H. 200 den sonra) ihtilâtı nedeniyle belki bazı yanılmaları yüzünden ömrünün sonları için söz konusu edilmiş bir tenkit olarak görmek durumundayız.

Zaten, o ilim öğretmeğe ilk başladığı yıllarda kezzab olmadığını kendi ağzından ifâde ederek Kâbe'de dua etmiştir.⁸⁸² Abdürrezzak'a sonradan arız olan ihtiyat nedeniyle kezzab olarak nitelendirilmesinin Musannaf'ı etkilemeyeceği de açıktır. Tabii Musannaf'ın, asırlar süren rivayeti esnasında uğradığı müdahaleler bu konunun dışındadır.

IV. MÜDELLİS OLARAK NİTELENDİRİLMESİ

İlk dönem müelliflerinden İbn Sa'd (230/845), Buhârî (256/870), İclî (261/875). İbn Kuteybe (276/889) ve bunlardan sonra gelen müelliflerden Kitabu'l-Cerh ve't-Ta'dil sahibi İbn Ebî Hatim er-Razi (327/939) ile Kitabu's-Sikat müellifi İbn Hibban el-Busti (354/965) nin eserlerinde Abdürrezzak'ın tedlis yaptığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Abdürrezzak'ın tedlis yaptığına dair ilk bilgiyi Hâkim en-Neysâbü'rî (405-1014) nakleder. O tedlisin çeşitlerini anlatırken, ted-

⁸⁸⁰ İbnu's-Salah, a.g.e., s.396. Biz Abbas'ın, Abdürrezzak'ı ne zaman dinlediğine dair, bir bilgi bulamadık.

⁸⁸¹ HatîbBağdâdî, el-Kifâye, s.109-110

⁸⁸² Zehebî, Siyer, IX,567; İbn Hacer, T. Tehzib, III,447

lisin ikinci türünün, râvinin semâ yoluyla almadığı bir hadisi sema'a delalet eden lafızlarla rivayet etmesi olduğunu belirtir.⁸⁸³ Sonra da anlaşılması biraz güç olun şu örneği zikreder: Ali b. el-Medîni (234/848) nin babası Abdullah şöyle der:

Abdürrezzak, Ali b. Abdullah el-Medîni'nin babası Abdullah'a , Mu'temir b. Süleyman'dan semâ yoluyla almış gibi "ahberana" diyerek, Rebah b. Zeyd'in Mu'temir'e yazdırdığı, Abdullah b. Tavs'un kitabından bir hadis (veya hadisler) rivayet eder. Rivayet işi bitince Abdullah, Abdürrezzak'a; Sen bunu Mu'temir'den dinledin mi? diye sorar. Abdürrezzak da: Hayır, fakat, Mu'temir, (Rebah b. Zeyd'in kendisine yazdırdığı) bu kitabı çıkarıp bana verdi, der".⁸⁸⁴ Bu örneğe göre Abdürrezzak, münâvele ile aldığı bir metni semâ ile almış gibi nakletmekle tedlis yapmıştır.⁸⁸⁵

Abdürrezzak'ın tedlis yaptığına dair ikinci bilgiyi de, Hatib Bağdâdî (463/1071) nin, gene tedlisin bir çeşidi olan, râvinin, isnadda şeyhini meşhur ve bilinen adıyla değil de, başka bir adla anmasına örnekler zikrederken verdiğini görmekteyiz. Hatîb'in zikrettiği örneğe göre, Abdürrezzak, şeyhi Ebû İshak İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahya el- Eslemî (184/800) den, rivayet ederken "haddesena'l-Eslemî b. Muhammed" dediği için tedlis yapmıştır.⁸⁸⁶

⁸⁸³ Esasen Hakim'in tedlisin bu türünü şöyle açıkladığını görmekteyiz: "Müdelislerin, tedlislerinin ikinci türüne gelince "kale fulan" demeleri ve birisi peşine düşüp semalarını araştırıp ısrar edince semalarını zikretmeleridir." Burada, yani tedlisin bu çeşidinde semâ tesbit ediliyorsa tedlis yok demektir. Fakat başlık, böyle bir anlam ihtiva etmekle beraber biz, Hakim'in bizim açıkladığımız anlamı kastedtiğini tahmin ettiğimizden, -çünkü örnek bunu ifade etmektedir- açıklamayı yukarıdaki gibi yaptık

⁸⁸⁴ Hâkim, Ma'rife, s.104

⁸⁸⁵ Hakim, benzer bir örneği İbn Cureye hakkında da rivayet etmektedir. Bk. Marife, s.107.

⁸⁸⁶ Hatîb Bağdâdî, el-Kifâye, s.406.

Bu iki bilgiden başka, Abdürrezzak'ın müdellis olduğuna dair her hangi haberden, ne Mizzî, ne Zehebî, ne İbn Hacer⁸⁸⁷ söz ederler. Aksine, İbn Hacer, Abdürrezzak'ın kendisinin müdellis olmadığını ifâde ettiği duasını nakleder.⁸⁸⁸

Uslucülerden İbnu's-Salâh, onikinci nevi'de incelediği tedlis konusunda Haflb Bağdâdî'nin zikrettiği örneğe benzer bir örnek naklettiği halde Abdürrezzak'ın adını anmaz. İbnu's-Salâh'ın kitabına şerh yazan Irâkî, müdellislere el-Velid b. Müslim (195/810) i de örnek verir ama o da Abdürrezzak'ın adını anmaz.⁸⁸⁹ Fakat müdellislere dair Risâle yazan Suyûtî, bu Risâlede Abdürrezzak'ın adını anmadığı halde Tedrîb de el-Velid b. Müslim'e ilâve olarak Abdürrezzak'ın adını da zikreder.⁸⁹⁰ İbn Kesir'in ihtisar'ın da ve onun şerhinde, Tîbî'nin Hülâsa'sında da Abdürrezzak'ın adı bulunmamaktadır. Ancak Ahmed Naim, Tecrid Mukaddimesinde Abdürrezzak'ı da müdellisler arasında sayar.⁸⁹¹

Müdellis ravilerin tabakatına dair, eser yazan müelliflerden, Velîyuddin Ebû Zür'a Ahmed b. İbrahim b. Abdurrahman el-İrâkî (826/1423), Kitabu'l-Müdellisin'de Sıbt b. el-Acemî diye meşhur, Ebu'l-Vefa İbrahim b. Muhammed (841/1437), et-Tebyin li Esmâ'i'l-Müdel-lisin'de büyük bilgin Suyûtî (911/1505) de, Risâle fi'l-Müdellisin min Ricalî'l-Hadis adlı eserinde Abdürrezzak'ın adından söz etmemişlerdir. Yalnızca İbn Hacer (852/1448) Tabakatu'l-Müdellisin diye bilinen eseri, "Tarifu Ehli't-Takdis bi Meratibi'l-Mevsufîne bi't-Tedlis" adındaki

⁸⁸⁷ İbn Hacer'in zikrettiği bir örnek bulunmaktadır. Ancak bu tedlis olmayıp illele ilgilidir. Bk. T.Tehzib, III,447. Ömer b. Ubeydullah'tan rivayet hk.

⁸⁸⁸ Bk. İbn Hacer, a.g.e.,III,446. Zehebî de aynı duayı naklettiği halde metin içinde müdellis olmadığının ifâde edildiği kısmı zikretmez. Bk. Zehebî, Siyer, IX,567

⁸⁸⁹ Irâkî ,et-Takyîd ve'l-İzah. s.79

⁸⁹⁰ Suyûtî Tedrîb, I,230

⁸⁹¹ Ahmed Naim, Tecrid-i Sarih Tercemesi, I, Mukaddime, s.169

eserinde Abdürrezzak'ın adını zikretmektedir.⁸⁹² Ancak o Abdürrezzak'ı savunur ve az önce söz konusu ettiğimiz duasına telmihde bulunarak "Abdürrezzak'ın tedlisden uzak durduğu hakkında rivayetler vardır." der.⁸⁹³

Yukarıdaki bilgilerden Abdürrezzak'ın, müdellis olarak nitelendirilmesinin daha çok, usul kaynaklarında söz konusu edildiğini görmekteyiz. Ancak bilginlerin çoğunun buna katılmadığı da anlaşılmaktadır. Bizim doğru ve güvenilir bir sonuca ulaşabilmemiz için, önce tedlis hakkında kısa bilgi verip, Müdellislerin rivayetlerinin nasıl değerlendirildiğini tesbit etmemiz gerekmektedir. Abdürrezzak hakkındaki değerlendirmelerimizin bundan sonra daha iyi anlaşılabilceğini düşünmekteyiz.

A-TEDLİS ve MÜDELLİSLER

Tedlis, deles kelimesinin, tef'il babına nakledilmesi suretiyle türetilen bir masdardır. Sözlükte, karanlık olmak, satılık malın kusurunu müşteriden gizlemek demektir.⁸⁹⁴ Hadis terimi olarak ise; bir râvinin çağdaşı olup görüşmediği veya görüştüğü halde hadis almadığı bir şeyhten hadis almış gibi rivayet etmesine tedlis denir. Ayrıca, râvinin hadis aldığı, sema'ı olan şeyhinden, gerçekte işitmediği bir hadisi, ondan işitmiş gibi rivayet etmesi de tedlistir. Tedlis yapan râviye müdellis, tedlisle rivayet edilen hadise ise müdelles denir.⁸⁹⁵

Tedlisin tanımı konusunda bazı problemler ve ihtilaflar vardır. Bunların en önemlisi müdelles rivayet ile, hafî mürsel hadisin tefriki meselesidir. Ahmed Naim, cumhura göre müdellisin tanımında râvinin şeyhiyle hem muasır, hem de görüşmüş olması gerektiğini ancak bu

⁸⁹² İbn Hacer, Ta'rifu Ehli't-Takdis, s.34

⁸⁹³ a.y.

⁸⁹⁴ Firuzabadi, Kâmus, s.703

⁸⁹⁵ Mücteba uğur, Hadis Terimleri sözlüğü, s.395. Ayrıca bk. Hâkim, Ma'rife, s.103; İbnus'-Salah, Ulûm, s.73; Suyûtî, Tedrîb, I,223-229; Ahmed Naim, Tecrid Tercemesi, I, Mukaddime, s.163

şartlarla müdelles rivayetin vukuunu mümkün görür.⁸⁹⁶ Zaten bu şartlar kabul edilmezse celî mürsel, hafî mürsel ve munkatı rivayetleri müdelles rivayetten ve birbirlerinden ayırmak mümkün olmaz.⁸⁹⁷ Ancak tedlisde çözüme kavuşması gereken en önemli problem, muasır ve sema'ı olan bir şeyhden, hadis alan bir râvinin rivayet ettiği hadisde tedlis yapıp yapmadığının nasıl tesbit edilebileceğidir. Ahmed Naim, bir rivayette tedlisin varlığının şu yollarla anlaşılabileceğini belirtir:

- 1-Ravinin itirafı,
- 2- Râvilerin durumunu bilen bir bilgin'in haber vermesi,
- 3-Müdellis ile, şeyhi olarak zikrettiği şahıs arasında başka bir râvinin varlığının tesbit edilmesi,⁸⁹⁸

Tedlisin çeşitleri vardır. İbnu's-Salâh ve ona uyarak Nevevî ve Suyûtî önce iki çeşidinden söz ederler:

- 1-Tedlisu'l-İsnad
- 2-Tedlisu'ş-Şuyuh:⁸⁹⁹ Irâkî bu iki türlü tedlise,⁹⁰⁰
- 3-Tedlisu't-Tesviye'yi: İbn Hacer ise,
- 4-Tedlisu'l-atf
- 5-Tedlisu'l-kat' (Tedlisu's-sükut)
- 6-Tedlisu'l-bilad'ı ilâve eder.⁹⁰¹

⁸⁹⁶ Ahmed Naim, a.g.e., I, Mukaddime, s.165

⁸⁹⁷ Bunların tanımı hk. Bk. Ahmed Naim, a.g.e. s.164-165

⁸⁹⁸ Ahmed Naim, a.g.e., I, Mukaddime, s.166

⁸⁹⁹ İbnu's-Salah, Ulûm, s.73-74; Nevevî, İrşad, I,205-208; Suyûtî, Tedrîb, I,223-228. Hâkim, tedlisin değil, müdellislerin çeşitlerini zikreder, bk. Ma'rife, s.103-112 Daha sonraki müellifler tarafından kabul görmediği anlaşılmaktadır.

⁹⁰⁰ Irâkî et-Takyid ve'l İzah, s.78

⁹⁰¹ Geniş bilgi için bk. Gösterilen yerlerden başka, Ahmed Naim, Tecrid Tercemesi,I, Mukaddime, s.163-175; Talat Koçyiğit Hadis Terimleri Sözlüğü, s.468-473, Mücteba Uğur, Hadis Terimleri Sözlüğü, s.395-389

Bunlardan başka, Hâkîm, münâvele veya vicade yoluyla elde ettikleri kitaptaki rivayetleri, sema'a delalet eden lafızlarla rivayet eden râvileri de ayrı bir grup müdellisler olarak zikreder.⁹⁰² Esasen bu, semâ ile alınmayan hadisin semaa delalet eden lafızlarla rivayet edilmesidir.

Tedlisle ilgili bu kısa bilgilerden sonra konu ile ilgili bazı değerlendirmeleri zikretmemiz gerekmektedir. Şu'be Abdullah b. Avn ve Amr b. Murra hariç hadisçilerin hepsinin tedlis yaptıklarını söylemiştir.⁹⁰³ Hadis tarihinde, isnadda titizlik, her zaman ve her bölgede aynı değildir. Sahabî zamanında da isnad vardı fakat titiz davranılmıyordu.⁹⁰⁴ Sahabe de tedlis yapmıştır.⁹⁰⁵ Ancak ilk dönem râvileri isnadın kusurunu gizlemek maksadıyla tedlis yapmamışlardır.⁹⁰⁶ Son dönem bilginleri ise genellikle muttasıl ve nazil olan isnadı âlî duruma getirmek için tedlis yapmışlardır.⁹⁰⁷ Tedlisin ortaya çıkışının elbette başka sebepleri de vardır.⁹⁰⁸ Fakat bu konuda bilinmesi gereken husus, tedlisle itham edilen herkesin müdellis olmadığıdır. Tedlisle itham etme faaliyetleri H. II. asrın ortalarında başlamıştır.⁹⁰⁹ Bu faaliyetler ileri götürülmüş ve müdellis olmayanlar da tedlisle itham edilmişlerdir. Özellikle pek çok muhaddisin tedlis yapmakla tenkit edilmeleri,⁹¹⁰ konuya, usulcülerin yaklaşımından farklı bakmamız gerektiğini göstermektedir. Biz bu konuda kendi tesbitlerimizi ifâde etmek isitiyoruz. İlk dönem hadis kaynaklarında çok sık karşılaşılan, bir soru anında, soruya muhatap olan bilginin, hadisi hatırlatmak babında talik'ten başka, isnadın bir kısmını hazfederek rivayet etme-

⁹⁰² Hakim, Ma'rife, s.108-110.

⁹⁰³ Iraki, el-Mudellisin, V,314b

⁹⁰⁴ T. Koçyiğit, Hadis Tarihi, s.179-180

⁹⁰⁵ İ. Hakkı Ünal, İmam Ebû Hanife'nin.... s.210; Serahsî, Usûl, I,379 dan naklen

⁹⁰⁶ Ali Toksarı, Müdelles Hadis ve Sahabeye Tedlis İsnadı, s.224,234-235

⁹⁰⁷ A. Toksarı, a.g.m., s.227

⁹⁰⁸ Geniş bilgi için bk. Ali Toksarı, a.g.m., s.224-226

⁹⁰⁹ Ali Toksarı, a.g.m., s.226

⁹¹⁰ Ahmed Naim, Tecrid Tercemesi, I, Mukaddime, s.167

leri de tedlis olarak değerlendirilmiş olmalı. Böyle müdelles bir rivayetle fetva veren bilginlere baktığımızda çoğunun, sahâbe ve tabîîn bilginleri olduklarını görmekteyiz. Tedlisle itham edilenlerin çoğu da bu bilginlerdir. Zaten müdellis, kezzâb demek değildir.⁹¹¹ Ömründe bir kere tedlis yapanlar bile müdellis olarak nitelendirilmişlerdir.⁹¹² İlk dönemde irsal tedlis olarak değerlendirildiği gibi,⁹¹³ fetva yahut müzakere anında senedin bir kısmını hazfederek rivayet de öyle kabul edilmiştir. İşte muhaddislerin eleştirdikleri tedlis, râvinin kötü niyetinden kaynaklanan, bir takım dünyevi menfaatler için yapılanlar olmalıdır. Nitekim, Hâkim, tâbîînin tedlislerini diğerlerinden ayırmış ve onların amacının Allah'a davet olduğunu⁹¹⁴ ve sahabeden rivayet ettiklerini, (bu nedenle itham edilemeyeceklerini), tabiinden sonrakilerin ise başka maksatlarla tedlis yaptıklarını belirtmiştir.⁹¹⁵ Daha sonraki bilginler de, çoğu sadûk olan fakat tedlisle itham edilen bilginleri çeşitli özelliklerine göre gruplara ayırmışlar ve rivayetlerini kabul etmişlerdir.⁹¹⁶

Bu durumda tedlis hakkında bir kanaatımızı söylememiz gerekmektedir. Bize göre, tedlis yapıldığı kabul edilen her rivayet yalnızca râvisi açısından değil, aynı zamanda rivayet ediliş ortamı ve râvinin o anda niçin tedlisle rivayet ettiği tesbit edilmeli ve bu tesbite göre rivayet hakkında bir karara varılmalıdır. En azından sika ve sadûk olmakla meşhur olup müdellis olarak zikredilen bilginler hakkında bu araştırma zaruri görünmektedir.

⁹¹¹ Ahmed Naim, a.g.e., I, Mukaddime, s.167; Krş. İbnu's-Salâh, Ulûm, s.73-74

⁹¹² Ahmed Naim, a.g.e., I Mukaddime, s.167

⁹¹³ Ali Toksarı, a.g.m., s.231-236

⁹¹⁴ Bizim yukarıda fetva ve müzâkere ile ilgili olarak ifade etmek istediğimiz de bu hususlardır. Yani sika bilginlerin, hadis öğretmek veya yazdırmak maksadıyla kurdukları meclislerde tedlis yapmadıkları, fetva ve müzakere anında tedlis yaptıkları, münekkitlerin ise bu farklı durumları farklı bir şekilde değerlendirmedikleri anlaşılmaktadır.

⁹¹⁵ Hâkim, Marife, s.103-104

⁹¹⁶ Ahmed Naim, Tecrid Tercemesi, I, Mukaddime, s.167-169

Müdellesler hakkında ilk değerlendirmeyi Hâkim yapmıştır. O, Sahabenin ve sahabeden rivayet eden tâbiin ile, sika râviden rivayet etmekle meşhur olan etbâu't-tabiîn'in tedlislerinin makbul olduğunu söyler.⁹¹⁷ Ayrıca tedlis yapmakla meşhur olmuş hadis bilginlerinden rivayeti makbul ve merdud olanları tartışır. Sonra da hangi bölge mühaddislerinin daha çok tedlis yaptıklarına dair bilgiler verir.⁹¹⁸ Bu konuda en güzel tasnifi ise Salâhuddin Halil b. Ahmed el-Alâi el-Keykeldi (761/1360) nin, Câmiu't-Tahsil adlı eserinden naklen İbn Hacer zikreder.⁹¹⁹

Buradaki derecelendirmeye göre tedlis yaptıkları bilinen bütün bilginlerin rivayetleri toptan merdud sayılamaz.⁹²⁰ Zaten bilginlerimiz de böyle bir tutumu benimsememişler, özellikle Kütüb-i Sitte sahipleri müdelles olarak nitelenen pek çok râviden hadis almışlardır.⁹²¹

B.ABDÜRREZZAK ve TEDLİS

bir önceki başlık altında verdiğimiz bilgiler ışığında, tedlis yapmakta itham edilen Abdürrezzak'ın durumunu değerlendirmemiz gerekmektedir. Biz, Abdürrezzak'ın Musannaf'daki rivayetleri çerçevesinde değerlendirmelerimizi ortaya koyacağız. Musannaf'daki rivayetleri incelediğimizde, Abdürrezzak'ın, rivayet ettiği her hadisi kimden almışsa onun ismini belirtmek için çalıştığını, bunu açık bir şekilde yapmayı temel prensip, metod edindiğini tesbit etmekteyiz. Öyle ki semâ ile hadis aldığı bilinen şeyhlerinden, başka râviler aracılığı ile aldığı rivayetleri bile, kimden aldığını isnadda göstermeğe

⁹¹⁷ Hâkim, Ma'rife, s.103-104

⁹¹⁸ Hâkim, a.g.e. s.106-112

⁹¹⁹ İbn Hacer, Tâ'rifu Ehli't-Takdis, s.13-14

⁹²⁰ Ayrıca bk. İbnu'l-İmad, Şezerât, I,221

⁹²¹ Ahmed Muhammed Şâkir, el-Bâisu'l-Hasis s.45. Yukarıdaki derecelendirmeden başka İbnu's-Salah'ın da müdelles rivayetleri kabul ve red açısından bir değerlendirmesi bulunmaktadır. Ulûm, s.75-76 Ancak İbn Hacer'in naklettiği el-Alâi'nin değerlendirmesi detaylı ve İbnu's-Salah'ın verdiği bilgileri de ihtiva ettiği için biz yukarıda zikrettiğimiz bilgilerle yetindik.

dikkat etmiştir. Meselâ, Musannaf'ın üçte birini kendisinden dinlediği ve yazdığı hadislerle oluşturduğu şeyhi Ma'mer'den, bizzat dinlemediği hadisleri, kim aracılığı ile almışsa, onun adını zikretmiş, doğrudan Mamer'den rivayet yoluna gitmemiştir.⁹²² Mamer'den rivayet edildiği halde, Abdürrezzak'ın, ondan dinlemediği hadisler kendisine sorulmuş, bilmediğini ve dinlemediğini açıkça söylemiştir.⁹²³ Mamer'den sonra en çok hadis aldığı diğer şeyhi Sevrî'nin rivayetlerinden, ondan dinlemediklerini, kim aracılığı ile almışsa, o râvinin adını gizlememiştir.⁹²⁴ Gene kendisinden semâ ile hadis aldığı şeyhlerinden Ebû Hanîfe'nin bazı rivayetlerini aldığı râvinin adını isnadda zikretmiştir.⁹²⁵ Bu örnekler onun tedlis yapmak gibi bir metodunun olmadığını gösteren delillerdir.⁹²⁶ Abdürrezzak, kimden aldığını kesin olarak hatırlayamadığı bazı isnadlardaki tereddütlerini bile gizlememiş ve ifâde etmiştir.⁹²⁷ Zaten İbn Hacer'in de işaret ettiği gibi⁹²⁸ O, hadis öğretmek için Meke'de bulunduğu ilk zamanlarda, kendisine insanların gelmemesi üzerine Ka'beye gitmiş ve: "Ya Rabbi! Benim ne kusurum var, ben yalancı mıyım, ben müdellis miyim!" diyerek, müdellis olmadığını, dolayısıyla tedlisi sevmediğini ifâde etmiştir.⁹²⁹ Suyûtî de Abdürrezzak'ın bu konuda güvenilir olduğunu tesbit etmiştir.⁹³⁰ Abdürrezzak'ın tedlisine örnek olarak Hâkim'in ve Bağdâdî'nin zikrettikleri rivayetlerden, Hâkim'in naklettiği olay esas itibariyle, münavele metodu ile alınan bir hadisin, semaa delalet eden bir lafızla rivayet

⁹²² Bk. Musannaf, VII, no: 14046, VIII, no: 15183

⁹²³ Ukaylî, Duafâ, III, 108; İbn Manzûr, Muhtasarü Tarihi Dimeşk li'bni Asâkîr, XV, 104; Zehebî, Siyer, IX, 570

⁹²⁴ Bk. Musannaf, VIII, no: 14975, X, no: 18907, 18913

⁹²⁵ Bk. Musannaf, IX, no: 16778, 16788, 16794

⁹²⁶ Başka örnekler için bk. Musannaf, VI, no: 11320, 11363; VII, no: 14046; VIII, no: 14975, 15183; X no: 18907

⁹²⁷ Bk. Musannaf, V, no: 9281

⁹²⁸ İbn Hacer, Ta'rîfu Ehli't-Tahdis, s.34

⁹²⁹ Geniş bilgi için bk Zehebî, Siyer, IX, 567; İbn Hacer, T. Tezhîb, III, 446

⁹³⁰ Suyûtî, Abdürrezzak'ın, şeyhinden aldığı bir hadisin isnadındaki meçhul râvinin adını belirttiğini nakleder. Bk. el-Leâî, I, 260

edilmesidir. Burada Abdürrezzak'ın münavele ile aldığı hadisi, semaa delalet eden lafızla rivayet etmesi doğru olmamakla birlikte, eğer metod olarak makbul veya merdud olması bakımından değerlendirilecekse, konu münavele metodu ile ilgili olarak ele alınmalıdır.⁹³¹ Bu açıdan bakıldığında ise, Buhârî'nin verdiği bilgiyi de dikkate alarak⁹³² şunu söyleyebiliriz, bizce nüsha sahih, nüshayı veren ve o nüshadan rivayet eden, bu işin ehli ise (ehl min hazâ's-ş'en) rivayet makbul sayılmalıdır. Özellikle Mu'temir b. Süleyman (187/803) gibi bir bilginin semâ ile aldığı ve kendi eliyle yazdığı bir nüshadan, Abdürrezzak gibi bir bilginin rivayeti hakkında tereddüde düşmek yersiz bir vehim olur kanaatindeyiz. Ayrıca şu an hadislerle meşgul olan herkes, çalışmalarını bu metodla yapmaktadır. Zaten tarihte de uygulama hicrî dördüncü asırdan sonra bu metod üzerine gelişmiştir.⁹³³

Ancak tekrar belirtmek gerekirse, yapılan iş yani semâ yoluyla alınmayan hadisi, semâ yoluyla alınmış gibi rivayet etmek, tedlis olarak tanımlanmıştır.⁹³⁴ Fakat Abdürrezzak bu tedlisi bir defa yapmıştır. Ömründe bir defa tedlis yapanların da tedlisle itham edilmesi, onların mecruh kabul edilmeleri için yeterli sayılmamıştır.⁹³⁵ Asıl önemli olan husus ise, Abdürrezzak'ın, bu nüshadan olduğu anlaşılan, Abdullah b. Tavus aracılığı ile Tavus b. Keysan dan, Musannaf'da yalnızca bir rivayetin olmasıdır.⁹³⁶ Bu rivayet de Mu'temir'den alınmamıştır. Aynı yerde bir başka tarikten de bu hadis rivayet edildiği

⁹³¹ Münâvele metodu hk bilgi için bk. Ali Yardım, Hadis I, s.154-155

⁹³² Buhârî, Sahîh, I, 23-24 Kitabu'l-İlm, (Bâbu ma Yüzkeru fi'l Münâvele...)

⁹³³ Ali Yardım, HadisI, s.147-148

⁹³⁴ Bu tanımın kabul görmediği hk bk. Ali Toksarı, Müdelles Hadis ve Sahâbeye Tedlis İsnadı, s.222..

⁹³⁵ Ahmed Naim, Tecrid Tercemesi, I, Mukaddime, s.169

⁹³⁶ Bk. Musannaf, I, no: 1116

için, söz konusu metod ile ilgili olarak, Musannaf'a yöneltilebilecek bir tenkit olmamalıdır.⁹³⁷

Abdürrezzak'ın durumu, münâvele ile aldığı hadisi, semâ ile rivayet eden bir ravî olarak değerlendirilmelidir. Esasen Abdürrezzak, İbn Tavus nüshasından rivayetlerinin çoğunu şeyhi mamer'den, daha az bir kısmını da diğer şeyhlerinden almıştır.⁹³⁸ Kısaca ifâde etmek gerekirse Hâkim'in zikrettiği örnek, Abdürrezzak'ın benimsediği ve hep uyguladığı bir metod değildir. Çünkü o, Musannaf'da Mu'temir b. Süleyman'dan (187/803) rivayetlerini "an İbni't-Teymî... "diyerek nakletmekte ve Hâkim'in belirttiği "ahberanâ Mu'temir b. Süleyman et-Teymî..."⁹³⁹ ifâdesi bunların hiç birinde bulunmamaktadır.⁹⁴⁰ İsnad ise, İbnu't-Teymî-Leys- Tavus şeklindedir. Yani bu da İbn Tavus'un babasından yazdıkları değildir. Aradaki râvi Leys'dir.

Hatib Bağdâdî'nin naklettiği örnek ise sözünü ettiği konuya uygun düşmemektedir. Kendisinin de paragraf sonunda belirttiği gibi, zikrettiği konuda belirttiği tedlis türü, şeyhin adını, meşhur olan adı ve nisbesiyle anmamaktır. Halbuki İbrahim el-Eslemî, bu nisbesiyle meşhurdur.⁹⁴¹ ayrıca Abdürrezzak İbrahim el-Eslemî'den rivayetlerinde, Bağdâdî'nin dediği gibi "haddesena" demez, "ahberana" der. Zaten Abdürrezzak'ın "ani'l-Eslemî b. Muhammed..." isnadıyla rivayet ettiği hadis, Musannaf'da yalnızca bir tanedir.⁹⁴² Bundan başka, söz konusu isnadda, isnadın zikrediliş tarzının, iyi tesbit edilmesi gerekir.

⁹³⁷ Esasen, bir sonraki rivayette (no: 1117) isnadın, Sevrî- İbn Tâvus-Tâvus, şeklinde olması no: 1116'nın isnadından Sevrî'nin düşmüş, olabileceğini akla getirmektedir.

⁹³⁸ Mamer'den aldıkları için bk. Musannaf, I, no: 343, 519, 722, 768, 950, 1221. İbn Cureyc'den aldıkları için bk. Musannaf, I, no: 828, 1592, 2099. Sevrî'den aldıkları için bk. Musannaf, I, no: 828, 842, 1016, 1592, 2099.

⁹³⁹ Hakim, Marife, s.104

⁹⁴⁰ Abdürrezzak, bizim tesbitlerimize göre, Mu'temir'den "an İbn't-Teymî.... "diyerek, Musannaf'a toplam ikiyüzirmi rivayet almıştır. Bunlardan yalnızca bir tanesi Tavus'dandır Bk.Musannaf, VII, no: 12306

⁹⁴¹ Buhârî, T. Kebîr, I, 323-324; Mizzî, T. Kemâl, II, 184-191; Zehebî, Siyer, VIII, 450-454

⁹⁴² Bk. Musannaf, I, no: 1857

Çünkü Abdürrezzak, bu şeyhinden rivayet ederken daha çok “anî'l-Eslemî...” diyerek rivayet etmektedir. Asıl adı İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahya (Sem'an) el-Eslemî (184/800) olan şeyhinden Abdürrezzak'ın, Musannaf'da toplam ikiyüzotuzdört rivayeti bulunmaktadır. Bunlardan yüzkırkaltı tanesinde şeyhinin adını “İbrahim b. Muhammed”, çok azında ise yalnızca “İbrahim” olarak zikretmektedir.⁹⁴³ Yetmiş dört tanesinde “anîl- Eslemî....”⁹⁴⁴ dokuz tanesinde “İbrahim b. Ebî Yahya⁹⁴⁵ beş tanesinde ise “İbn Sem'an” demektir.⁹⁴⁶

Bağdâdî'nin belirttiği, Musannaf'da yalnızca bir yerde zikredilen isnad da⁹⁴⁷ bize göre önce, şeyhinin meşhur nisbesiyle adını anmakta ve “anî'l- Eslemî” demekte sonra açıklama getirmek için de “İbn Muhammed” demektir. Bu, şeyhin kim olduğunu açıklama amacı taşımaktadır. Halbuki Bağdâdî'nin açıklamaya çalıştığı konuda amaç, şeyhin kim olduğunu gizlemeye çalışmaktır.⁹⁴⁸ Bu da kabul edilmese bile bir tane ve belli bir rivayet için Musannaf'ın tamamı eleştirilemez. Kaldı ki bu rivayette tedlis olsa bile şeyh belli olduğu için, tedlis sebebiyle değil, şeyhin durumu ile ilgili olarak rivayeti makbul veya mer-

⁹⁴³ Bunların hepsini tesbit ettik. “İbrahim b. Muhammed diyerek zikrettiği isnadlardan bir kısmı için bk. Musannaf, I, no: 37,45,149,155,173,175, yalnızca “İbrahim” diyerek zikrettiği isnadlardan bir kısmı için bk. Musannaf, I, no: 405, 609, 1372; II, no: 2365; V, no: 9307

⁹⁴⁴ Bir kısmı için Bk. I, no: 1872; III, no: 5252, 6533, IV, no: 7585, 7635, 7694, 7708

⁹⁴⁵ Zehebî de Siyer'de tercemesini verirken, başlıkta adını böyle zikreder. Bk. Siyer, VIII, 450 Bk Musannaf, II, no: 3269; III, no: 5717; IV, no: 7209,7279; VIII, no:15766,15800,15832,15880, 15916.

⁹⁴⁶ Muhakkik, C.VI, no: 11191 deki isnadda, İbn Sem'an'ın kimliğini tesbit etmek ister ve adının Abdullah b. Ziyad b. Süleyman b. Sem'an olduğunu zikreder. Bizce bu yanlış bir tesbittir. Çünkü Abdürrezzak'ın bu şahıstan rivayeti yoktur. Ayrıca Sem'an, Ebû Yahya'nın adıdır. Yani Abdürrezzak, İbrahim b. Muhammed b. Sem'an el-Eslemî den rivayet ederken, “an İbni Sema...” demektir. Ayrıca, Musannaf'daki bazı isnadlarda “an racul min Eslem....” denilmekte fakat, buradaki şahsın kim olduğu tesbit edilememektedir. Bu ifadeler ile İbrahim b. Muhammed el-Eslemî kastedilmiş olabileceği gibi, bunun bir başka şeyh olması da mümkündür. Bk. Musannaf, III, no: 5129, 5130, VI, no: 11191,11192; c.VII, no: 13086 ; c.VI, 361, dipno:1; bk, III, no: 5251, 5450,5751, 5813, 5832

⁹⁴⁷ Musannaf, I, no: 1857

⁹⁴⁸ Belki de isnad “anî'l-Eslemî, İbn Muhammed...” şeklindeydi. Zamanla İbn kelimesinin başındaki elif düşünce isnad “anî'l-Eslemî b. Muhammed...” haline geldi,veya gayretkeş bir müstensih İbn kelimesinin başındaki elif'in cehalet eseri yazıldığını düşünerek yok etti. Tabii bu konuda bugün için kesin bir sonuca varmak mümkün görünmemektedir

dud saymak söz konusu edilebilir. İbn Hacer, bu râvi hakkında Abdürrezzak'tan: "İbrahim b. Muhammed'le münazara yaptım ve mutezîlî olduğunu anlayınca ondan hadis yazmadım" dediğini nakletmektedir.⁹⁴⁹ Eğer bu bilgi doğru ise Musannaf'daki, bu râviye ait rivayetlerin sonradan Musannaf'a katıldığını kabul etmek gerekecektir. Esasen bu râvinin metruk ve mecruh olduğu da ileri sürülmektedir. Bu nedenle Musannaf'daki, İbrahimden rivayetlerin bu bakımdan ele alınması gerekmektedir.

Sonuç olarak, buraya kadar ifâde etmeğe çalıştığımız hususlar çerçevesinde, Abdürrezzak'ı müdellis kabul etmek için, elde mevcut bilgilerin yeterli olmadığı görülmektedir. Çünkü Hâkimin verdiği örnek, münavele metodu ile ilgilidir ve Musannaf'a da yansımamıştır. Hâtîb'in zikrettiği isnad ise, hem kendisinin zikrettiği, tedlisin çeşidine uygun düşmemekte, hem de Musannaf'da yalnızca bir tane bulunmaktadır. Zaten bu iki bilginin zikrettiği şahıslardan alınan rivayetinin çoğu, fetva ve ictihaddır, merfu hadis sayısı çok azdır. Bu yüzden biz Abdürrezzak'ın tedlisle itham edilmesinin yerinde olmadığı, haklı ve kabul edilebilir bir bilgiye dayanmadığı kanaatindeyiz. Her ne kadar Hâkim'in verdiği örnekte ki davranışı, tanım olarak tedlis ise de, bu davranışıyla cerh edilemeyeceği açıktır. Zaten bilginler tarafından bu ithama pek itibar edilmemesi de bizi desteklemektedir. Subhi es-Salih'in, Sufyan b. Uyeyne ve Hüseyim gibi, Sahihayn'da rivayetleri bulunan râvilerin tedlis konusunda savunulduğunu ve rivayetlerinin makbul görüldüğünü belirterek, Abdürrezzak'ın da aynı bilginler tarafından savunulmamasını bir eksiklik olarak ifâde etmesi, bize göre yerinde bir tenkidtir.⁹⁵⁰ Çünkü, İbn Hacer, Abdürrezzak'ı, İbrahim en-

⁹⁴⁹ İbn Hacer, Tehzîbu't- Tehzib, I,104

⁹⁵⁰ Subhi es- Salih, Hadis İlimleri, s.147. Subhi es-Salih'in aynı yerde Katâde ve A'meş'in de adlarını savunulmayan Sahihayn râvisi müdellislerden zikretmesi ise yanlıştır, çünkü bu râviler savunulmuştur

Nehaî, A'meş Sevrî ve İbn Uyeyne'nin de içinde bulunduğu, ikinci mertebeden müdellisler arasında zikrettiği halde⁹⁵¹ Abdürrezzak'ı aynı şekilde değerlendiren başka bilgin görülmemektedir. Halbuki o, adı geçen bilginlerden ayrı mütalâa edilemez. Esasen hadis tarihinde tedlis ile ithamda ileri gidildiği görülmektedir. Çünkü Buhârî de tedlisle itham edilmiştir.⁹⁵² Başka pek çok, sika bilgin de aynı âkıbeta uğramıştır.⁹⁵³

V. Şİİ OLMAKLA İTHAM EDİLMESİ (TEŞEYYU'U)

Hadis tarihinde pek çok, sika ve rivayeti makbul hadis bilgininin şîilikle itham edildikleri bilinmektedir. Bunların haklı sebepleri bulunduğu gibi, çoğu zaman politik ve kişisel ihtiraslar da bu ithamlarda önemli rol oynamışlardır. Gerçi Muhaddisler, şîilik ve diğer batıl mezheplere mensup olan veya mensup olduğu ileri sürülen bilginler hakkında nasıl bir yol izleneceği konusunda önemli ilkeler berilemişlerdir. Bunlardan en önemlisi ise, dâî ve ğulâtdan olmayanların rivayetlerinin kabul edilmesidir.⁹⁵⁴ Böylece bu türden bir ithama haksız olarak maruz kalan ravîlerin rivayetleri genel bir yaklaşımla kurtarılmış olmaktadır. Bu arada dâî ve ğulâtdan olanlar ise cerhedilerek rivayetleri reddedilmiştir. Ancak, her sosyal olay gibi, hadiscilerin iyi niyetlerle belirledikleri bu esaslar maalesef her zaman iyi sonuçlar vermemiş, kötü niyetli kişiler tarafından bir çeşit karalama silahı olarak da kullanılmıştır. Özellikle, Emevî ve Abbasî iktidarına yakın olanlar tarafından bu silah, iktidar muhalifi olanların halk üzerindeki etkilerini yok etmek, hiç olmazsa zayıflatmak için kullanılmaya başlanmış ve pek çok sika ve sadûk muhaddis, bazı bidat mezheplerinin mensubu gibi

⁹⁵¹ İbn Hacer, Ta'rifu Ehli't- Takdîs, s.27-37

⁹⁵² F. Sezgin, Buhârînin Kaynakları, s.85

⁹⁵³ Ahmed Naim, Tecrid Tercemesi, I, Mukaddime. s.169

⁹⁵⁴ Hatîb Bağdâdî, el-Kifâye, s.148-160

gösterilmeye çalışılmıştır. Bu mezhepler de daha çok Mutezile ve Şîa olmuştur.

Karalamalar, elbette her zaman kabul edilmemiştir. Meselâ şîilikle itham edilen Hâkim en Neysâbûrî (405/ 1014) Sübkî (771/1369) tarafından çok güzel bir şekilde savunulmuş ve bu itham, sağlam delillere dayandırılarak reddedilmiştir.⁹⁵⁵ Ancak şîilikte itham edilen her bilgin böyle savunulma şansını yakalayamamıştır. İrakî'nin haber verdiği göre Ali b. el-Medîni de aynı durumdadır.⁹⁵⁶ Abdürrezzak gibi bir kısmı hakkında ise tevarih müellifleri kesin karara varamamışlar, hakkında anlaşılmayan vehimler bulunduğunu ifâde etmişlerdir.⁹⁵⁷ Halbuki en azından Kütüb-i Sitte müelliflerinin Abdürrezzak'la ihticac etmeleri ve eserlerine onun rivayetlerini almaları, Abdürrezzak hakkında karar vermek için bir yol gösterici olarak kabul edilmeliydi. Biz bu konuda kesin ve güvenilir bir sonuca varmak için önce şîi olduğuna dair iddiaları, kaynaklardan kronolojik sırayla göre takib edip sonra bir değerlendirme yaparak sonuca ulaşmak istiyoruz.

Önce belirtmemiz gerekir ki, Abdürrezzak şîilikle itham edilirken, “şîi” kelimesi kullanılarak itham edilmemiştir. Onun hakkında ya teşeyyu (kane yeteşeyye'u)⁹⁵⁸ kelimesi kullanılmış ya da teşeyyu ile tenkit edildiği belirtilmiştir.⁹⁵⁹ Yalnızca Zehebî onun hakkında açık bir şekilde “şîi” ifâdesi ni kullanmıştır.⁹⁶⁰ Bunun da tutarsız olduğu görülmektedir.

İlk dönem müelliflerinden İbn Sâ'd (230/845) Buhârî (256/870) ve İbn Ebî Hâtim er-Râzî (327/939) Abdürrezzak'ın şîi olduğuna veya

⁹⁵⁵ Sübkî, Tabakâtu's Şâfiyyeti'l-Kübra, IV,161-171 Ayrıca bk. Ali Yardım. Hadis II, s.90

⁹⁵⁶ İrakî, el-Beyan ve't-Tavdih, s.178-179

⁹⁵⁷ Zehebî, Siyer, IX 572; İbnu'l İmâd, Şezarât, II, 27

⁹⁵⁸ İclî, Sikât, II,93; İbn Hibban, Sikât, VIII,412

⁹⁵⁹ İbnu'l İmâd, Şezarât, II,27

⁹⁶⁰ Zehebî, Siyer, IX,564

olmadığına dair herhangi bir şey söylemezler.⁹⁶¹ Ancak gene ilk dönem müelliflerinden İbn Kuteybe (276/889) Abdürrezzak'ın tercemesini verirken, onun şîî olduğuna veya şîilikle itham edildiğine dair hiç bir şey söylemezken,⁹⁶² aynı eserinde verdiği şîa listesinde Abdürrezzak'ın adını da anar.⁹⁶³ Fakat o, bu listeye sünî ve sika olarak bilinen pek çok bilgini de dahil etmiştir. Bunlar arasında, İbrahim en-Nehaî, Süfyan es-Sevrî, Vekî b. el-Cerrâh, Cerîr b. Abdülhamid, Yahya b. Saîd el-Kattan da bulunmaktadır. Bu nedenle söz konusu listeye güvenilemeyeceği ya da İbn Kuteybe'nin şîilik anlayışının farklı olduğu anlaşılmaktadır. İbn Kuteybenin bu isimleri, başka bir kaynaktan tahkik etmeden aktarmış olabileceği de düşünülebilir. Aynı döneme yakın bir zamanda yaşamış olan bilginlerden Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdullah el-İclî (261/875) ve Yakub b. Süfyan el-Fesevî (277/890) teşeyyu'unda söz ederler.⁹⁶⁴ İbn Hibban (354?965) ise tutarsız ve anlaşılmaz bir şekilde, teşeyyu'u sebebiyle hafızasından rivayette hata yaptığını belirtir.⁹⁶⁵ Halbuki teşeyyu'un ezberden rivayeti etkilemesi düşünülemez. Çünkü o, hafızayla değil iradeyle ilgilidir. Yani teşeyyu dolayısıyla rivayet, irâdî ve kasdî olarak etkilendir. Yanılma şeklinde bir etkilenme söz konusu olmaz. Ukaylî (323/935) ve İbn Adiyy (365/976) teşeyyuuna dair haberleri zikretmişler⁹⁶⁶, Mizzî (742/1338) ve Zehebî (748-1347) ise bu haberleri, onlardan iktibas etmişlerdir.⁹⁶⁷ Fakat Zehebî bu bilgileri "anlaşılamayan vehimler" (evham mağmûra) olarak ifâde eder,⁹⁶⁸ İbnul-İmad

⁹⁶¹ İbn Sa'd, Tabakât, V,548; Buhârî, Târîhu'l-Kebîr, VI,130; İbn Ebî Hâtim, el-Cerh ve'Ta'dil, VI,38-39

⁹⁶² İbn Kuteybe, el-Maarif, s.519

⁹⁶³ İbn Kuteybe, a.g.e., s.624

⁹⁶⁴ İclî, Marifetu Sikât, II,93; Fesevî, Kitabu'l-Marife ve't-Tarih, II,806

⁹⁶⁵ İbn Hibban, Sikât, VIII,412

⁹⁶⁶ Ukaylî, Duafâ, III,110; İbn Adiyy, el-Kâmil, V,314-315

⁹⁶⁷ Mizzî, T. Kemâl, XVIII,59-61; Zehebî, Siyer, IX,566-569-570,574

⁹⁶⁸ Zehebî, Siyer, IX,572

(1089/1678) da aynı ifâdeyi nakleder.⁹⁶⁹ Bu arada Mizzî ve Zehebî'den önce yaşayan İbn Hallikan (681/1282) Abdürrezzak'ın biyoğrafisinden kısaca bahseder ve şîilîği konusunda o da hiç bir bilgi vermez.⁹⁷⁰

Bazı son dönem müellifleri ise Abdürrezzak'ın şîilikle itham edildiğini yalnızca nakletmişler.⁹⁷¹ ve konuya açıklık kazandıramamışlardır. Bunlardan Dehlevî, Abdürrezzak'ı şîî kabul etmiş kendince bir takım yorumlar getirerek, Abdürrezzak'ın şîîliğinin hoş karşılanmayacağına dair ifâdeler kullanmıştır.⁹⁷²

Bu durumda Abdürrezzak'ın şîîliğinden söz eden ilk bilginler, İclî, İbn Kuteybe, Ukaylî ve İbn Adıyy olmaktadır. Diğer bilginler Mizzî ve Zehebî'nin eserlerinde açıkca görüldüğü gibi bu bilginlerden yararlanmışlar, delilsiz ve dayanaksız bir şekilde bu bilgileri aktarmışlardır. Hiçbirisi de İbn Sa'd ve Buhârî'nin bu konuda hiçbirşey söylemediklerine dikkat etmemişlerdir. Halbuki asıl bunların vereceği bilgi daha doğru ve daha güvenilir olabilirdi. Çünkü Abdürrezzak'a yakın bir zamanda yaşamışlardır. Hatta İbn Sa'd Abdürrezzak'ın genç çağdaşıdır.

Bazı tenkit konularında, özellikle Abbas b. Abdüllazimin, Abdürrezzak'ı "kezzab" olarak nitelendirmesine karşı, onu savunan Zehebî de şîilikle itham edilmesi konusunda, yalnızca Ahmed b. Hanbelin yalanlayıcı ifâdelerini nakletmiş⁹⁷³ kendinden bir şey katmamıştır.

İbn Nedim (385/995) Kitabının şîî usul ve fıkıh musannıflarına ayırdığı bölümünde Abdürrezzak'ın adını zikretmez,⁹⁷⁴ Abdürrezzak'ın

⁹⁶⁹ İbnu'l- İmâd, Şezerât, II,27

⁹⁷⁰ İbn Hallikan, Vefâyât, III,216-217

⁹⁷¹ Dehlevî, Bustanu'l-Muhaddisîn, s.98; Ekrem Ziya Umerî, Hadis Tarihi, s.53-54; F. Sezgin, GAS., I, 99; İ.L. Çakan, Hadis Edebiyat, s.48; A. Akyüz, Abdürrezzak-Buhârî İlişkisi, s.23

⁹⁷² Dehlevî, a.y.

⁹⁷³ Zehebî, Siyer, IX,570

⁹⁷⁴ İbn Nedim, Fihrist, s.271-276

tercemesinden bahsederken de şiiiliğinden söz etmez.⁹⁷⁵ İbnu'l- Hayr ise yalnızca musannaf ve tefsiri hakkında bilgiler verir⁹⁷⁶ Katip Çelebi ve İsmail Paşa da yalnızca eserlerini zikrederler.⁹⁷⁷

Şîî müelliflerinden A'yânu's-Şîa yazarı Muhsin Emin el-Hüseyn, Abdürrezzak'ı şîî göstermeğe çalışmaktadır. Ona göre, Ebû Cafer Muhammed b. Hasan et-Tûsî (460/1067) Ricâl'inde Abdurrezzak'ın adını Cafer es- Sâdık (148/765) in ashâbı arasında zikrettiği için ve Ebu'l- Abbas Ahmed b. Ali (el-Esedî el-Kûfî) en-Necaşî (450/1058) de şîî musannıflara tahsis ettiği eserde (Fihristu Musannifi's-Şîa) Abdürrezzak'tan söz ettiği için, onu şîî kabul etmek gerekir. Aynı çabayı Hûî'de de görmekteyiz. O, Abdürrezzak hakkında "şîa'nın büyük bilginlerinden birisiydi"der ve Necâşî'nin Abdürrezzak'ın adını andığından söz eder.⁹⁷⁸ Halbuki Necâşî'nin Fihrist'inde Abdürrezzak için özel bir başlık açılmamıştır. Yalnızca Ebû Ali Muhammed b. Ebî Bekr'in tercemesinden bahsedilirken, içinde Abdürrezzak'a atfen bazı sözlerin nakledildiği bir hikaye anlatılır.⁹⁷⁹ Bu hikaye dolayısı ile Abdürrezzak'ı şîî kabul etmek ise imkânsızdır. Zaten Necâşî de kabul etmemiş ki eserinde Abdürrezzak'a özel bir yer ayırmamıştır. Ayrıca Tûsî'nin Abdürrezzak'ı, Cafer Sâdık'ın ashâbı arasında zikretmiş olması da Abdürrezzak'ı şîî kabul etmek için yeterli değildir. Çünkü o da İbn Kuteybe gibi yalnızca isim zikretmektedir.

Bu şîî müelliflere Aka Büzürk'ün de katıldığını görmekteyiz. O da Abdürrezzak'ın Musannaf'ını ez- Zerîa da zikretmek suretiyle, müellifini şîî göstermeğe çalışmıştır.⁹⁸⁰

⁹⁷⁵ İbn Nedim, a.g.e. s.279

⁹⁷⁶ İbnu'l Hayr, Fehrese s.54-56, 127-131

⁹⁷⁷ Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zunun, İsmail Paşa, Hediyyetu'l-Ârifin, I,566

⁹⁷⁸ Hûî, Mu'cemu Ricâlî'l-Hadise, XI,13

⁹⁷⁹ Necâşî, Fihrist, s.268-269

⁹⁸⁰ Aka Büzürk, et-Tahrânî, ez-Zerîa ilâ Tesânîfi's-Şîa, XXI,132

Aktarmaya çalıştığımız bilgilerden sünnî anlayışa sahip bilgilerin Abdürrezzak'ı tanıma ve tanıtmada konusunda gevşek davrandıkları, bir takım tutarsız bilgileri nakletmekle yetindikleri, fakat şiîlerin, onu şiî göstermek için büyük bir çaba içinde oldukları ve bazı olaylardan, doğrulanamayacak sonuçlar çıkarmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Biz daha sonra değerlendirme yapacağımızı belirterek, şimdilik şunu söylemek istiyoruz, bu aktardığımız ithamlar doğru ve güvenilir değildir. Abdürrezzak'ı şiî gösterenler bu bilgiyi nereden aldıklarını, yahut Abdürrezzak'ın hangi ka'atı ve davranışı yüzünden bu sonuca vardıklarını açıklamamaktadırlar. Ayrıca farklı bilgiler arasında bir takım tutarsızlıklar da görülmektedir. Bu tutarsızlıkları da daha sonra söz konusu edeceğiz, ama bizi güvenilir ve doğru sonuca ulaştıracak kaynağın, musannaf olduğunu inanıyoruz. Musannaf'da ise Abdürrezzak'ın şiî olduğuna delâlet edecek hiç bir bilgi bulunmamaktadır. Onda ne sünnîliği yeren ne de şiîliği öven rivayet vardır. Yalnızca, tartışılabilir iki rivayet bulunmaktadır. Bunlardan birisi, "ben kimin mevlası isem, Ali de onun mevlasıdır". rivayeti, ki bu rivayetde kitabın Ma'mer'in Câmi'ine ait hadislerin bulunduğu.⁹⁸¹ Yani Abdürrezzak, onu eserine almamıştır. Diğerisi ise metruk ravî Ca'fer b. Süleyman'dan rivayet edilen cehennem yedi kapısının bulunduğu, birisinin Harurîler (Harûra'da, Hz.Ali'ye karşı savaşanlar) için olduğu hakkındaki rivayettir.⁹⁸²

Bu rivayetler Abdurrezzak'ı şiî göstermek için yeterli değildir. Zaten birincisini Ahmet b. Hanbel müsnefinde, Tirmizî, Câmi'inde İbn Mâce Sünen'inde rivayet etmişlerdir.⁹⁸³ İkincisi ise ravî Ca'fer b.

⁹⁸¹ Musannaf, XI, no: 20388.

⁹⁸² a.g.e., X, no: 18673

⁹⁸³ Ahmet b. Hanbel, Müsned, I,84,118, 119,152, 331; İbn Mâce, Sünen, Mukaddime, I,45; Tirmizî, Sahih, Menakib 20 (V,591) diğer kaynaklar için bk. Suyûtî Câmiu's-Sağîr, II,542

Süleyman dolayısıyla merdüd bir rivayettir. Eğer Abdürrezzak şîî olsaydı, şîî olan bu şahıstan pek çok hadis alırdı.

Halbuki ondan rivayeti çok azdır. Bizi Abdürrezzak hakkında doğru sonuca ulaştıracak Musannaf'dan başka bir yol da, onun hadis anlayışı ve sahabe hakkındaki kanaatlerini Şia'nın hadis anlayışı ve sahabe hakkındaki kanaatleri ile karşılaştırmak ve bir değerlendirmeye tabi tutmak olacaktır. Bu maksatla önce Şia'nın bu konulardaki görüşlerini nakledeceğiz sonra da Abdürrezzak'ın düşünceleri ile karşılaştırma yapacağız ve bazı değerlendirmelerde bulunacağız.

A.ŞİA ve HADİS

a.Şia ve Teşeyyu

Şia, hilâfet kavgalarında Hz.Ali'nin yanında yer alıp Onun, bizzat Hz.Peygamber tarafından imamlık ve halifeliğe tayin edildiğini, dolayısıyla halifeliğin Onun ve Ehli Beyt'in hakkı olduğunu iddia edip Hz.Ali'nin, Hz.Peygamberden sonra insanların en üstünü olduğuna, Ondan sonraki imamların da mutlaka Onun soyundan açık veya gizli bir nassla tayin ve vasiyet olunacağına, imamların günahlardan korunmuş (ma'sum) ve özel bir bilgiyle donatılmış olduklarına inananların oluşturduğu topluluğa denir.⁹⁸⁴ Teşeyyu'un ise, her dönemde aynı anlamda kullanılmadığı görülmektedir. İbn Hacer'e göre bu kelime ilk dönemlerde yalnızca, Hz.Ali'yi, Hz.Osman'a tafdil etmek anlamında kullanılmıştır.⁹⁸⁵ İlk dönem münekkitlerinin Abdürrezzak hakkında teşeyyu kelimesini kullanmaları, Abdürrezzak'ın da bu kanaatte

⁹⁸⁴ E.Ruhi Fırlıklı, Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi, s.34-35; a.mlf. İmamîyye Şia'sı, s.107-109

⁹⁸⁵ İbn Hacer, T.Tehzib,I,63 (Ebân b. Tağlib'in tercemesinde) Krş. H.Onat, Emevîler Devri Şii Hareketleri, s.15

olduğuna işaret sayılabilir.⁹⁸⁶

b.Şia'nın Hadis Anlayışı:

Şia'nın kendine özel hadis literatürü vardır. Bu eserlerde imamların fazilet ve imtiyazları hakkındaki rivayetlere çok yer verilir.⁹⁸⁷ Onlara göre hadis masum (imamlar)un söz fiil ve takrirlerdir. Ravide aranan şartlar konusunda da farklı anlayışlara sahibdirler.⁹⁸⁸

Şia'nın hadis anlayışının temel özelliklerini maddeler halinde şöyle özetleyebiliriz.

1-Şia, yalnızca Hz.Peygamberden rivayet edilenleri değil, aynı zamanda masum imamlardan rivayet edilenleri de hadis tanımı içinde mütalaâ eder.⁹⁸⁹

2-Hadise dair eserlerinde, Hz.Ali'nin üstünlüğü (efdal olması), Ehl-i Beyt'in hilafet hakkı, bir takım imtiyazları ve rivayetlerinin güvenilirliği önemli yer işgal eder.

3-Ravi ve rivayetlerle ilgili meselelerde mezhep anlayışı hâkim olmuş, makbul ve merdud, ravî ve rivayetler bu çerçevede ele alınmış, hadis çeşitlerini belirlemeye de bu anlayış yön vermiştir.

⁹⁸⁶ Şiilik hk. Geniş bilgi için Bk. İbn Hazm, el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal, IV, 179-188; E. Ruhi Fırlalı, İmamiyye Şia'sı, İstanbul 1984 ; a. mlf, Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi, Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu, İstanbul 1993 ss. 32-44; Hasan Onat, Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği, Ankara 1993; İsmail Aka, X yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiilik, Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu, İstanbul 1993, s.68-101; J. Wellhausen, İsamîyetin İlk Devrinde Dini-Siyâsî Muhalefet Partileri s.89-163; M. Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri (Terc. E.Ruhi Fırlalı), s.46-75

⁹⁸⁷ Etan Kohlberg, Shi'i Hadith, s.304; Arabic Literature to the End of the Umayyad Period Cambridge 1983, s.299-307

⁹⁸⁸ Geniş bilgi için bk. Mehmed Sofuoğlu, "Şia'nın Hadis Anlayışı", (basılmamış doktora tezi) AÜİF 1977, a.mlf. "Şia-i İmamiyye'nin Hadis Anlayışı, tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu, ss.257-298, İst. 1993, a.mlf. Hadis Tenkidi yönünden el-Kâfi Üzerine Bir İnceleme, (basılmamış doçentlik tezi) AÜİF 1982

⁹⁸⁹ Bk.Cemal Sofuoğlu, Hadis Tenkidi Yönünden el-Kâfi üzerine Bir İnceleme, s.72-93

4-Hadislerde görülen teâruzun çözümü gibi çeşitli hadis meselelerine, masum imamlardan rivayetler ve onlarla ilgili çeşitli problemler de dahil edilmiş ve çözüm aranmıştır.

Şia'nın sahabe hakkındaki düşüncelerinin en önemli özelliği ise, sahabenin adaleti hakkındaki kanaatlarıdır. Onlar, hadis rivayetine ehil olma konusunda, sahabede bir çeşit masumluk aradıkları için, kendilerince, şîî anlayışına yakın olduğu iddia ettikleri sahabenin rivayetlerini kabul ederler. Sahabenin içinde fâsık ve münafıkların bulunduğunu, bu nedenle hepsinin udûl olamayacağını ileri sürerler.⁹⁹⁰

B. ABDÜRREZZAK ve ŞİİLİK

Yukarıda önemli bazı özelliklerini zikrettiğimiz Şia'nın hadis anlayışı ve sahabe hakkındaki görüşleri çerçevesinde, Abdürrezzak'ın hadis anlayışını ve sahabe hakkındaki görüşlerini, kendisine atfedilen bazı rivayetleri de söz konusu ederek, onun şîîlikle itham edilmesinin ne kadar tutarlı olduğu hakkında önce bazı bilgiler vereceğiz, daha sonra bir sonuca varabileceğimizi düşünüyoruz.

a. Abdürrezzak'ın Hadis Anlayışı

Abdürrezzak'ın ilmî kişiliği ve hadisçiliği hakkında bilgi verirken bu konuyla ilgili bazı hususlara değinmiştik. Bu başlık altında da yalnızca, yukarıda özetle naklettiğimiz şîî hadis anlayışına benzer bir hadis anlayışı Abdürrezzak'ta var mıdır? Yahut ondan nakledilen bilgiler içinde veya Musannafında bu anlayışın izleri görülmekte midir? sorularına cevap arayacağız. Çünkü Abdürrezzak'ın hadis anlayışı hakkında ne bir araştırma, ne de onun bu konuda bir eseri bulunmaktadır. Başka bir deyişle Abdürrezzak, hadisin hem usul, hem metin, hem de ricâl branşlarında bilgin ve yetkili bir kimse olduğu halde, bu

⁹⁹⁰ Geniş bilgi için bk. M.Cemal Sofuoğlu, "Şia'nın sahabiler hakkındaki Bazı Görüşleri" "AÜİFD, XXIV, ss.532-539, Ankara 1981

branşlardan ne ricâle ne de usule dair eser yazmıştır. Halbuki Onun usule dair bir eseri olsaydı hadis anlayışını daha kolay tesbit edebilirdik.

Konunun bu güçlüğüne rağmen, Abdürrezzak'tan rivayet edilen ve usûl kaynaklarında önemli yer tutan usûle dair görüşleri ile ricâl kaynaklarında yer alan ricâle dair verdiği bilgiler ışığında, onun hadis anlayışının şîî hadis anlayışına benzeyip benzemediğini tesbit imkânına sahibiz. Ayrıca her ne kadar yazılı bir belge ile onun hadis anlayışını tesbit edemesek de, elbette sahip olduğu anlayış çerçevesinde tasnif ettiği eseri Musannaf'ı inceleyerek, elde edebileceğimiz önemli sonuçlar bulunmaktadır. Biz önce bir genel değerlendirme yapıp şîî hadis anlayışıyla karşılaştırmalarda bulunacağız, bu arada musannaf'la ilgili tesbitlerimizi de aktaracağız.

Hadis kaynaklarını incelediğimizde, müelliflerin hepsinin de Abdürrezzak'a diğer sünî müelliflere güvendikleri gibi güvendiklerini, onlardan nasıl nakillerde bulunmuşlarsa, Abdürrezzak'tan da aynı şekilde nakillerde bulunduklarını görmekteyiz. Tezimizde yer yer belirttiğimiz gibi hadis usûlü bilginlerinden Râmehurmuzî (360/971), Hâkim (405/1014), Hatîb Bağdâdî (463/1071) ve İbnu's-Salâh (643/1425) eserlerinde Abdürrezzak'tan nakillerde şîî bilginlerden rivayet eder gibi bir üslûbla değil, sünî bilginlerden aktardıkları üslûbla, Onun rivayetlerini de zikretmişlerdir. Abdürrezzak'tan aktardıkları her hangi bir rivayet hakkında da "bu, şîîlerin görüşüdür" gibi ne bir tesbit, ne de bir açıklamada bulunmuşlardır. Ricâl bilginleri de yukarıda bir kısmına işaret ettiğimiz gibi, Abdürrezzak'tan ricâle dair bilgiler aktarmışlar ve bu bilgilerle ilgili olarak hiç bir zaman Abdürrezzak şîîdir, o nedenle, bu konudaki görüşleri kabul edilemez" yahut "şîî olduğu için, şîîlik etkisiyle böyle konuşuyor" dememişlerdir. Eğer Ab-

dürrezzak, hadis konusunda şîî anlayışa sahip olsaydı, ondan aktarılan ricâle dair her bilgide olmasa da hiç olmazsa bir kaç yerde, müellifler bunu tesbit ederlerdi. Biz şimdiye kadar incelediğimiz hiç bir eserde böyle bir açıklamayla karşılaşmadık. Bilakis sünnî ricâl münekkitleri hakkında eser yazan Zehebî (748/1347) ve Sehâvî (902/1477) nin eserlerine, bir sünnî münekkit olarak Abdürrezzak'ın adını da aldıklarını görmekteyiz.

Abdürrezzak'ın tercemisini veren ricâl müellifleri de, onun hadis anlayışı hakkında, hadisin her hangi bir konusu ile ilgili olarak, "şîî olduğu için, şu meselede şöyle düşünmektedir", gibi bir bilgi vermemektedirler.

Kütüb-i Sitte'ye dahil eserlerden Buhârî ve Müslim, Sahih'lerinde Abdürrezzak'tan rivayet edilen hiç bir hadis hakkında Abdürrezzak, şîî anlayışa sahip olduğu için rivayet metodu veya metinde özel bir durum bulunduğuna işaret etmemişlerdir. Kütüb-i Sitte'nin diğer eserlerinde de durumun aynı olduğunu tahmin etmekteyiz.

Şia'nın hadis anlayışı ile Abdürrezzak'ın hadis anlayışı karşılaştırıldığında, ^{bu} anlayışa özel niteliklerden hiç birisini Abdürrezzak'ın, Musannaf'ında ve Ondan nakledilen usul ve ricâle dair bilgilerde görmek mümkün değildir.

Abdürrezzak, hiç bir zaman şîî imamlardan rivayeti, hadis tanımı içersinde değerlendirmemiş, hiç bir müellif de onun hakkında böyle bir iddiada bulunmamıştır. Gerçi Abdürrezzak, sahabe ve tabi'ne ait ictihad ve fetvalardan, eserine bol miktarda almıştır. Fakat elimizde, onun, bunları Şia'nın anladığı anlamda hadis tanımı içinde mütalaa ettiğini gösterecek bir bilgi bulunmamaktadır. Esasen Abdürrezzak'ın, Şia'nın altıncı İmamı Cafer b. Muhammed (es-Sâdık) (148/765)

ten⁹⁹¹ de rivayetleri vardır. Ancak Abdürrezzak, İmam es-Sâdık'tan rivayetlerini, başka fakih ve muhaddislerden nasıl rivayet etmişse, Ondan da öylece rivayet etmiştir. Bu rivayetleri de hiç bir şekilde şiilerin değerlendirdiği gibi değerlendirmemiştir. Ayrıca, bunların hepsi onbeş civarındadır, hem de doğrudan İmam Ca'ferden almamış, şeyhleri, Sevrî ve İbn Uyeyne aracılığı ile almıştır.⁹⁹² Zaten, Ondan rivayetlerinin çoğunu, ictihadlar ve fetvalar oluşturmaktadır. Hiç birinde de şiiliğe, Hz.Ali'nin efdal olduğuna ve Ehl-i Beytin imametine dair bilgi bulunmamaktadır. Hz.Ali'nin istihlafına (Hz.Peygamber hayatta iken halife olarak tayinine) dair hadisler Ma'mer'in Câmi'inde mevcuttur,⁹⁹³ ama Abdürrezzak bunları Musannaf'a almamıştır. Eğer Abdürrezzak şiî hadis anlayışına sahip olsaydı, bu konuların Musannaf'da, genişçe yer alması gerekirdi. Hem de Cafer es-Sadık'tan rivayetlerinden birinde bu konulara dair bilgi bulunurdu. Halbuki Musannaf'da şiiliğe dair ve yalnızca şiî hadis kaynaklarında bulunan hiç bir rivayet bulunmamaktadır.

Ravi ve rivayetle ilgili meselelerde, makbul ve merdud haber konularında Abdürrezzak'tan nakledilen bilgilerden her hangi birinde, Şia mezhebinin anlayışının Hâkîm olduğuna veya etkisinin bulunduğu dair elimizde mevcut tek bir bilgi bile bulunmamaktadır. Aksine o, fikhî veya itikadî hiç bir mezhebe bağlı kalmaksızın, çeşitli mezheplere mensup bilginlerden hadis almış ve ilim tahsil etmiştir. Şiiler Ebû Hanife (150) den hadis almaz ve Ondan rivayetlere eserlerinde yer vermezler. Halbuki Abdürrezzak'ın hem Ebû Hanife'den hem de şiilerin rivayetlerini merdud saydıkları başka bilginlerden rivayetleri vardır.

⁹⁹¹ Bekir Topaloğlu, Kelâm İlmi, s.218

⁹⁹² Musannaf, III, no: 5232, 6713,6789. Bir kısmını doğrudan almış gibi görünse de aradaki ravinin düştüğü anlaşılmaktadır. Bk. Musannaf, III, no, 5238, İsnad'dan Sevrî'nin adı düşmüş

⁹⁹³ Musannaf, XI, no:20646-20647 (Câmi kısmı)

Hadislerdeki teâruzun giderilmesi ile ilgili olarak da Abdürrezzak'tan, şîî anlayışa uygun bir çözüm metodu, tesbit edebilmiş değiliz. Esasen, araştırmamız süresince ondan, teâruz ile ilgili her hangi bir rivayetle karşılaşmış değiliz. Dolayısıyla imamların sözlerindeki teâruzu telif gibi bir gayret içinde olmamıştır. Zaten Musannaf'da imamların sözlerine ayrı bir önem atfettiği görülmemektedir.

Kısaca söylemek gerekirse, Abdürrezzak'ın sünnî hadis anlayışına sahip olmadığına dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Şia'nın hadis anlayışına benzer bir özellik de, ne ondan rivayet edilen bilgiler arasında, ne de eseri Musannaf'ında vardır. Ayrıca, sünnî hadis kaynaklarında Abdürrezzak'ın rivayetlerinin bulunması, Kütüb-i Sitte müelliflerinin onunla ihticac etmeleri, Abdürrezzak'ın sünnî hadis anlayışına sahip olduğunu gösterdiği gibi; her ne kadar şîî ricâl uleması onu şîî göstermeğe çalışsa da, mesela Meclisî (1110/1700) gibi şîî hadis kaynaklarından derlediği rivayetlerle yüz ciltten fazla hacimde Biharul-Envar'ı yazan bir müellifin kaynakları arasında Musannaf'ın bulunmaması, Abdürrezzak'ın hadis anlayışının şîî hadis anlayışına uymadığının bir başka delili sayılmalıdır.

b. Abdürrezzak'ın Sahabe Hakkındaki Görüşleri:

Bir bilginin şîî olup olmadığının tesbitinde en önemli ölçülerden birisi de, onun sahabe hakkındaki görüşünü bilmektir. Şimdi de Abdürrezzak'ın görüşleri hakkında önce genel bir bilgi verip daha sonra da, konu ile ilgili bazı rivayet ve tartışmaları söz konusu edeceğiz.

1-Genel Olarak:

Bu başlık altında, Abdürrezzak'ın şîî olup olmadığını anlamak için bize, önemli ipuçları verecek olan sahabe hakkındaki kanaatleri ile ilgili bir takım tesbitlerde bulunacağız. Abdürrezzak'ın, sahabe hakkında, özellikle şiiiliğin önemli özelliklerinden olan sahabenin

adaleti konusunda sünnî anlayıştan farklı bir yaklaşıma sahip olup olmadığı ile ilgili elimizde açık bir bilgi veya Abdürrezzak'ın bu konuda bir açıklaması mevcut değildir. Bu nedenle biz, onun hadis anlayışını tesbit ederken izlediğimiz metodu, burada da izlemek durumundayız.

Sahabe ile ilgili çeşitli meseleleri konu edinen, hadis usûlü kaynaklarında, Abdürrezzak'ın, sahabe hakkında sünnî anlayışın dışında bir kanaate sahip olduğuna dair herhangi bilgi bulunmamaktadır. Ricâl kaynaklarında da Abdürrezzak'ın sahabe hakkında yukarıda özetle zikrettiğimiz şîî sahabe anlayışına benzer hiç bir düşüncesinden söz edilemez. Hz.Ömer, Hz.Ali'nin tafdili ve Muâviye ile ilgili bazı rivayetler bulunmakta ise de bunlar, zayıf rivayetlerdir. Kaldı ki zayıf olmasa bile bir insanın şîî kabul edilmesi için yeterli degillerdir. Özellikle Hz.Ali'nin tafdili konusu, Abdürrezzak'ın ağzından yalanlanmıştır.⁹⁹⁴

Musannaf'a baktığımızda ise, Abdürrezzak'ın, Muâviye dahil, sünnîlerin de şîîlerin de rivayetini aldıkları her sahabiden rivayetler görmekteyiz. Ayırım yapmaksızın, ilimle meşgul olan her sahabinin rivayet ettiği hadisleri ve onların icthad ve fetvalarını eserine bolca alması da, onlara ne kadar büyük değer verdiğinin bir delilidir.

Musannaf'da şîî anlayışta olduğu gibi, sahabeden bazılarını küçültücü, onların fasık veya münafık olduklarını ifâde eden, bir rivayet bile yoktur. Bilakis o, eserine aldığı rivayetlerde, tarikin sahabeğe ulaşmasına gayret etmiştir. Bazı mükerrer rivayetlerde bu durum açık bir şekilde görülmektedir. Zaten onun en önemli özelliğinin, siyasi görüşlerini hadis ilmine karıştırmaması olduğunu, Hz.Ebu Bekr, Hz.Ömer, Hz.Osman, Hz.Ali ve Muâviye'den rivayetlerde, herhangi bir alçaltıcı üslûp kullanmadan rivayet etmesinden anlamaktayız.

⁹⁹⁴ Bu bu konularda sonraki başlıklarda daha geniş bilgi verilecektir.

2- İlk Üç Halife Hakkındaki Görüşleri:

Bilindiği gibi şifflerin en önemli özelliklerinden birisi ilk üç halife Hz.Ebu Bekr (13)/634) Hz.Ömer (23/644) ve Hz.Osman (35/656) hakkındaki görüşleridir. Şia'ya göre ilk üç halife, Hz.Ali'nin hakkı olan halifeliği gasbettikleri için zalimdirler. Bu bakımdan bir kimsenin şii olup olmadığı, ilk üç halife hakkındaki kanaatlarının tesbitiyle mümkün olabilir. Bu nedenle biz de Abdürrezzak'ın bu konudaki kanaatını tesbit etmeğe çalışacağız.

Abdürrezzak'tan, Hz.Ebu Bekr hakkında olumsuz hiç bir görüş veya söz rivayet edilmemiştir. Bir önceki başlıkta da belirttiğimiz gibi ondan rivayet edilen hadisleri Musannaf'ına da almıştır. Bu bakımdan Hz.Ebu Bekr ile ilgili olarak söz konusu edilmesi gereken fazla bir şey yoktur. Aksine Hz.Ali'nin tafdili konusunda, böyle bir kanaatta olmadığını belirtirken Hz.Ebu Bekr'i sevdiğini belirtir ve Allah'dan onun için rahmet diler onu sevmeyenin mümin olamayacağını söyler.⁹⁹⁵

Hz.Ömer hakkında ise ricâl kaynaklarımız ilginç ve Abdürrezzak'a yakışmayacak bir haber naklederler. Bu habere göre Abdürrezzak, bir mecliste Hz.Ömer'i "ahmak" olarak nitelemiştir. Rivayet şöyledir: "Ali b. Abdullah b. el-Mübarek es-San'anî şöyle demiştir: Zeyd b. el-Mübarek, sürekli Abdürrezzak'ın yanında bulunmuş ve ondan çok hadis almıştı. Sonra, Abdürrezzak'tan yazdığı kitaplarını yaktı ve Muhammed b. Sevrî'nin meclisine devam etmeğe başladı. Ona, bunun sebebi soruldu. O, şöyle dedi: Biz Abdürrezzak'ın yanındaydık, bize, Ma'mer'in Zührî'den, onun da Malik b. Evs b. el-Hadesan'dan naklettiği uzun bir hadis rivayet etti. Hadisdeki, Hz.Ömer'in, Abbas'a sen kardeşinin oğlundan payına düşecek mirası istemek için gelmişsin; Hz.Aliye de; bu da hanımının miras hakkını istemek için

⁹⁹⁵ Mizzî, T. Kemâl, XVIII,60 Krş, İbn Hacer, T. Tehzib, III,446

gelmiş, dediği kısmı okurken, Abdürrezzak: Şu ahmağa bakın, sen kardeşinin oğlundan payına düşecek mirası istiyorsun, şu da, eşinin babasından payına düşecek mirası istiyor, diyor da, Rasulullah demiyor, dedi. Bu olayı naklettikten sonra Zeyd b. el-Mübarek, Bundan sonra Abdürrezzak'a gitmedim ve ondan rivayet etmedim, demiştir.⁹⁹⁶ Bu rivayete göre güya Abdürrezzak Hz.Ömer'in Hz.Peygambere "Rasûlullah" demeyip de, Abbas ve Hz.Ali'nin akrabalık ilişkisi⁹⁹⁷ . Onu adlandırmasına kızmıştır.

Ukaylî'den bu rivayeti nakleden Zehebî, bu rivayeti nakledene⁹⁹⁷ çok kızmakta ve: Bu büyük bir musibettir. Emiru'l-Mü'minin Hz.Ömer'in sözünü de anlamamış, hey adam! Keşke sussaydın, senin için daha uygun olurdu. Çünkü Hz.Ömer genel bir durumu ve peygamberliğin (varis olunamayacağına dair) bir vasfını açıkladığı için böyle konuşmuştur. Yoksa, o, Hz.Peygamber hakkında konuşulurken nasıl davranılacağını, onun büyüklüğünü ve yüceliğini, konuşmasını beceremeyip bilgiçlik taslayan herkesten daha iyi bilir. Asıl, sana bizim: Şu, cürmü işleyen ahmağa bakın- Allah onu affetsin- Hz.Ömer hakkında nasıl şu sözü söylüyor da, Emiru'l-Müminin Ömer Faruk demiyor! dememiz gerekir. Her şeye rağmen, biz kendimiz ve Abdürrezzak için Allah'tan mağfiret isteyelim, çünkü o, Hz.Peygamberin hadisi konusunda güvenilen ve sâdık bir kimsedir."⁹⁹⁸

Bu ifâdeler, Abdürrezzak'a atılan iftiraya Zehebî'nin ne kadar öfkelenildiğini açıkça göstermektedir. Böyle bir rivayet kimden gelirse gelsin, Abdürrezzak'ın kesinlikle Hz.Ömer'e, hele bu şekilde hakaret etmesi mümkün değildir. Biraz sonra ondan ilk üç halife ile ilgili ka-

⁹⁹⁶ Ukaylî, Duafâ,III,110 Krş, Zehebî, Siyer, IX,572

⁹⁹⁷ Zehebî'nin burada kimi kasedettiği anlaşılamamaktadır. Olayı yaşadığı iddia edilen Zeyd b. el-Mübarek'i kasedetmiş olabileceği gibi, ondan olayı rivayet eden Ali b. Abdullah b. El-Mübârek'i de kasedetmiş olabilir.

⁹⁹⁸ Zehebî, Siyer, IX,572-573

naatını ifâde eden rivayeti nakledeceğiz. O rivayette, Abdürrezzak, Hz.Ömer hakkında sevgi ve saygısını ifâde etmektedir. Özellikle ilk üç halifeyi sevmeyenin mümin olamayacağını belirtmesi, Hz.Ömer hakkında, Zehebî'nin "musibet" diye nitelediği bir sözü söylemesinin imkânsız olduğunu göstermektedir. Abdürrezzak Musannaf'ta da Hz.Ebu Bekr ve Ömer'in bu ümmetin en hayırlısı olduklarını rivayet etmektedir.⁹⁹⁹

Esasen burada Abdürrezzak'a atılan iftiraların nereden kaynaklanabileceğine dair bir takım işaretler bulunmaktadır. Abdürrezzak'a yapılan bu iftira, Zeyd b. el-Mübârek el-Yemani es- San'anî'nin¹⁰⁰⁰ öğrencisi ve kardeşinin oğlu, Ali b. Abdullah b. el-Mübârek tarafından uydurulmuştur. Daha önce söz konusu ettiğimiz yalancılıkla itham edilmesi ile ilgili rivayet de gene Zeyd b. el-Mübârek'in diğer öğrencisi Abbas b. Abdülazim el-Anberî tarafından rivayet edilmiştir. Biz araştırmalarımızda Zeyd b. el-Mübârek ile Abdürrezzak arasında geçen herhangi bir rekabet ve mücadele tesbit edemedik. Ancak, Zeyd ve Abdürrezzak ikisi de San'a'lı ve çağdaşlılar, ikisi arasında ilmi rekabetin olabileceği gibi, böyle bir durum olmasa bile, Zeyd'in öğrencileri Ali ve Abbas, kendi hocalarını büyük göstermek için böyle bir gayrete düşmüş olabilirler. Zaten Abdürrezzak kendisine yapılan "yalancı" ve "bidatçi" iftiralarından ne kadar çok sıkıldığını, bunların nasıl büyük bir iftira olduğunu dile getirmektedir.¹⁰⁰¹

Bu husus, şöyle bir ihtimali akla getirmektedir. Abdürrezzak pek çok sıkıntı çekerek, herkesin sevdiği ve kendisinden hadis almak için ta Yemen'e kadar geldiği büyük bir bilgin olmuştur. Zeyd ise aynı duruma yükselememiştir. Bu nedenle öğrencileri, Onun San'a'daki rakibi

⁹⁹⁹ Musannaf, III, no, 6267

¹⁰⁰⁰ Hayatı hk.bk. Mizzî, T. Kemâl, X,104-106; İbn Hacer, T. Tehzib, II,248

¹⁰⁰¹ Zehebî, Siyer, IX,567

Abdürrezzak'ı halkın gözünde düşürmek için böyle bir yol tutmuşlardır.¹⁰⁰²

Hız.Ömer'le ilgili olarak, söz konusu edilen uzun hadis, Musannaf'da mevcuttur.¹⁰⁰³ Orada herhangi bir hakaret veya üslûb değişikliği görülmemektedir. Bazı başka rivayetlerde râviler Abdürrezzak'tan bir takım açıklamalar naklettikleri halde burada hiç bir açıklamada bulunmamışlardır, ancak, Hız.Ömer'in üslubundan Hız.Ali ve Abbas'ı azarladığı anlaşılmaktadır.

Abdürrezzak'ın Hız.Ömer'e, ahmak dediğine dair bu rivayete güvenilemeyeceğine ve onu sevdiğini belirttiğine göre, Hız.Osman hakkındaki kanatını tesbit etmeğe çalışalım.

Hız.Ali'nin tafdil edilmesi konusu ile ilgili olan bir rivayet, Abdürrezzak'tan farklı iki şekilde rivayet edilmektedir. Bunlardan birisine göre Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah, Seleme b. Şebib'i Abdürrezzak şöyle derken işitmiştir: "Allah Ebû Bekr, Ömer ve Osman'a merhamet etsin Kim onları sevmezse mü'min olamaz. Benim en güvenilir amelim onları sevmemdir."¹⁰⁰⁴.

3.Hız. Ali Hakkındaki Görüşleri:

Buraya kadar zikrettiğimiz görüşlerden Abdürrezzak'ın şiî olmadığı ve şiîlere özel her hangi bir kanaat taşımadığı anlaşılmış olmalıdır. Ancak, ona isnad edilen, Hız.Ali'nin faziletlerine dair ve şiîlerin Hız.Ali hakkındaki kanaatlarını dile getiren rivayetler, bazı mevzuât kaynaklarında bulunmaktadır. Bu nedenle şiîlerin en önemli özelliklerle-

¹⁰⁰² Belki de bizzat Zeyd, kendisi böyle bir karalamaya gitmiştir. Çünkü iki rivayet de Zeyd'e isnad edilmektedir. Bk. Zehebî, Siyer, IX,572,574. Yalancılıkla itham edilmesi konusunda bir rivayette ifâdeler, Abbas b. Abdülazim'in ağzından nakledilmekte, (bk. Zehebî, Siyer, IX,571), başka bir rivayette ise, Abbas, Zeyd'den nakletmektedir, (bk. Zehebî, a.g.e., s. 574)

¹⁰⁰³ Bk. Musannaf, V, no: 9772 (Zühri'nin Megâzisin'den) Krş. Zehebî, Siyer, IX,567

¹⁰⁰⁴ Mizzî, T. Kemâl, XVIII,60

rinden olan Hz.Ali'nin ilk üç halifeye tafdili konusunda Abdürrezzak'ın görüş ve kanaatlarını tesbit etmemiz gerekmektedir.

Tafdil kelimesi "f-d-l" kökünden tef'il babına nakledilmiş mastardır. Sözlük anlamı, övmek ve üstün tutmak demektir.¹⁰⁰⁵ Şiflikte bu kelimenin özel bir anlamı vardır, Hz.Ali'nin diğer sahabeden üstünlüğüne ve hilafete layık olduğuna inanmak demektir. Esasen şia Hz.Ali'nin tafdili konusunda belli bir anlayışta ittifak halinde değildir. Çeşitli fırkalar farklı anlam ve sınırlarda Hz.Ali'nin üstünlüğünü kabul etmektedir.¹⁰⁰⁶

Hadis ilmî ile meşgul olanlarca malum olduğu gibi, Hz.Ali'nin fazileti konusunda şiiiler çok hadis uydurmuşlardır.¹⁰⁰⁷ Araştırmamızın başında da belirttiğimiz gibi, Abdürrezzak'a da bu konuda onun rivayet etmediği hadisleri isnad etmişlerdir. Özellikle Abdürrezzak'ın Muâviye muarız olması,¹⁰⁰⁸ onların işlerini bu konuda kolaylaştırmış ve Abdürrezzak'a pek çok iftira atmış olmaları ki, Abdürrezzak'ı tanıyan ve Onun güvenilir bir sünî bilgin olduğunu düşünenler, Hz.Ali'nin tafdili konusundaki görüşünü bizzat kendisine sormak ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu konudaki rivayete göre, Abdürrezzak'a Hz.Ali'nin tafdili konusunda ne düşündüğü sorulmuş, Abdürrezzak, bu konudaki sorulardan ve verdiği cevaplardan usanmış olmalı ki, önce cevap vermek istememiş sonra, Malik b. Enes ve Süfyan b. Uyeyne'nin Ebû Bekr ve Ömer deyip sustuklarını belirtmiş, Ma'mer'in ise bu iki halifeden sonra Osman'ın adını da söylediğini belirtmiş, kendi görüşünü

¹⁰⁰⁵ Firuzabadi, Kâmus, s.1348

¹⁰⁰⁶ Bk. Ahmed Emin, Fecru'l-İslâm, s.268-271

¹⁰⁰⁷ Bk. Sâdık Cihan, Uydurma Hadislerin Doğuşu, s.115

¹⁰⁰⁸ İbn Hacer, T. Tehzib, III,446

açıklamamıştır.¹⁰⁰⁹

Bir başka rivayette ise, Abdürrezzak bu konudaki görüşünü şöyle açıklar. “Yemin ederim Ali’yi, Ebû Bekr ve Ömer’e tafdil etmeye asla gönlüm razı olmaz. Allah, Ebû Bekr’e merhamet etsin; Allah, Ömer’e merhamet etsin; Allah, Osman’a merhamet etsin; Allah Ali’ye merhamet etsin. Onları sevmeyen mümin değildir. Benim en güvenilir (evsak) amelim onları sevmemdir.”¹⁰¹⁰ Bu rivayette de onun bir soruya karşılık böyle konuştuğu görülmektedir. Demekki o, konuyla ilgili olarak, sürekli rahatsız edilmiştir.

Son zikrettiğimiz rivayetin ilk cümlesini kitabında nakleden Abdülaziz b. Şah Veliyyullah Dehlevî, (1239/1824) bu cümleyi anlayamamış ve Abdürrezzak bu konuda: “Ali’nin Ebû Bekr ve Ömer’den üstün olduğunu iddiaya cür’et edebilirim”derdi, şeklinde nakletmiştir.¹⁰¹¹ Dehlevî’nin yanlışı bu kadarla da kalmamış, sanki Abdürrezzak, şîî imiş gibi, onun yanlışılarını göstermeğe çalışmıştır. Halbuki metin bizim tercümesini naklettiğimiz gibidir. Aynı metni İbn Hacer de nakletmektedir.¹⁰¹² Biz önce hatanın, eserin tercümesinden kaynaklanmış olabileceğinden şüphelenmiştik, ancak Dehlevî’nin kendine ait cümlelerle, Abdürrezzak’ın sahip olduğunu düşündüğü şîiliğe ait düşüncelerinin, kabul edilemeyeceğine ve yanlış olduğuna dair ifâdelerini okuyunca, bu hatanın yazardan kaynaklandığını anladık.

¹⁰⁰⁹ Fesevi, Kitabu’l-Marife, II, 806; Zehebî, Siyer, IX, 569: Bu rivayette Süfyan b. Uyeyne’nin bir gece Mamer’le yalnız olarak bu konuyu konuştukları ve Mamer’in Süfyan b. Uyeyne hakkında o, aslen Kûfeli olduğu için (Bk Kemâl Sandıkçı, İlk Üç Asırda, s. 73) her Kûfe’lide şîilikten birşeyler bulunacağını ifâde ettiği belirtilir. Rivayetten anlaşıldığına göre, süfyan b. Uyeyne, Ma’mer gibi düşünmemektedir ve sanki Ma’mer’in düşüncelerini başkalarının yanında açıklamayacağını düşünerek, bir gece sabaha kadar, Ma’mer’le yalnız olarak konuşur. Sabah Ma’mer’e Süfyan hakkındaki kanaatı sorulunca da, bizim, az önce naklettiğimiz cevabı verir. Bu kanaata sahip Ma’mer’in adını, İbn Kuteybe’nin, daha önce işaret etmiş olduğumuz şîa listesinde anmasına güvenilemeyeceği açık bir şekilde görülmektedir.

¹⁰¹⁰ Mizzî, T. Kemâl, XVIII, 60

¹⁰¹¹ Abdülaziz b. Şah Veliyyullah Dehlevî, Büstanü’l-Muhaddisîn, trc. A. Osman Koçkuzu, s. 98

¹⁰¹² İbn Hacer. T. Tehzib, III, 446

Bu iki rivayetten, birincisinde Abdürrezzak'ın en çok hadis aldığı ve üzerinde çok etkisi olan şeyhi Ma'mer'in. Hz.Ali'nin tafdilini kabul etmemesi, ikincisinde ise, böyle bir kanaatte olmadığını Abdürrezzak'ın kendisinin, hem de yeminle ifade etmesi bu konuda bize tereddütsüz bir şekilde, Onun Hz.Ali'nin tafdil edilmesi düşüncesine katılmadığını göstermektedir.

Bununla beraber, aynı konuyla ilgili olarak, gene Abdürrezzak'ın ağzından, Mizzî bir rivayet nakleder. Bu rivayet konu ile ilgili tartışmaları sona erdirecek mahiyettedir. Onun için aynen aktarıyoruz. Abdürrezzak şöyle diyor: "Hz.Ali'nin, Hz.Ebu Bekr ve Hz.Ömer'i kendine tafdiline dayanarak bende onları Hz.Ali'ye tafdil ediyorum. Eğer Hz.Ali onları kendisine tafdil etmeseydi, ben de tafdil etmezdim. Ben, hem Hz.Ali'yi sevip hem de onun kanaatına aykırı davransaydım günah olarak bu bana yeterdi."¹⁰¹³ Artık bu ifâdelerden sonra tafdil etme konusunda Abdürrezzak'a yöneltilebilecek suçlama olamaz.

Hz.Ali'nin tafdili konusunun dışında, Abdürrezzak'ın, Hz.Ali hakkındaki kanaatlarına bir de Musannaf'daki rivayetler çerçevesinden bakacak olursak, Musannaf'da şifflerin çok farklı bir metin olarak rivayet ettikleri "kırtas olayı" veya "vasiyatnâme meselesi"¹⁰¹⁴ ile ilgili rivayet mevcuttur.¹⁰¹⁵ Fakat bu rivayet diğer sünnî hadis kaynaklarında nasıl rivayet ediliyorsa, Musannaf'da da aynı özelliklerle yer almaktadır.¹⁰¹⁶ Başka bir deyişle bunun isnadında şifflerin râvi için ileri sürdükleri şartları taşıyan türden râviler bulunmamaktadır. Metin de Şia'nın iddialarını doğrular mahiyette değildir. Ayrıca Abdürrezzak'ın

¹⁰¹³ Mizzî, T. Kemâl, XVIII,60

¹⁰¹⁴ Kırtas olayı veya vasiyetname meselesi hk. bk. E. Ruhi Fırlı, İmamiyye Şia'sı, s.17-22

¹⁰¹⁵ Musannaf, V, no: 9757, (K. el-Meğazi'de)

¹⁰¹⁶ Krş, Buhârî, Sahih, İlim, 39, (I,36); Müslim Sahih, Vasiyye 20-23, (III,1257-1259); Ahmed b. Hanbel, Müsned, I,293,322,336(Abdürrezzak'tan),355

Şia'nın iddialarını çürüten Hz.Ali'nin ağzından bir rivayeti de mevcuttur.¹⁰¹⁷

Hz.Ali ile ilgili olarak iki rivayet daha bulunmaktadır ki bunların ikisi de Hz.Peygamberin ilk halifelere ve ashabdan diğer şahıslara söylediklerinden farklı değildir.¹⁰¹⁸ Bunlardan başka ben kimin dostu isem, Hz.Ali de onun dostudur¹⁰¹⁹ hadisi ile cehennemın yedi kapısı bulunduğu bunlardan birisinin haruriler (Hz.Ali'ye karşı savaşan, hariciler) için olduğuna dair rivayet¹⁰²⁰ bulunmaktadır. Fakat bu iki rivayet başka sünnî kaynaklarda da bulunmaktadır. Özellikle Hâkim'in Müstedrek'inde bu anlamda pek çok rivayet vardır.

Abdürrezzak'ın Hz.Ali'nin, halifeliğe atanmasını teşvik eden, Ma'mer'in Câmi'indeki bazı rivayetleri¹⁰²¹ Musannaf'a dahil etmemesi de Onun Hz.Ali hakkındaki kanaatinin yalnızca bir düşünce değil, yaşadığı bir tavır olduğunu göstermektedir. Musannaf'da Hz.Ali'nin icihad ve uygulamalarına dair pek çok rivayet bulunmaktadır. Fakat bunlar Şia'nın kullandığı anlamda rivayet edilmemişler, dini bazı konuların vuzuha kavuşturulması amacıyla nakledilmişlerdir.¹⁰²²

Başka sünnî kaynaklarda zikredilen, Hz.Ali'nin kısas ve zekat miktarları ile ilgili hadislerin yazılı bulunduğunu belirttiği sahife¹⁰²³ ile ilgili olarak bazı konuların hükmünü Hz.Peygamberin Hz.Ali'ye vasiyet ettiğini Abdürrezzak rivayet eder.¹⁰²⁴ Ancak bu kesinlikle Şia'nın anladığı anlamda bir vasiyet değil, Hz.Ali'nin sahifesi ile ilgilidir. Şianın

¹⁰¹⁷ Musannaf, X, no: 18507

¹⁰¹⁸ a.g.e., II, No. 2836; VI, no: 9994

¹⁰¹⁹ a.g.e., XI, 20388 Câmi'i kısmı

¹⁰²⁰ a.g.e., X, no: 18673

¹⁰²¹ Bk. Musannaf, XI, no: 20389, 20390, 20646

¹⁰²² Hz.Ali'den bazı rivayetler için bk. I, no: 461, 623, 633, 641, 713, 755; Hz.Ali'nin, Hz.Ömer hakkındaki sevgi ifade eden sözleri için bk. Musannaf, X, no: 19361

¹⁰²³ Bu sahife hk. bk. Talat Koçyiğit, Hadis tarihi, s. 51-54

¹⁰²⁴ Musannaf, VII, no: 13235

ısrarlı bir şekilde üzerinde durduğu Gadiri Hum ve Sekaleyn hadisine dair,¹⁰²⁵ bir rivayet de musannaf'da bulunmaktadır.

4-Muaviye b. Ebî Süfyan Hakkındaki Görüşleri:

Şiîlerin önemli özelliklerinden birisi de Muâviye b. Ebî Süfyan'ı (41/41) zemmetmeleridir. Bu maksatlarını gerçekleştirmek için pek çok uydurma sözün hadis literatürüne girmesine ve bilginlerin bu uydurmalarla uğraşmak zorunda kalmalarına neden olmuşlardır.¹⁰²⁶ Zehebî, bu doğrultuda Abdürrezzak'ın Muâviye ile ilgili bir sözünü nakleder. Rivayete göre bir gün Abdürrezzak'ın yanında, adamın birisi Muaviye'den söz etmiş, bunu duyan Abdürrezzak: "Ebu Süfyan"ın oğlunu anarak, meclisimizi kirletme" demiş.¹⁰²⁷

Bu, siyasi bir tenkit değil, doğrudan, Muâviyenin şahsını hedef alan bir sözdür. Halbuki kaynaklarımızda Abdürrezzak'ın, başkası hakkında böyle bir söz kullanabileceğini gösteren, bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca bu söz tutarsızdır. Çünkü Abdürrezzak, Musannaf'da Muaviye'den, hadis ictihad ve uygulamalar rivayet etmektedir.¹⁰²⁸ Muâviye'nin adını da açıkça anmaktadır. Eğer O, Muâviye'nin adını anmanın meclisi kirlettiğine inansa idi, herşeyden önce kitabında adını zikretmezdi.

Abdürrezzak Emevî muhalifi ve Muaviye'nin muarızıdır.¹⁰²⁹ Ancak onun bu muhalefeti İslâm adınadır. Kişisel duyguları için değildir. Hele Şia namına hiç olmamıştır. Bu bakımdan yukarıdaki rivayetin isnadı sahih bile olsa kabul edilmesi mümkün değildir.

¹⁰²⁵ Bu rivayetler hk. bk. Cemal Sofuoğlu, Şia-i İmamiyye'nin Hadis Anlayışı, s. 258-261

¹⁰²⁶ Yaşar Kandemir, Mevzu Hadisler, s.36-37; Sâdık Cihan, Uydurma Hadislerin Doğuşu, s.139-140.

¹⁰²⁷ Ukaylî, Duafâ, III,109; Zehebî, Siyer, IX,570

¹⁰²⁸ Örnek olarak bir kaç için bk Musannaf, I, no: 1844-1845,II, no: 2960,3224,3907; III, no: 4953. Musannaf'da Muaviye'nin babası Ebu Süfyan'dan rivayet de bulunmaktadır, Bk. VII, no: 13744

¹⁰²⁹ İbn Hacer, T. Tehzib, III,446

c. Abdürrezzak Şîi midir?

Abdürrezzak'ın şîilikle itham edilmesi ile ilgili olarak önceki başlıklar altında zikrettiğimiz hususlardan esasen onun şîî olamayacağı anlaşılmaktadır. Ancak biz buraya kadar anlatılanları, karşılaştırmalı olarak şöyle bir özetleyip sonra da, değinmediğimiz bazı meseleleri de dile getirmek, böylece şîî olduğuna dair ileri sürülen iddialar konusunu tamamlamak istiyoruz.

İlk dönem müellifleri Abdürrezzak'a şîî dememişler, yalnızca İclî teşeyyu'undan söz etmiş, İbn Kuteybe de tedkike tabi tutmadığı bir şîa listesinde Abdürrezzak'ın da adını anmıştır. Ukaylî ve İbn Adiyy de yalnızca bu konu ile ilgili haberleri nakletmişlerdir. Önceleri durum böyle iken daha sonra Abdürrezzak'ın teşeyyu'undan yaygın bir şekilde söz edilmiş, ama gene şîî denmemiştir.¹⁰³⁰ Bu bakımdan Abdürrezzak hakkındaki şîilik iddiaları sağlam ve tutarlı değildir.

Ayrıca ricâl kaynaklarımızın hiç birinde Abdürrezzak'ın şîiliğine delalet edecek, onu şîî kabul etmemizi gerektirecek doğru ve güvenilir hiç rivayet yoktur. Hz.Ömer ve Muaviye'ye bir şîîye yakışır şekilde kin ve nefret ifâde eden ve Abdürrezzak'a atfedilen rivayetlerin ise sahih olmayıp tutarsız ve çelişkili olduklarını ilgili başlık altında belirttik. Bütün bunlara ilâve olarak, Abdürrezzak'ın hadis anlayışının sahabe ve ilk üç halife hakkındaki kanaatlarının sünnî anlayışın dışına çıkmadığını, özellikle Hz.Ali'nin tafdili konusunda, yeminle böyle bir kanaatı taşımadığını belirttiğini tesbit ettik.

İşte bu bilgiler esas itibarıyla, Abdürrezzak'ın şîî olmasının mümkün olmadığını açık bir şekilde göstermektedir. Ancak buna

¹⁰³⁰ Zehebî, Siyer de (IX,564) şîî kelimesini Abdürrezzak hakkında kullanır ise de, bu, tutarsızdır. Çünkü kendisi, eserinin ilerleyen sayfalarında bunu çürüten rivayetler nakletmektedir. Bu konu hakkında daha önce bilgi verilmişti.

rağmen Abdürrezzak'ın şifliğinden söz edilmiş dikkatli davranılmamıştır.¹⁰³¹

Abdürrezzak hakkında en güvenilir bilgiyi aslında, en yakın iki öğrencisi olan Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'den alabiliriz. Çünkü bu bilgilerin ikisi de Abdürrezzak'la uzun zaman beraber bulunmuşlar, belki her konudaki kanaatine vakıf olmuşlardır. Fakat bu iki bilginden Abdürrezzak'ın şiiilikle ilgisine dair çelişkili bilgiler rivayet edilmektedir. Bu rivayetler özetle şöyledir:

1-Yahya b. Main, Abdürrezzak'a hadis aldığı hocaları, Ma'mer, İbn Cüreyc, Evzâî, Sevrî ve Malik b. Enes'in hepsinin de sünnet ehlin-den (ashabından) olduklarını, kendisinin bu mezhebi kimden aldığını sormuş, O da, kendilerine Cafer b. Süleyma'nın geldiğini, onu, faziletli ve güzel hidayet sahibi gördüğünü bu mezhebi de ondan aldığını belirtmiştir.¹⁰³²

2-Yahya b. Main'e, Ahmed b. Hanbel'in teşeyyu'u sebebiyle Ubeydullah b. Musa'nın hadisinin terkedildiğini söylediği nakledilip görüşü sorulmuş; Yahya da, Abdürrezzak'ın bu konuda ondan yüz kat daha ilerde olduğunu, kendisinin, aynı konuda Ubeydullah'tan dinlediğinden kat kat fazlasını Abdürrezzak'tan dinlediğini ifâde ederek cevap vermiştir.¹⁰³³

3-Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah, babasına, Abdürrezzak muteşeyyi ve teşeyyu'da müfrit mi idi diye sormuş, babası: "Ben kesin-

¹⁰³¹ Abdülaziz b. Şah Veliyyullah Dehlevî, s.98 ; Ekrem Ziya Umerî, Hadis Tarihi, s.53-54. Hatib Bağdâdî'nin naklettiği rivayette, Yahya b. Main, Abdürrezzak'tan şifliğe dair hadisler duyduklarını ifâde etmemekte, şifliğe dair çok şeyler duyuklarını, ama buna rağmen Ondan rivayeti terketmediklerini belirtmektedir. Ekrem Ziya Umerî ise, sanki Yahya b. Main, Abdürrezzak'ın şifliğe dair çok hadis rivayet ettiğini söylemiş gibi anlamıştır. Krş. Hatib Bağdâdî, Kifaye, s.159

¹⁰³² Mizzî, T. Kemâl, XVIII, 59

¹⁰³³ Hatib Bağdâdî, el-Kifâye, s.158-159; Mizzî, T. Kemâl, XVIII,59-60; Zehebî, Siyer, IX,573, Krş. Ekrem Ziya Umerî, Hadis Tarihi, s.53-54

likle ondan bu konuda bir şey duymadım, fakat o, insanların haberlerini (ahbaru'n-nas) severdi.¹⁰³⁴

4-San'a'da, Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in Abdürrezzak'ın hadislerini terkettikleri şayi ası yayılmış durum hac mevsiminde Yahya b. Main'e sorulmuş, Yahya ise, "Abdürrezzak irtidat etse bile, gene hadisini terketmezdik," demiştir.¹⁰³⁵

Bu rivayetlerden birincisini doğru kabul etmek imkânsızdır. Çünkü, buraya kadar çeşitli başlıklar altında zikrettiğimiz hususlardan, Abdürrezzak'ın sünî olmadığını gösterecek hiç bir görüş ileri sürmediği, yalnızca Emevî ve Abbasi iktidarlarına muhalif olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca, bu rivayette ismi zikredilen hocalarından, Ma'mer ve Sevrî hakkında da şîî oldukları iddiası vardır.¹⁰³⁶ Bu durumda rivayetin kendi içinde tutarsızlık bulunduğu anlaşılmaktadır. Kim tarafından uydurulduğunu tesbit etmek mümkün değil ise de bu rivayette esas itibariyle öne çıkarılan ve övülen şahıs Cafer b. Süleyman'dır. Kaynaklarımız onun zahid olduğunu ve rivayetlerinin çoğunun da rikakâ dair olduğunu belirtmektedirler.¹⁰³⁷ Sanki onun öğrencilerinden biri tarafından uydurulmuş gibidir.

Bir başka husus da, bu rivayette söz konusu edilen "mezhep" kelimesinin o dönem de taşıdığı anlam meselesidir. Yahya b. Main'e atfedilen mezhep kelimesini, kavram olarak şîî mezhebi şeklinde anlamak mümkün değildir. Çünkü şîiliğin terim olarak, mezhep adıyla anılması daha sonradır. Ayrıca Cafer'in şîî olduğunu bilen bir şîî tarafından da uydurulmuş olması mümkündür. Yalnız Cafer'in şîiliği ile ilgili iddialar kuvvetli görünse de -çünkü İbn Sa'd da bundan söz et-

¹⁰³⁴ Ahbaru'n-nas: Hz.Ali soyunun, Emevi ve Abbasilerle mücadelesini ihtiva eden haberler olmalı? Bk. Mizzi, T. Kemâl, XVIII, 60; Zehebî, Siyer, I,570

¹⁰³⁵ Ukayli, Duafa, III,110; Zehebî, Siyer, IX,573

¹⁰³⁶ İbn Kuteybe, Maarif, s.624

¹⁰³⁷ Mizzi T. Kemâl, V,47-48; Zehebî, Siyer, VIII,197

mektedir.¹⁰³⁸ gene de çelişkili olduğu ileri sürülmektedir.¹⁰³⁹ Bu bakımdan ve metnin muhtevasında, Cafer'in zühdünden söz edildiği için, bir tasavvuf ehline ait uydurma olması ihtimalı daha kuvvetli görünmektedir. Esasen kim tarafından uydurulduğundan çok uydurma olması önemlidir. Abdürrezzak hakkındaki bilgilerimiz ile aynı şekilde gene Yahya b. Main'den rivayet edilen yukarıda dördüncü sıradaki rivayet, bu rivayet'e güvenilemeyeceğini göstermektedirler.

İkinci rivayette ise söz konusu edilen, bizim araştırmamız süresince tesbit etmiş olduğumuz, Abdürrezzak'ın Emevî ve Abbâsî muhalefeti olabilir. Bu rivayette Yahya b. Main'in Abdürrezzak'tan, şiiliğe dair hadis dinlediğini açıkca gösteren bir ifâde bulunmadığı gibi, Musannaf'ta da bu hususla ilgili rivayet yoktur. Ekrem Ziya Umeri ise bu rivayeti yanlış anlamıştır. Çünkü Abdürrezzak şiiliğe dair hadis rivayet etmiş olsaydı bunların Musannaf'da bolca bulunması gerekirdi. Yahya'dan nakledilen "kat"kat" "yüz kat" ifâdeleri de Yahya'nın ifâdelerine benzememekte, râvilerin katkıları gibi görünmektedir. Zaten üçüncü sırada zikrettiğimiz rivayetle de çelişmektedir.¹⁰⁴⁰

Üçüncü rivayet, Abdürrezzak'ın şiî olduğu iddialarını temelden çürütmektedir. İsnad bakımından da, özellikle Ahmed b. Hanbel'in Abdürrezzak'ı çok iyi tanıyan bir öğrencisi olması, ondan da oğlu Abdullah'ın rivayet etmiş olması itibariyle sahihtir. Biz, bu rivayete güvenerek rahatlıkla Abdürrezzak'ın şiî olmadığını iddia edebiliriz. Ancak bu rivayette zikredilen "ahbarun-nas" ifâdesi çok önemlidir. Her ne kadar ifâde açık değilse de biz, bununla, Hz.Ali soyunun Emevî ve Abbâsîlere karşı mücadelelerinin kastedildiğini tahmin ediyoruz. Çünkü

¹⁰³⁸ Bk. İbn Sa'd, Tabakât, VII,228

¹⁰³⁹ Mizzi, a.y.

¹⁰⁴⁰ Esasen bu rivayetleri, isnadlarındaki şahıslarla birlikte araştırmaya ihtiyaç vardır. Sınırlı tez süresi içerisinde bu çalışmayı gerçekleştiremedik. Ancak, ifâde etmek istediğimiz sonuca, bu rivayetleri birbirleriyle karşılaştırmak ve önceki başlıklarda zikrettiğimiz hususları da göz önüne almak suretiyle ulaştığımız kanaatındayız.

“ahbar” tarihsel ve toplumsal önemli olaylar için kullanılmaktadır.¹⁰⁴¹ Abdürrezzak döneminde, İslâm toplumunda en çok konuşulan olayların da sözünü ettiğimiz olaylar olduğu açıktır. Buna göre Abdürrezzak bu olayları anlatmayı veya dinlemeyi sevmiş. Burada teşeyyu terimine yüklenilen önemli bir anlam ortaya çıkmaktadır. Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel, Abdürrezzak’ın, ahbarı sevmesini teşeyyu olarak kabul etmemişlerdir.¹⁰⁴² Abdürrezzak’ın bu olayları zikretmesini soruyu soran teşeyyu kabul ettiği halde, Yahya teşeyyu olarak görmemiştir. Ancak başkaları, belki bunu teşeyyu sanmış ve Abdürrezzak’ın da şiiilikle itham edilmesine dayanak olmuştur.

Son rivayet ise ilk bakışta, Abdürrezzak hakkında doğru olmayan haberlerin yayıldığını göstermektedir. Önce bunu tesbit etmemiz gerekmektedir. Sonra Yahya b. Maîn gibi Abdürrezzak’ı yakından tanıyan şahsın, Abdürrezzak’ın, şîi olamayacağına tereddüdünün olmadığını da göstermektedir.

Burada Abdürrezzak’ın hadislerinin terkedildiği ve şîi olduğu şayiası hakkında zikredilmesi gereken bazı hususlar bulunmaktadır. Hadis ilmî ile meşğul olan bilginlerin çoğu Emevî ve Abbasî iktidarlara iyi geçinememişlerdir.¹⁰⁴³ Abdürrezzak’ın şîi olduğu iddiası ile ilgili olarak da belirttiğimiz gibi, hadisciler iktidarlara karşı bu tepkilerini halk içinde sözlü olarak dile getirmişlerdir. İktidarlarda muhalifleri hakkında yalan uydurmuşlar,¹⁰⁴⁴ Şia güçlü bir muhalefet oluşturduğu için şîi olmayan muhalefetin şia olarak yaftalanması belki daha çok, iktidarın da işine geldiği için her muhalefetin şiiilikle damgalanması

¹⁰⁴¹ Firuzabadi, Kâmus, s.488.

¹⁰⁴² Yukarıda zikrettiğimiz rivayette, Yahya, b. Main’in Abdürrezzak’tan, çok dinlediğini ifade ettiği şeylerle, eğer rivayet sahih ise bu ahbar kasdedilmiş olabilir.

¹⁰⁴³ Muhammed Ebu Zehv, el-Hadis ve’l-Muhaddisûn, s.330,339

¹⁰⁴⁴ Von Vloten, Emevî Devrinde, s.85

gibi bir durum ortaya çıkmıştır.¹⁰⁴⁵ Nitekim her muhalefete Şiî damgası vurulduğu bilinmektedir.¹⁰⁴⁶ Aynı şekilde Abdürrezzak'ın mevalîden olması ve iktidara muhalefet etmesi de iktidarlar açısından hakkında şiî olduğu gibi bir takım söylentileri halk arasında yaymayı gerekli kılıyordu. Çünkü, böylece muhalefetin etkisi azaltılacaktı. Ayrıca Yemen halkının ilk şiî olayları, desteklemesi de¹⁰⁴⁷ iktidarların Yemenlilere bakışını etkilemiş olabilir. Bu bakımdan Abdürrezzak hakkına söylenenlerin iyi tetkik edilmesi , kabulü konusunda aceleci olunmaması gerekmektedir.

Bizce Abdürrezzak'ın şiî olmasının imkânsızlığını ortaya koyan daha pek çok delil mevcuttur. Bunlardan, en önemlileri şüphesiz Musannaf'daki rivayetlerdir. Daha önce belirttiklerimizden başka, şu rivayetler de onun şiî olmadığını göstermektedir:

Hız.Ebu Bekr ile Hız.Ömer'in bu ümmetin en hayırlıları olduklarına dair, Hız.Ali'nin sözü¹⁰⁴⁸

-Hız.Ömer'in "el-İmâratu şûrâ" (yönetim yetkisi şura ile kazanılır)¹⁰⁴⁹ ifadesi. Şiiler bu yetkinin nass ve tayinle kazanılabileceğini iddia ederler.

-Hız.Ömer'i öven rivayetler.¹⁰⁵⁰ Ayrıca şiilerin dinîuygulamalarına aykırı rivayetler de Musannaf'da bulunmaktadır. Mesela:

-Hız.Ali'den rivayet edilen, Hız.Peygamberin, Hayber günü mut'ayı yasakladığına dair rivayet¹⁰⁵¹

¹⁰⁴⁵ Wellhausen, İsmâîyetin İlk Devrinde, s.146; İsmail Aka, X, yy. dan XX yy.a Kadar Şiilik, s.69-70

¹⁰⁴⁶ Wellhausen a.g.e., s.16

¹⁰⁴⁷ Waat, İslâm Düşüncesinin, s.52

¹⁰⁴⁸ Musannaf, III, no: 6267

¹⁰⁴⁹ a.g.e., V, no:9760

¹⁰⁵⁰ a.g.e., VII, no: 13215,13231

¹⁰⁵¹ a.g.e., VII, no: 14032, Ayrıca bk, no: 14033-14035,14039, özellikle no: 14014

-Hz.Peygamberin, secdeye yüzünü korumak için hiç bir şey kullanmadığına dair rivayet¹⁰⁵²

En önemlisi ise, bizzat Hz.Ali tarafından, Hz.Peygamberin ona vasiyet ettiğine dair iddiayı yalanlayan rivayet¹⁰⁵³ ile Hz.Peygamberin, Hz.Ali'ye Ebû Cehil'in kızıyla evlenmek istemesi nedeniyle kızması konusundaki rivayetler,¹⁰⁵⁴ Abdürrezzak'ın şîi olamayacağını göstermektedir. Çünkü bu rivayetler bir şîinin eserinde bulunmaz veya çürütmek için bir takım çabalar gösterilir. Musannaf'da ise, aksine, Hz.Ali'yi öven, Hz.Peygamberin, ona, ödenmesi gereken bir borcu, ödemesi için vasiyet ettiğine dair rivayete itiraz edilmektedir.¹⁰⁵⁵

Şii müellifler, Hz.Peygamberin uygulamalarına dair başlık açtıkları gibi, Hz.Ali'nin uygulamalarına da bolca yer verirler.¹⁰⁵⁶ Musannaf'da böyle bir şey bulmak mümkün değildir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz, İbn Kuteybe'nin listesine karşılık, Şehristânî (548/1153) de, şîi olduklarını iddia ettiği bazı hadis bilgilerinin isimlerini verir.¹⁰⁵⁷ Aslında, İbn Kuteybe'nin listesi gibi bu da güven vermemektedir. Çünkü sünî olarak bilinen meşhur bilgilerin de adı geçmektedir. Fakat buna rağmen içlerinde Abdürrezzak'ın adı yoktur.

Şiilerin ısrarla üzerinde durdukları ve çok önem verdikleri Hz.Peygambere isnad edilen ben kimin mevlası isem Ali de onun mevlasıdır" sözü, Ma'mer'in Câmi'inde bulunduğu halde,¹⁰⁵⁸ Abdürrezzak onu Musannaf'a almamıştır.

¹⁰⁵² a.g.e., I, no: 1555

¹⁰⁵³ a.g.e., X, no: 18507

¹⁰⁵⁴ a.g.e., VII, no: 13266-13269

¹⁰⁵⁵ a.g.e., VII, no: 13235

¹⁰⁵⁶ Cemal Sofuoğlu, Şia-i İmamiyye'nin Hadis Anlayışı, s.270

¹⁰⁵⁷ Şehristani, el-Milel, I, 170

¹⁰⁵⁸ Musannaf, XI, no. 20388(Cami kısmı)

Abdürrezzak'ın hocası Ebû Hanife'nin, Şia'nın imam kabul ettiği şahıslarla sıkı münasebetleri olmuştur. Ayrıca Ebû Hanife, Hz.Ali'nin torunlarından Zeyd b. Ali b. Hüseyin'i Emevîlere karşı desteklemiştir.¹⁰⁵⁹ Belki bazı kaynaklarda adının şia listesinde zikredilmesinin nedeni de budur.¹⁰⁶⁰ Öğrencisi Abdürrezzak da aynı nedenlere ayrıca Hz.Ali-Muâviye mücadelesinde Hz.Ali'yi destekleyen Yemen'den olduğu için¹⁰⁶¹ ya kötü niyetle veya gerçekten öyle sanılarak, şii olduğu söylenmiştir. Me'mun (198-218/813-833) zamanında Yemen'in Abbasilerden ayrılması ve Şia'nın bir kolu olan Zeydî devletinin kurulmasının da (H. 203 den sonra) bunda etkisinin olabileceği düşünülebilir.¹⁰⁶²

Bütün bunlar gerçek iken İbn Teymiyye, Abdürrezzak'ın şii olduğunu iddia etmiş ve aksini iddia eden Ahmed b. Hanbel'i tenkit etmiştir.¹⁰⁶³ Halbuki yanıldığı görülmektedir.

VI- KAYNAKLARI SEBEBİYLE TENKİT EDİLMESİ

Abdürrezzak'ın kaynaklarından Mâlik b. Enes'in Muvatta'ından başka bir eserin zamanımıza ulaşmadığını daha önce belirtmiştik. Ancak, kaynağı olması bakımından, Abdürrezzak'a Mâlik ve eseri ile ilgili olarak bir tenkit yöneltilmiş değildir. Bu nedenle, kaynakları sebebiyle yöneltilen tenkitler başlığı altında biz, daha çok, hocalarından tenkit edilenleri ve Abdürrezzak'ın onlardan rivayetlerini, bu rivayetlerin de Musannaf'da nasıl yer aldıklarını tesbit etmeyi amaçlıyoruz.

¹⁰⁵⁹ İ. H. Ünal, İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı, s.263

¹⁰⁶⁰ İbn Kuteybe, Maarif, s.624; Şehristani, el-Milel, I,170

¹⁰⁶¹ C. Zeydan, İslâm Medeniyeti Tarihi, IV,95

¹⁰⁶² Hasan İbrahim Hasan, Târihu'l-İslâm, II,67

¹⁰⁶³ İbn Teymiyye, Minhâcu's-Sünne, IV,4

Abdürrezzak'ın, üç önemli şeyhinden Ma'mer ve Sevrî hakkında şîî oldukları,¹⁰⁶⁴ İbn Cüreyc hakkında da tedlis yaptığı söylenmiştir.¹⁰⁶⁵

Abdürrezzak'a, Ma'mer'in kitabından aldığı iddia edilen bir rivayet dolayısıyla tenkit yöneltilmiştir. Kaynağı bakımından önemli olan bu tenkide esasen kimse güvenmemiş ve itibar etmemiştir. Buna göre, Ma'merin kardeşinin râfizî bir oğlu vardır. Ma'mer ona kitapları ile ilgili yetki vermiştir. O da Hz.Ali'nin faziletine dair, isnadında, Ma'mer'in Zührî'den rivayet ettiği belirtilen Hz.Peygamber'in, Hz.Ali'ye: "Sen dünyanın da ahiretin de seyyidisin.... dediği hadisi Mamer'in kitaplarına katmıştır."¹⁰⁶⁶ Bu rivayeti aktardıktan sonra Zehebî, Ma'mer'e isnadının uygun görülmediği için bu hikayenin uydurulduğu kanaatında olmalı ki: "Eksik anlatım. Ma'mer, ne rivayet ettiğini bilmeyen bir şeyh değil ki, bunu hemen kabul etsin, o Zühri'nin rivayetini çok iyi tanıyan bir hafız idi" demektedir.¹⁰⁶⁷ Bu olayda söz konusu edilen rivayetin isnadında Abdürrezzak'ın adının geçmesi ise, Abdürrezzak güya, bu hadisi o, rafizî'den dinlemiş ve onun için rivayet etmiştir diye izah edilmeye çalışılmıştır. Halbuki bu iddianın çözümü Musannaf'tadır. Bir cümle ile ifâde etmek gerekirse, söz konusu rivayet Musannaf'da yoktur. Durum böyle olunca ne Mamer'i ne de Abdürrezzak'ı savunmaya ihtiyaç vardır. Çünkü bu rivayetin Abdürrezzak'a isnad edilen uydurma olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda söz konusu rivayet dolayısıyla Abdürrezzak'ın kaynağına yöneltilen tenkidin bir yakıştırma olduğu ve itibar edilemeyeceği ortaya çıkmaktadır.

Abdürrezzak'ın bazı metruk ve müttehem şeyhleri bulunmaktadır. Bizim tesbitlerimize göre bunlardan amcası Vehb b. Nâfi Abdurrahman b. Avf'ın kölesi Mînâ b. Ebî Mîna Müsennâ b. Es-Sabbah ve

¹⁰⁶⁴ İbn Kuteybe, el-Maârif, s.624

¹⁰⁶⁵ Zehebî, Tezkiretu'l, Huffâz, I,170; İbn Hacer, Ta'rifu Ehli't-Takdis, s.41

¹⁰⁶⁶ Zehebî, Siyer, IX,575-576

¹⁰⁶⁷ Zehebî, a.g.e., IX,576

Abdülkuddüs b. Habîb mekruturlar.¹⁰⁶⁸ Daha önce tedlis konusu ile ilgili olarak adı geçen şeyhi İbrahim b. Muhammed Mutezilî olma ka. itham edilmiştir.¹⁰⁶⁹ Hişam b. Muhammed Abdülaziz b. Ebî Revvad ve Amr b. Ubeyd'in de zayıf olduklarını ileri süren münekkitler bulunmaktadır.¹⁰⁷⁰ Fakat biz bu şeyhlerinin her birinin hayatının ayrı ayrı araştırılması gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü haklarında söylenenlerde tutarsızlıklar ve çelişkiler bulunmaktadır. Zaten Abdürrezzak'ın tercemesini veren müellifler, onun bu şeyhleri hakkında kendisine herhangi bir tenkit yöneltmemişlerdir. Ayrıca Abdürrezzak'ın bu şeyhlere rinden aldığı rivayet miktarı da toplam olarak ikiyüz civarındadır.

Bu kısa bilgiden sonra, Abdürrezzak'ın kaynak olması bakımından tenkit edilmesine sebep olan şeyhi Cafer b. Süleyman'dan söz etmek istiyoruz. Abdürrezzak'ın şifliğı, Cafer b. Süleymandan aldığına dair güvenilemeyeceğini tesbit ettiğimiz bir rivayetten daha önce söz etmiştik. Kaynaklarımız bundan başka Abdürrezzak'ı Cafer b. Süleyman'ın ifsad ettiğine dair bir rivayet daha naklederler.¹⁰⁷¹ Muhammed b. Ebî Bekr el-Mukaddemî (243/848) den¹⁰⁷² nakledilen bu riayete göre Abdürrezzak'ın, Cafer b. Süleyman'dan rivayet ettiği bir hadis hakkında görüşü sorulan Muhammad el-Mukaddemî: Abdürrezzak'ı kaybettim, Cafer Abdürrezzak'tan başkasını ifsad edememiştir" der ve

¹⁰⁶⁸ Vehb b. Nâfi hk. Bk. Buhârî, T. Kebîr, VIII, 164; Minâ hk. Bk. Neseî, K. ed-Duafâ ve'l-Metrûkin s.231; Dârekutnî K. Ed-Duafâ ve'l-Metrûkin, s.158; İbnu'l-Cevzî, K. ed-Duafâ ve'l-Metrûkin, III, 154; Zehebî, Mizan, Müsenna b. Es-Sabbah için bk. Neseî, K. ed-Duafâ ve'l-Metrûkin, s.230; Dârekutnî, a.g.e., s.165; İbnu'l-Cevzî, a.g.e., III, 34; Abdulkuddüs b. Habîb hk. bk. Buhârî, T. Kebîr, VI, 119-120; İbnu'l-Cevzî, a.g.e., II, 113; İbn Şâhin, Târihu Esmâid-Duafâ ve'l-Kezzâbîn, s.137; Zehebî, Mizan, II, 113; İbn Şâhin, a.g.e., s.137; Zehebî, Mizan, II, 643

¹⁰⁶⁹ Hayatı hk. Bk. Neseî, a.g.e., s.40; Dârekutnî, a.g.e., s.45; İbnu'l-Cevzî, a.g.e., I, 51; İbn Hacer, T. Tehzib, I, 103-105

¹⁰⁷⁰ Hişam b. Muhammed hk. Bk. Dârekutnî, a.g.e., s.173; İbnu'l-Cevzî, a.g.e., III, 176; Zehebî, Mizan, IV, 304-305; Abdülaziz b. Ebu Revvad hk. Bk. İbnu'l-Cevzî, K. ed-Duafâ ve'l-Metrûkin, s.184; Dârekutnî, K. ed-Duafâ ve'l-Metrûkin, s.132; İbnu'l-Cevzî, a.g.e., II, 229; Zehebî, Mizan, III, 273-280

¹⁰⁷¹ Mizzî, T. Kemâl, XVIII, 59; Zehebî, Siyer, IX, 570; İbn Hacer, T. Tehzib, III, 445

¹⁰⁷² Hayatı hk. Bk. İbn Hacer, T. Tehzib, III, 53

teşeyyu'u kasteder.¹⁰⁷³ Zehebî bu rivayeti naklettikten sonra, Muham-mad el-Mukaddemi'ye kızmış olmalı ki; "Aksine, Abdürrezzak'ı Cafer b. Süleyman'dan başka kimse ifsad etmemiştir" der, bir çeşit düzeltme yapar.

Abdürrezzak'ın başka şeyhleri hakkında bir takım ithamlarla karşılaştığımız halde, Cafer b. Süleyman'dan başka, kaynakları bakımından ona yöneltilen bir tenkitle karşılaşmaktayız. Başka bir deyişle, kaynaklarımızda, Abdürrezzak'ın kaynakları bakımından, ona yöneltilen tek tenkit bu rivayet ve burada adı geçen Ca'fer b. Süley-mandır.

Söz konusu rivayet çeşitli bakımlardan değerlendirilmelidir. Bi-rincisi, bu kanaatini ortaya koyan Muhammed el-Mukaddemî bakımın-dan konuyu ele almalıyız. Muhammed'in tercemesine baktığımızda genel kabul görmüş bir râvi olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁷⁴ Bu bakımdan rivayetin uydurma olmadığı, Abdürrezzak hakkında Muhammed'in gerçekten böyle bir şey söylemesinin mümkün olduğu düşünülebilir. Yalnız, Zehebî'nin, bu kanaatin ifâde edilmesine itirazı vardır. Abdürrez-zak hakkında önemli olduğu için onun bu itirazına dikkat etmek duru-mundayız. Çünkü Zehebî'nin yukarda naklettiğimiz itirazı aynı zamanda, Abdürrezzak'a kaynakları bakımından, Cafer b. Süleyman sebebiyle yöneltilen tenkitten başka bir tenkit yöneltilemeyeceği an-lamına gelmektedir. Bizce Zehebî'nin itirazı bu bakımdan önemli ve yerindedir.¹⁰⁷⁵

Başka bir değerlendirme açısı da, konuyu Cafer bakımından ele almaktır. Ca'fer'in Abdürrezzak'ı nasıl ifsad ettiğinin tesbiti, Ca'fer'in

¹⁰⁷³ Zehebî, a.g.e., IX,570

¹⁰⁷⁴ Bk. Mizzî. T. Kemâl, XXIV,534-547; Zehebî, Siyer, X,660-661

¹⁰⁷⁵ Esasen, Mizzî'nin de aynı itirazı eserinin hamisine düştüğü, -belkide, Zehebî'nin Siyer'inden ilham alınarak başkası tarafından düşüldüğü- muhakkik tarafından dipnotta belirtilmektedir. Bk. A.y.dipnot: 1

durumu ve Abdürrezzak'ın Ca'fer'den ne kadar rivayet aldığı hususlarının ortaya konulmasıdır.

Herşeyden önce belirtmeliyiz ki, Ca'fer'in ifsadının teşeyyu konusunda olduğu rivayeti aktaran kaynaklar tarafından açıklanmaktadır. Bu durumda itikadî veya amelî bakımdan bir, gerçek ifsaddan söz edilemez. Kaynaklarımız bu haberi nakleden Muhammed el-Mukaddemî'nin siyasî kanaatları hakkında bilgi vermedikleri için konu ile ilgili bir sonuca varmak mümkün değil ise de, iktidara yakın olduğu için böyle konuştuğu tahmin edilebilir. En azından, Hz.Ali'nin, Hz.Osman'a takdimini çok büyük yanlış (belki de günah) olarak gören bir kimse olduğu düşünülebilir. Halbuki teşeyyu (bir anlamda siyasi takdim) sebebiyle kimse ifsad edilmiş olmaz. Kaldı ki, Abdürrezzak'ın bu konuda takdimi reddettiğini ifâde ettiği bir rivayetten biz daha önce söz etmiştik.

Cafer b. Süleyman'ın durumu incelendiğinde ise, kaynaklarımız şîî olduğunu açıkca ifâde ettikleri halde sika olduğunu da belirtmektedirler.¹⁰⁷⁶ Bu durumda ondan hadis aldığı için Abdürrezzak gene tenkit edilemez.

Bu rivayetle ilgili son olarak dile getirilmesi gereken husus ise, Abdürrezzak 'ın, Cafer'den rivayetleridir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Abdürrezzak 'ın Cafer'den aldığı, Musannaf'daki rivayet sayısı toplam seksen tanedir. Bunların çok azı hadis, çoğu ictihad ve fetvadır. Abdürrezzak 'ın Musannaf'ında tesbit ettiğimiz, Cafer'e ait ve uydurma olduğu bilinen yalnızca bir rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetin durumu da bilindiği için, Musannaf'a bir eksiklik getirmeyeceği görülmektedir.

Sonuç olarak, kısaca belirtmek gerekirse Abdürrezzak'ın kaynakları hakkında ona yöneltilen tenkitler, Abdürrezzak ve Musannaf'a

¹⁰⁷⁶ Mizzî, T. Kemâl, V,43-50; Zehebî, Siyer, VIII,197-200

olumsuz etkisi görülmeyen hususlarla ilgili olarak yöneltmişlerdir. Bu bakımdan onların geçerli oldukları hususları ve geçerlilik sınırlarını, iyi tesbit etmek gerekmektedir. Ayrıca, Abdürrezzak'ın kaynaklarından yararlanmada seçici davrandığı ve dikkatli olduğu da unutulmamalıdır.

VII. ABDÜRREZZAK'TAN MEVZU RİVAYETLER

Mevzuât kitaplarımızı incelediğimizde, Abdürrezzak'tan rivayet edilen uydurma rivayetlerle karşılaşmaktayız. Bunların sayısı az da değildir. Hadis literatüründe yaygın olarak görülebilen bu rivayetler, Abdürrezzak'ın sika ve sadûk olarak bilinmesine engel olmuş ve rivayetlerine şüphe ile bakılmıştır. Biz araştırmalarımız sonucunda, ondan rivayet edilen bu uydurmaların, onun ağzından dinlenmediğini, ona isnad ile uydurulduğunu tesbit ettik. Bu konuda elimizde iki önemli delil vardır. Bunlardan en önemlisi, ona isnad edilen uydurmaların onun eserlerinde bulunmamasıdır. Diğer delil ise Abdürrezzak'a bazı uydurmaların isnad edildiğine dair, tabakat müelliflerinin naklettiği bilgilerdir.

Bu rivayetlerle ilgili olarak, İbnu'l-Cevzî'nin (597/1201) Mevzuât'ına baktık. Onun Abdürrezzak'a isnad edilen toplam yirmiüç mevzu rivayeti inceleme konusu yaptığını gördük.¹⁰⁷⁷ İbnu'l-Cevzî'nin kitabına istinad eden, Suyûtî'nin (911/1505) el-leâî'î'si ile İbn Arrâk (963/1556) ın Tenzihu's-Şeria'sına da baktık. Sonuçta İbnu'l-Cevzî'nin Mevzu dediği her rivayete Suyûtî ve İbn Arrâk itiraz etmektedir. Özellikle İbn Arrak, yalnız Abdürrezzak'tan rivayetler konusunda değil İbnu'l-Cevzî'nin başka bilginlerden rivayetlerine de çok itirazlarda bulunmaktadır. Bu itirazlarda ilginç olan husus ise İbn Arrak'ın itirazlarını, Musannaf'ın rivayetlerine dayandırmasıdır. Daha açık bir

¹⁰⁷⁷ Bk. İbnu'l-Cevzi, K.el-Mevduât, 106, 189, 225, 230, 231, 233, 258, 260, 264, 268, 282, 290, 292, 321, 370, II, 126, 133, 138, 134, 305, 355, 384, 444

ifâdeyle söylemek gerekirse, İbnu'l-Cevzî'nin mevzu dediği rivayet hakkında, İbn Arrâk, o rivayeti Abdürrezzak Musannaf'da rivayet ettiği için mevzu denilemeyeceğini belirterek itiraz etmektedir.¹⁰⁷⁸

Aynı şekilde Suyûtî'nin de itirazları vardır.¹⁰⁷⁹

Biz sözünü ettiğimiz üç müellif'den başka, Mevzuât kitaplarına da baktık..¹⁰⁸⁰ Bunlardan hepsinden tesbit ettiğimiz önemli iki husus bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Abdürrezzak'a isnaden bu eserlerde geçen rivayetler, onun rivayet etmediği, ama ona isnad edilen uydurmalarıdır. İkincisi de Yukarıda sözünü ettiğimiz müellifler bu uydurmaların çoğunda uyduranın kim olduğunu belirtmektedirler, Yukarıda İbnu'l-Cevzî'nin Mevzuat'ına ait gösterilen yerlerdeki uydurmalar, diğer kaynakların aynı konudaki uydurmalara ait bölümlerine bakılarak görülebilir.

Mizzî ve Zehebî Abdürrezzak'ın tercemesini verirken ona isnad edilen bazı uydurmalarından söz ederler. Bunlardan özellikle "en-naru cubarun: Ateşin verdiği zarar hederdi, tazmin edilemez" Rivayeti ilginçtir.¹⁰⁸¹ Abdürrezzak'ın kaynakları konusunda, Hemmam'ın Sahife'sinden söz ederken de belirttiğimiz gibi bu ifâde bir hadisin sonunda bulunmaktadır ve Abdürrezzak'ın Musannaf'ındaki rivayete bu ilâve yoktur. Zaten bu ilavenin nasıl uydurulduğu ve kimler tarafından rivayet edildiği adı geçen müelliflerin rivayetlerinde de açıklanmaktadır. Bu açıklamaya göre Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah, bu rivayeti uyduranların Abdürrezzak'ı gözleri kör olduktan sonra dinle-

¹⁰⁷⁸ Bk. İbn Arrak, Tenzihu's Şeria,

¹⁰⁷⁹ Bk. Suyti, el-Leali, Ancak İbn Arrak'ın bu türden itirazları daha çoktur

¹⁰⁸⁰ Bu kaynaklardan başka Zerkeş'in et-Tezkira fi'l-Ehîsi'l-Müştehra'sını, Suyûtî'nin Cami-u's-Sağır'ını İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye'nin de el-Menaru'l-Münif'ini inceledik. Abdürrezzak'a isnad edilen rivayetler ile müelliflerin itirazlarının tamamını tesbit ettik. Başka bazı kaynakları da inceleyip araştırmayı derinleştirerek bu konudaki araştırmalarımızı ayrı bir çalışma olarak yayınlamayı düşünmekteyiz.

¹⁰⁸¹ Mizzî, T. Kemâl, XVIII, 57; Zehebî, Siyer, IX, 568-569

diklerini ve ona kitaplarında olmayan rivayetleri isnad ettiklerini ifâde etmiştir.¹⁰⁸² Zehebî de farklı bir tesbitle konuya açıklama getirir Ona göre, bu rivayette tashif ihtimali bulunmaktadır. Çünkü Yemenliler, “en-naru” şeklinde elif ile değil “en -nîru” şeklinde ya ile uzatarak yazarlar.¹⁰⁸³ Bu da rivayetin uydurma olduğunu gösteren bir başka delil sayılmalıdır.

Esasen mevzu rivayetler ile ilgili olarak Abdürrezzak’ın en çok tenkit edildiği konu, kimsenin ona muvafakat etmediği belirtilen fedail ve ehl-ibeyt hakkındaki uydurmalarıdır.¹⁰⁸⁴ Fakat bu tenkitler de tamamıyla Abdürrezzak’ın rivayet etmediği ona isnad edilen uydurmalara dayanmaktadır. Nitekim bunlardan birisini Zehebî tesbit etmiştir.¹⁰⁸⁵ Ayrıca yukarıda zikrettiğimiz mevduât kaynaklarında da bu konularla ilgili pek çok uydurmalar söz konusu edilmektedir. Fakat hiç birini de rivayet eden Abdürrezzak değildir. Musannaf’ta da bu rivayetler bulunmamaktadır. Bu bakımdan söz konusu tenkit isabetsiz bir tenkittir. Elimizde Abdürrezzak’ın fedail’e dair. Zannedildiği gibi çok hadis rivayet ettiğini gösterecek bir bilgi bulunmamaktadır. Aksine bunun imkânsızlığını gösteren delil mevcuttur. O da Musannaf’da Kitabu’l-Fedail’in bulunmamasıdır.

Ayrıca Abdürrezzak’tan çok rivayet alan ve Sahih’inin çeşitli bölümlerinde bize bir fikir verebilecek oranlarda rivayetleri bulunan Müslim’in Fedailu’s-Sahabe bölümünde Abdürrezzak’tan yalnızca on bir hadis rivayet ettiği görülmektedir.¹⁰⁸⁶ Aslî şekliyle zamanımıza ulaşmadığı anlaşılan Musannaf’ın Fedâil’e dair bölümünün kaybolduğunu kabul etsek bile başka kaynaklarda bu rivayetlerin bulun-

¹⁰⁸² Bk. Bir üstteki dipnotta gösterilen yerler

¹⁰⁸³ Zehebî, Siyer, IX,569

¹⁰⁸⁴ Mizzî, T. Kemâl, XVIII,61

¹⁰⁸⁵ Zehebî, Siyer, IX,575

¹⁰⁸⁶ Bk. Müslim, Sahih, IV,1854-1973, Hadis no: 76-77,123,130,140,151,201,202,217,230,232
Bunların içinde münker rivayet de bulunmamaktadır

ması gerekirdi. Bu durumun, fedaile dair rivayetleri, Abdürrezzak nakletmediği halde ona isnad edildiğini gösterdiği söylenebilir.

Abdürrezzak'a isnad edilen uydurmalarla ilgili olarak şaşılacak olan bir başka husus da, araştırmacıların bu rivayetleri tenkit edip Musannaf'da bulunup bulunmadığına dikkat etmemeleridir. "Allah'ın kâinata ilk yarattığı şeyin Hz.Peygamberin nuru olduğuna" dair Abdürrezzak'a isnad edilen rivayetin mevzu olduğu konusunda bir risâle yazan Ahmed Abdülkadir eş-Şinkîti, eserinde, hadisın temel kaynaklarda bulunmadığını söylemekle isabet etmiştir.¹⁰⁸⁷ Ancak, Musannaf'da bulunup bulunmadığı konusunda bilgi vermemiştir. Abdürrezzak'ı da savunmamaktadır. Halbuki önemli olan husus bu hadisın Musannaf'da bulunmaması ve Abdürrezzak'a isnad edilmiş olmasıdır.

Esasen Abdürrezzak'ın rivayetlerinde ona yöneltilmesi gereken en önemli tenkit, musannaf'daki bazı isnadlardaki "an racul" diye ifâde edilen râviler hakkında olmalıdır.

VIII. BAŞKA TENKİTLER:

Buraya kadar üzerinde durulan, Abdürrezzak'a yönelik tenkitlerin, Abdürrezzak'ı cerhetmeyeceği anlaşılmakta ve O'nun rivayetleri ile ihticac edebileceği görülmektedir. Ancak bize göre Abdürrezzak'a yöneltmesi gereken başka tenkitler de vardır. Bunlardan ilki Musannaf'daki isnadlarda görülen "an racul, an şeyhin min ehli..." diye ifâde edilen meçhul râvilerle ilgili olanlardır. Bunları Abdürrezzak'a tedlisle ilgili yöneltilen tenkit içinde mütalaa etmek de doğru olmaz. Çünkü ilk bakışta tedlis gibi görölse de tedlis ile ilgili olarak Abdürrezzak'a yöneltilen tenkitlerin nelerden ibaret olduğu bilindiği için, bunlara tedlis denemez. Zira müdellis gizlemek istediği râvinin seneddeki yerini

¹⁰⁸⁷ Şinkîti, Tenbihu'l-Huzzak, s.8

belli etmemeğe çalışır. Halbuki bu isnadlarda râvinin yerine “an racul” denilerek özellikle işaret edilmektedir. Bu konuda Abdürrezzak’a herhangi tenkidin yöneltilmemiş olması, belki söz konusu durumun sonradan ortaya çıktığını, büyük ihtimalle râvilerden kaynaklandığını göstermektedir. Fakat, Abdürrezzak’a yöneltilen sözünü ettiğimiz tenkitler ile, Abdürrezzak’ın kitaplarını, rivayet ehliyetini kazanmadığı düşünülen Deberî’nin rivayet etmiş olması, Musannaf’ın ihmaline neden olduğu gibi, bu hususun dile getirilmesini de engellemiş olabilir.

Ancak bir hususun açıklanması gerekmektedir. Isnadlarda meçhul râvinin mevcudiyeti Musannaf’ın tamamının terkedilmesine sebep olmamalıdır. Çünkü, bu isnadların sayısı azdır. Ayrıca bir hadisin makbul veya merdud olması için pek çok başka nitelikler de aranmaktadır. Özellikle bir hadisle amel edilmesinin daha başka şartları da vardır. Bu şartların da söz konusu rivayette bulunduklarının tesbitinden sonra, o rivayetle amel edilebilir. Fakat hiç bir hadisin, bir mecmuada bulunduğu için kabul edilme veya amel edilme özelliği kazanmayacağı bilinmelidir. Çünkü bunun için pek çok başka şartlar gerekmektedir.

Abdürrezzak’a yöneltilmesi gereken bir başka tenkit de, mevzuat kitaplarında söz konusu edilmediği halde muhtevasının kabul edilmesi mümkün olmayan bazı rivayetlerin Musannaf’da bulunmasıdır. Eğer bunlar râvi müdahalesi sonucu Musannaf’a girmemişlerse bu Abdürrezzak için eksiklik kabul edilmelidir.¹⁰⁸⁸ Fakat, bunların sayısının da az olduğunu belirtelim.

IX. ABDÜRREZZAK MECRUH MUDUR?

Bilindiği gibi bir hadis metninin, kendilerine ulaştığı şahıslar nezdinde değer ifâde etmesi için belli şartları taşıyan râviler tarafın-

¹⁰⁸⁸ Bu rivayetlerden bir kısmı için bk. Musannaf, c, I, no: 375, 730, 1880, 1989-1990; c, III, no: 4727

dan ve makbul olan rivayet metodlarından birisi ile rivayet edilmiş olması gerekir. Bunların önemli bir kısmını “ravinin halleri” diyerek ifade edilen, rivayeti kabul edilebilmesi için, bir râvide aranan şartlar teşkil ederler. Bunlar usul kaynaklarımızda uzun uzun açıklanmıştır.¹⁰⁸⁹ Söz konusu şartların bir râvide bulunup bulunmadığı da metain-i aşere denilen on halin o râvide araştırılması ile tesbit edilebilir. Eğer metain-i aşere’den biri, her hangi râvide bulunursa, o râvi mecruh olur. Mecruh cerh edilmiş demektir. Mecruh ravinin rivayetlerine ihtiyatla bakılır.¹⁰⁹⁰

Hakkında bu kadar tenkit bulunan, pek çok uydurmanın kendisine isnad edildiği Abdürrezzak, acaba mecruh mudur? Bu başlık altında onun mecruh olup olmadığı meselesini tartışacağız, rivayetleri ile ilgili hususu ayrı bir başlık altında inceleyeceğiz.

Abdürrezzak hakkında konu ile ilgili olarak, ilk önce belirtmemiz gereken husus, hadis tarihinde, sözüne itibar edilen hiç bir münekkidin Abdürrezzak’ın mecruh olduğunu söylemediğini belirtmek olacaktır. Başka bir deyişle, onun hakkında açık bir şekilde cerh sözünü kullanan kimse yoktur. Ancak hakkında metain-i aşere’den ittihamu’r-ravi bi’l-kizb (Ravinin yalancılıkla itham edilmesi) söz konusu edilmiştir. Bu konuda onu itham edenin Abbas b. Abdülazim el-Anberi olduğunu daha önce belirtmiş, bu ithamın büyük bir ihtimalle ilmî rekabetten veya siyasi düşmanlıktan kaynaklanmış olabileceğini ifade etmiştik. İbn Hibban’ın da es-Sikat’ında Abdürrezzak’ın teşeyyu’u nedeniyle rivayette hata yaptığını belirttiğini aktarmış, bunun da tutarsız olduğunu açıklamıştık. İbn Hibban’ın bu tenkidi Abdürrezzak’ı metain-i aşere’den, hem bidatu’r râvi, hem de su-i hıfzı’r-ravi noktalarından tenkit etmek demekti, ama bunların da yersiz tenkitler olduğunu daha önce

¹⁰⁸⁹ Ravilerde aranan şartlar ve cerh ve ta’dil konuları hk. Bk. T. Koçyiğit, Hadis Usûlü, s.175-190

¹⁰⁹⁰ Metain-i aşere hk. Bk. T. Koçyiğit, Hadis Terimleri Sözlüğü, s.257-259 Merdud haberler hk.bk. a. mlf. Hadis Usulü, s.62-64; M.Uğur, Hadis Terimleri, s.214-215

anlatmıştık. Ayrıca tedlis ve ihtilatı sebebiyle cerhedilemeyeceğini de belirtmiştik.

Abdürrezzak hakkında bilgi verirken de belirttiğimiz gibi o, mecruh olmadığı gibi zayıf bir râvi de değildir. Aksine sika ve güvenilir bir kaynak şahsiyettir. Yalnızca Buhârî ve ondan iktibas ettiğini sandığımız bir ifâdeyle Nesai (303/915) Abdürrezzak hakkında “fihi nazar li men ketebe anhu bi ahara: Ondan ömrünün sonlarında yazanlar hakkında görüş var) demişlerdir.¹⁰⁹¹

“Fihi nazar: “hakkında görüş var” ifâdesi cerh lafızlarındandır ve bir râvi hakkında kullanıldığında, o râvinin hadisleri ne yazılır ne de itibar için dikkate alınır. Hele ihticac edilmesi hiç, söz konusu olamaz.¹⁰⁹² Buhârî’nin bu ifâdeyi, “metruku’l-hadis” lafzının yerinde cerh için kullandığı ve nakkında bu ifadeyi kullandığı râvinin rivayetini de terkettiği tesbit edilmiştir.¹⁰⁹³ Buhârî zayıf râvilere tahsis ettiği eserine hem Abdürrezzak’ın adını dahil etmiş, hem onun adının karşısına “fihi nazar li...” demiş, hakkında bu lafzı kullanmadığı râvilerin rivayetlerini terkettiği halde Abdürrezzak’tan rivayetleri terketmemiştir.

Burada Buhârî’nin açıklama için yanlış bir yol seçtiği anlaşılmaktadır. Çünkü o, yukarıda zikrettiğimiz ifâdeyi Abdürrezzak hakkında değil, Abdürrezzak ömrünün sonlarına doğru ihtilat ettiği için, bu dönemde, ondan hadis yazanlar hakkında kullanmıştır. Maksadını da “fihi nazar li men...” ifâdesi ile belirtmiştir. Ancak yanlışlık, zayıf râvilere tahsis edilen bir eserde Abdürrezzak’ın adının zikredilmesi ve onun hakkında olması gereken açıklamanın başkaları hakkında olmasıdır. Buhârî’nin yapması gereken en uygun şey, Abdürrezzak’tan ihtilatından sonra hadis yazanların tesbit edip yalnızca onların Abdür-

¹⁰⁹¹ Buhari, K. Ed-Duafa es-Sağır, s.209; Nesai, K. Ed-Duafa ve’l-Metrukin, s.164

¹⁰⁹² “Fihi nazar” tabiri hk. Bk. M. Uğur, hadis Terimleri Sözlüğü, s.99

¹⁰⁹³ M.Uğur, a.y. A.M. Şakir, el- Baisu’l-Hasis, s.80;

rezzak'tan rivayetlerinin

merdud olduğunu

belirtmek olmalıydı. Nitekim bazı bilginler bu yolu tercih etmişler, Abdürrezzak'tan ihtilatından sonra hadis alanların isimlerini tesbit etmeye çalışmışlardır.¹⁰⁹⁴ Ancak Buhârî, Sahih'ine Abdürrezzak'tan rivayetleri almakla "fihi nazar" derken Abdürrezzak'ı kastedmediğini açık bir şekilde göstermiş olmaktadır. Ayrıca o, Abdürrezzak'ın bu rivayetlerini, ondan ihtilatından sonra aldığı belirtilenlerin hiç birisinden almamıştır. Musannaf'ın büyük bir kısmını rivayet eden Deberî de, rivayet almadıklarındandır.

Konumuzla doğrudan ilgili olmamakla birlikte burada, usûl kaynaklarımızdan makbul ve uygulanır bir kural olarak ifâde edilen, bir râvide cerh ve tadilin birleşmesi durumunda, cerhedenlerin sayısı az bile olsa, bunların kanaatları doğrultusunda hüküm verilebileceğinin ifâde edilmesine dikkat çekmek istiyoruz.¹⁰⁹⁵ Bu kuralı yukarıdaki açıklamamızdan Abdürrezzak hakkında uygulanamayacağı anlaşılmış olmalıdır. Yahut burda kural için bir takım şartlar belirlenmelidir. Esasen, pek çok sika bilgin hakkında tarihte cerhedenler görüldüğü halde, ya cerh sebepleri geçerli ve makbul olmadığı için, yahutta haklı görülmediği için söz konusu bilginler metruk sayılmamış rivayetleri de merdud kabul edilmemiştir. Demek ki tarihte de uygulama usûl kaynaklarımızda ifâde edildiği şekilde gerçekleşmemiştir. Bu konuda biz herhangi bir bilgiyle karşılaşmadık ama, belkide bu kural, "gerçek, geçerli

¹⁰⁹⁴ Bk. Zeynuddin Abdurrahim b. El-Hüseyn el-İraki, et-Takyid ve'l-İzah, s.407-408; Ahmed b. Abdürrahim b. el- Huseyn el-İrakî, el-Beyan ve't-Tavdih, s.137. Fakat burada ikinci olarak zikrettiğimiz İrakî, hem bazı hususlarda Abdürrezzak'ı savunmuş hem de, Buhari'nin Sahih'inde rivayetleri bulunan ve tenkit edilen ravilere tahsis ettiği bu esere Abdürrezzak'ın adını almakla hata etmiştir. Ayrıca yukarıda zikrettiğimiz ifâdeyi de, Nesâî'den rivayet ederek, bu ifâde ile kimlerin cerhedilmiş olduğu konusunda her hangi bir açıklamada bulunmamıştır. Belki kitaba Abdürrezzak'ın adını almasının sebebi, Onun hakkında ileri sürülen tenkitleri çürütmek olduğu ileri sürülerek, bu konuda bir yanlışın söz konusu olmadığı düşünülebilir. Ama "fihi nazar..." ifadasi mutlaka açıklanmalıydı.

¹⁰⁹⁵ Hatib, Kafiye, s.105-106; -Salâh, Ulûm, s.119-120; Suyûtî, Tedrib, C.I,309; T.Koayığit, Hadis Usûlû, s.183.

ve tutarlı bir cerh sebebi ile cerhlediği zaman” diye şartlı olarak kabul edilmelidir. Yoksa her cerhedenin cerhinin makbul ve geçerli sayılması mümkün değildir. Çünkü her kes sika derken Abbas b. Abdülazim yalancı dedi diye Abdürrezzak’ı mecruh saymak mümkün değildir. Abbas (kendisi sika olduğu halde)¹⁰⁹⁶ hocası, Ali b. Abdullah b. El-Mübârek de dayısı olduğu için, San’alî Zeyd b. El-Mubârek’ i, Abdürrezzak’tan üstün göstermek maksadıyla bu yalana baş vurmuşlardır. Nitekim Zehebî Abbas b. Abdülazim’in doğru söylemediğini, yemin ederek açıklamak durumunda kalmıştır.¹⁰⁹⁷

Çağdaş olanların cerhi konusunda da dikkatli davranmak gerekmektedir. Çünkü aralarında düşmanlık bulunabilir.¹⁰⁹⁸ İctihad farklılıklarının da cerh de rolü olduğu bilinmektedir.¹⁰⁹⁹

Kısaca belirtmek gerekirse, hakkında bir takım iftira ve yanlış anlamalar bulunan Abdürrezzak kesinlikle mecruh değildir. Aksine sika olduğunda ittifak vardır. Kütüb-ü Sitte yazarları ondan rivayetleri kitaplarına almışlardır. Bunlara ilâve olarak müteannit (müteşeddid) münekkî Yahya b. Maîn¹¹⁰⁰ bile ondan rivayeti terketmediğine göre¹¹⁰¹ Yahya gibi, onu çok yakından tanıyan bir başka öğrencisi Ahmed b.

¹⁰⁹⁶ Mizzi, T. Kemâl, XIV, 222-225. Zehebi, Siyer, C. XII, 302-303

¹⁰⁹⁷ Zehebi, Siyer, IX, 571. Zeyd b. El-Mübârek Zâhiddir ve kadılık yapmıştır. Abbas b. Abdülazim’in onun hakkında övücü ifâdeleri vardır. Halbuki Zeyd kimse tarafından Abdürrezzak’tan daha üstün gösterilmiş değildir. Abbas ile Abdürrezzak arasında veya Zeyd ile Abdürrezzak arasında kaynaklarımızda bulunmayan bir takım olayların cereyan etmiş olabileceği düşünülebilir. Esasen Zeyd’in kadılık yapmış olması, onun Abbâsilere yakın olduğunu göstermektedir. Aradaki hoşnutsuzluğun bu yüzden siyasî bir sebebe bağlı olması da mümkün gözükmektedir. Zeyd b. El-Mübârek’in hayatı hk. Bk. Mizzi, T. Kemâl, X, 104-106

¹⁰⁹⁸ Leknevi, er-Ref’u ve’t-Tekmil, s. 415-417

¹⁰⁹⁹ Sübki, Kaide fi’l-Cerh ve’t-Ta’dil, s. 23-24 (Erbeu Resâil içinde)

¹¹⁰⁰ Zehebi, Zikru Men Yu’temedu Kavluh, s. 171-172 (Erbeu Resâil içinde.) Zehebi burada önemli bir hususa dikkat çekmektedir. Yahya gibi tenkitle ileri gidenlerin zayıf kabul ettiği râvinin, o râvi hakkında başkalarının da görüşleri alınmadan terkedilmeyeceğini ifâde etmektedir. Halbuki Yahya Abdürrezzak’ı değil cerh, ta’dil etmektedir.

¹¹⁰¹ Zehebi, Siyer, IX, 573

Hanbel de ondan çokça rivayet aldığına¹¹⁰² Buhârî ve Ali b. El-Medînî'nin Abdürrezzak'ı terketmediklerine göre Abdürrezzak'ın mecruh olduğunu söylemek mümkün değildir.

Son olarak Zehebî'nin bir özel çalışmasından söz etmek istiyoruz. O, haklarında bir takım tenkitler bulunan fakat, bu tenkitlerin kendilerini terketmeyi gerektirmediği, sika bilginleri tesbit için kaleme aldığı eserinde Abdürrezzak'ı da zikretmektedir.¹¹⁰³ Bunun anlamı şudur: Abdürrezzak hakkında, bazı tenkitler bulunmaktadır. Ancak bu tenkitler onun mecruh sayılması için yeterli değildir. Esasen bir bilginin sika olarak meşhur olması durumunda onun ta'diline ihtiyaç yoktur.¹¹⁰⁴ Abdürrezzak'ın sika olarak bilindiği ise bir gerçektir. Çünkü, İclî, İbn Hıbban sika muhaddislere tahsis ettikleri eserlerinde Abdürrezzak'ın sika olduğunu açık bir şekilde belirtmektedirler. Mizzi, Zehebî ve İbn Hacer'in de aynı kanaattte oldukları anlaşılmaktadır.¹¹⁰⁵

¹¹⁰² Hatib'in naklettiğine göre, Ahmed b. Hanbel'e, yalnızca bir rivayette yalan söyleyip sonra yalanından dönüp tövbe edenin hadisinin yazılıp yazılmayacağı sorulmuş, o da: "Tövbesi Allah ile kendisi arasında geçen şey hakkındadır. Hadisi asla yazılmaz", demiştir. (Kifaye, s.145) Hadis kabülünde bu kadar titiz olan Ahmed b. Hanbel'in Abdurrezzak'tan hadis almış olması, onun mecruh olmadığını gösteren bir başka delil sayılmalıdır. Çünkü, bilginlerin çoğuna göre hadis dışında bir konu ile ilgili yalan söyleyip tövbe edenin rivayeti kabul edilir. (Suyuti, Tedrib, I, 330)

¹¹⁰³ Zehebi, Ruvâtu's-Sikat., s.23

¹¹⁰⁴ Hatib Bağdâdî, Kifaye, s.109

¹¹⁰⁵ İclî, K.es-Sikat, II, 93; İbn Hıbban, K.es-Sikat, VIII, 412; Mizzi, T.Kemâl, XVIII, 52-62; Zehebi, Siyer, IX, 571-572; İbn Hacer, İ. Tehzib, III, 444-447

SONUÇ

İslâm'ın ilk asırlarında, hadis öğretiminin önemli merkezlerinden Yemen'de çok muhaddis yetişmiştir. Bunların en tanınmışları, Ebu Hureyre'nin öğrencisi Hemmam b. Münebbih, Tâvûs b. Keysan ve Ma'mer b. Raşid'dir. San'alı Abdürrezzak b. Hemmam da bunları izlemiştir. O, küçük yaşta başladığı hadis tahsilini, İslâm coğrafyasının çeşitli ilim merkezlerine seyahatlerle sürdürmüş ve büyük hocalardan ders almıştır. Bunlardan, eseri Musannaf'ın ihtiva ettiği rivayetlerden yaklaşık 3/4 ünü aldığı üç hocası, Ma'mer b. Râşid, İbn Cüreyc ve Süfyân es-Sevrî en önemlileridir. O, Ebu Hanife, Evzâî, Mâlik b. Enes, Abdullah b. el-Mübarek ve Süfyân b. Uyeyne gibi tanınmış başka hocalardan da ders almıştır. Abdürrezzak, çoğu, yaşadıkları dönemin büyük alimlerinden olan öğrenciler de yetiştirmiştir. Yahya b. Mâin ve Ahmed b. Hanbel öğrencilerinden en tanınmışlarıdır. Ayrıca Buhârî ve Müslim'in şeyhlerinden büyük bilginler Ali b. el-Medîni ve İshâk b. Râhûye de Onun öğrencileri arasındadır.

Abdürrezzak, müfessir muhaddis ve fakihtir. İtikadî bakımdan sünnîdir. Fıkhi anlayış bakımından ise, yukarıda isimlerini zikrettiğimiz hocalarından da anlaşılabilceği gibi her hangi bir mezhebe bağlı değildir. Zaten H. II. asır ricâlinden olması böyle bir durumu mümkün kılmamaktadır. Çünkü, Ondan önce yaşamış mezhep imamları bulunsa da, bugün anlaşıldığı anlamda bir mezhep anlayışı, o dönemde henüz oluşmuş değildir. O, Hz. Ali ve Onun soyundan gelenleri sevdiği için Emevîlere muhalif idi. Aynı sebepten Abbasîlere de muhalefet etmiştir. Onun bu muhalefeti, kendisinin şîî sanılmasına yol açmıştır. Bu doğrultuda, tahkik edilmeyen bazı bilgiler de, hakkında yanlış kanaatların oluşmasına neden olmuştur. Halbuki onun gibi pek çok sünnî bilgin de, Emevî ve Abbasi itikadlarına muhalefet etmişlerdir. Zaten

İbn Kuteybe gibi bazı müelliflerin, sünnî olduğu bilinen çok sayıdaki bilginler hakkında, şii olduklarını ifâde etmesinin sebebi de bizce budur.

Abdürrezzak, Hemmam b. Münebbih'in Ebu Hureyre'den rivayet ettiği meşhur Sahife'sini, Hemmam'ın öğrencisi Ma'mer'den, rivayet etmiştir. Araştırmamız sonucunda Zühri'nin Meğâzî'sini de rivayet ettiğini ve daha sonra, bu eserin, Musannaf'a katıldığını tesbit ettik. Kaynakların, Abdürrezzak'a atfen zikrettiği dokuz eserden, üçü basılmış, birisi de yazma olarak zamanımıza ulaşmıştır. Bir diğeri de, Musannaf'ın içinde bulunan Zühri'ye ait Meğâzî olmalıdır.

Abdürrezzak'ın eserlerinden, tefsiri ile hadise dair büyük eseri Musannaf çok önemlidir. Her ikisi de kendinden sonraki eserlere kaynak olmuştur. Musannaf'ın sahabe ve tâbiûna ait pek çok ictihadla fetvaları ihtiva etmesi, onun önemini bir kat daha artırmaktadır.

Bağımsız ve serbest bir ilmî anlayışa sahip olan Abdürrezzak, sema ve arz metodlarını müsavî görüp ikisini de sema, kabul ederdi. Onun, onyedibin hadis ezerlediği kaynaklarımızda zikredilirse de bu yalnızca merfu hadislerin sayısı ile ilgili olmalıdır. Ayrıca Veki b. el-Cerrah onun ezberindeki hadislerden başka, çok hadis bildiğini, bizzat ifade etmiştir.

Abdürrezzak'ın kişisel eğilimlerini ve siyasi düşüncelerini eserlerine yansıtmadığı tesbit edilmiştir. Ancak, onun büyük bilgin olarak tanınması ve güvenilirliği istismar edilmiş, rivayet etmediği ve kitaplarında bulunmayan uydurmalar ona isnad edilmiştir. Yahya b. Main, Ahmed b. Hanbel ve Buhârî, onun yalnızca kitaplarında bulunan rivayetlerine güvenilmesi konusuna dikkat çekmişlerdir. Abdürrezzak'ın rivayetleri ve ilmi ile zamanında Endülüs'ten Horasan'a kadar bütün islâm coğrafyasında eserleri okunan, bir bilgin olduğu anlaşılmaktadır.

Abdürrezzak'ın Musannaf'ı, ilk musannaflardan, Ma'mer, İbn Cüreyc ve Sevrî'nin eserlerinden istifade ile yazılan tasnif döneminin ilk eserlerindendir. Bu türün ilk çalışmalarından olması nedeniyle de, tedvin dönemi eserlerinin bazı özelliklerini taşımaktadır. Çeşitli nüshalarıyla zamanımıza ulaşan Musannaf, Habiburrahman el-A'zamî'nin tahkikiyle Murad Molla nüshası esas alınarak, onbir cilt halinde 1970-1972 yılları arasındabasılmıştır. Eserin sonunda, Abdürrezzak'ın şeyhi Ma'mer'in, Câmi'ine ait hadislerden kendi eseri Musannaf'a almadığı bazı hadisler bulunmaktadır. Bu kısmın Ma'mer'in Câmi'i olduğuna dair kanaatlar bizce yanlıştır. Çünkü Ma'mer'in Câmi'inin musannaf eserlerden olduğu ve Ma'mer'in ahkâma dair hadisleri/ sünen topladığı bilindiği halde, sözünü ettiğimiz bölümdeki hadislerde bu iki özellik görülmemektedir.

Yirmi dokuz kitap ve ikibinden fazla bab ihtiva eden Musannaf'ın tasnifinin pek başarılı olduğu söylenemez. Bunun sebebi de türünün ilk eserlerinden olmasında aranmalıdır. İçerdiği rivayetler numaralı ise de basım ve tahkik hataları nedeniyle ihtiva ettiği toplam hadis miktarı için, bu numaralamaya güvenilmemelidir. Ayrıca, Kitabu Ehli'l-Kitab ve Kitabu Ehli'l-Kitabeyn, aynı bölümün iki farklı rivayetleri olduğundan, Kitabu'l-Meğazi de, Zühri'nin Meğazi'sinin rivayeti olması nedeniyle, sayıdan düşülürse, baskıdaki numaralamaya göre 19418 olan hadis miktarı, zikrettiğimiz kısımlar çıkarıldığında onsekizbin kadar kalmaktadır. Bunların onbeşbinden fazlasını, Abdürrezzak'ın üç önemli şeyhi Ma'mer, İbn Cüreyc ve Sevrî'den rivayetleri oluşturmaktadır. İkibinden fazlası da gene güvenilir sika şeyhlerinden alınmıştır. Mecruh veya haklarında bir takım tenkitler bulunan şeyhlerden alınan hadis miktarı ise beşyüz kadardır.

Musannaf'ın, müellifinin tasnif ettiği şekliyle zamanımıza ulaşamadığını tahmin etmekteyiz. Matbu Musannaf'ın esas alındığı Murad Molla kütüphanesi nüshası da, farklı ravilerin rivayet ettikleri çeşitli bölümlerin bir araya getirilmesi ile, ismi bilinmeyen bir müstensih tarafından oluşturulmuştur. Bu nüshanın Kitabu'l-Buyu' dışındaki bölümlerini İshak b. İbrahim ed-Deberî rivayet etmiştir. Kitabu'l-Buyû'u Muhammed b. Ali en-Neccar, Matbu Musannaf'ın sonunda mükerrer olarak basılan Kitabu Ehli'l-Kitabeyn'i de Muhammed b. Yusuf el-Huz:âkî ve Muhammed b. Ömer es-Simsar rivayet etmişlerdir. Kitabu Ehli'l-Kitâb ile Kitabu Ehli'l-Kitabeyn adıyla rivayet edilen ve Musannaf'ın aynı bölümleri olduğu anlaşılan iki kitab karşılaştırıldığında, aralarında önemli farkların bulunduğu görülmekte bu da, Musannaf'a, ravi ve müstensih, müdahalelerinin yüksek seviyede olduğunu göstermektedir.

Araştırmalarımız sonucunda Musannaf'ın hadis kitapları içerisinde çok önemli bir yeri olduğu, Abdürrezzak'ın elde ettiği her hadisi Musannaf'a dahil etmediği tesbit edilmiştir. İslâm'ı öğrenmenin en değerli kaynaklarından biri olan Musannaf'ın, hadis ilmine, İslâm'ı anlamaya ve müslümanların modern problemlerini çözmeye önemli katkılarının olacağı görülmüştür. Ancak, İslâmî araştırmalarda Musannaf'ın kullanılmadığı tesbit edilmiş, bu önemli eksikliğe bilhassa dikkat çekilmiştir. Rivayetleri pek çok hadis kaynağına girmiş olan Abdürrezzak'ın, Buhârî ve Müslim'in eserlerindeki ona ait rivayetleri ne doğrudan Abdürrezzaktan ne de Musannaf'tan alınmıştır. Buhârî ve Müslim, Abdürrezzak'tan sema'ları konusunda, tenkide uğramamış, güvenilir ravilerden almayı tercih etmişlerdir. Ayrıca matbu Musannaf'ın ravilerinden hiç birinden de rivayetleri yoktur.

Abdürrezzak'a haklı haksız, pek çok tenkit yöneltilmiştir. Bunlardan ihtilâtı ve telkini kabulü konusundaki tenkit isâbetlidir. Çünkü Abdürrezzak, ömrünün sonlarında, Ahmed b. Hanbel'den güvenilir bir rivayete göre ise H.200 den sonra, âmâ olmuş, şuur kaybına uğramış ve hadis telkinlerini kabûl etmeğe başlamıştır. Ancak bu tenkit yalnızca, Abdürrezzak'tan, bu duruma düşmesinden sonra hadis alanların sema'larının zayıflığını gösterir. Abdürrezzak'ı cerhetmez. Abdürrezzak'ın "keẓab" olarak nitelerdirilmesi büyük bir ihtimalle, ilmi rekabetten kaynaklanmaktadır. Tedlis ile itham edilmesinin ise Musannaf'la ilgili olmadığı, Musannaf'daki rivayetlerde, onun şeyhlerinin isimlerini özellikle belirttiği ve tanıtmaya çalıştığı görülmektedir. Zaten Ona atfedilen tedlis örneklerinde de, onun zayıf bir ravinin kusurunu gizlemek gibi bir âdetinin olmadığı kolayca anlaşılmaktadır. Şîf olduğuna dair iddianın ise yanlış anlamaktan kaynaklanan, kavram kargaşasından doğduğunu tahmin etmekteyiz. İlk dönem tabakât müelliflerince, Abdürrezzak'ın şîf olduğuna dair bir bilgi nakledilmediği halde, münekkit İclî'den itibâren teşeyyu'undan söz edilmektedir. Esasen, Hz.Ali'nin, Hz.Osmana takdimi demek olan teşeyyu, zamanla anlam kayması nedeniyle şîflik olarak anlaşılmaya başlayınca, bize göre, Abdürrezzak'ın da şîf olduğu sanılmıştır. Kaldı ki, Abdürrezzak'ın Hz.Ali'yi, Hz.Osman'a takdim ettiğine dair açık bir bilgi de elimizde bulunmamaktadır. Şîa'nın hadis anlayışını ve sahabe hakkındaki değerlendirmelerini incelediğimizde Abdürrezzak'ın şîi olmadığı daha açık bir şekilde görülmektedir. Ancak son dönemlerde yaşayan şîf müelliflerin, onu kendi mezheplerinden göstermek için gayret ettikleri de bilinmektedir.

Abdürrezzak'tan Hz.Ali ve Ehli Beyt'in faziletine dair rivayet edilenler, ona ait değildir. Musannaf'da da bu rivayetler bulunmamaktadır. Zaten Musannaf'da "Fedâil" bölümü yoktur. Ayrıca mevzuât kay-

naklarında, Abdürrezzak'a isnad edilen rivayetler, hem onun tarafından rivayet edilmemişlerdir, hem de kitaplarında bulunmamaktadır. Bu nedenle bilginler, ona isnad edilen, fakat kitaplarında bulunmayan rivayetlere güvenilmesi konusunda hadis ilmi ile meşgul olanları uyarılmışlardır.

Abdürrezzak hakkında kaynaklarımızda bir takım güvenilir olmayan haberler bulunmaktadır. Fakat Onun eserlerinde bu haberlerin doğru olduğunu gösterecek bir bilgi bulunmamaktadır.

Araştırmamız sonucunda Abdürrezzak ve eserinin, hadis ilmi tarihinde çok önemli bir mevkiye sahip olduğu, günümüz hadis problemlerinin çözümüne ve İslamı doğru anlamaya katkılarının bulunabileceği görüşülmüştür. Abdürrezzak'a yöneltilen tenkitlerin çoğunun yerinde olmadığı ve onu cerhetmediği tesbit edilmiştir. Zaten münekkidler Onu "sika" olarak nitelemektedirler. Abdürrezzak'ın rivayetlerini başta Şeyhayn olmak üzere pek çok bilginin ihticac için kullandıkları görülmektedir. O'nun rivayetleri ile ihticac edilemeyeceğine dair, Ebu Hatim'in tenkidi, kaynaklarımızda çelişkili olarak rivayet edilmektedir. Bu tenkidin rivayetinde istinsah hatası bulunduğu tahmin etmekteyiz.

Çağımızın getirdiği pek çok modern problemlerle mücadele eden müslümanların, tarihî İslam anlayışı ile bu problemleri çözmeleri mümkün değildir. Halbuki Musannaf, bu hususlarda çıkış yolu gösterebilecek, çok sayıda bilgi ve belgeyi ihtiva etmektedir. Bu nedenle, bizce, günümüz araştırmacısı İslâm'la ilgili araştırmalarında Musannaf'ı, mutlaka kullanmak durumundadır.

BİBLİYOGRAFYA

A'zamî, Muhammed Mustafa, İlk Devir Hadis Edebiyatı (trc.Hulusi Yavuz), İstanbul 1993

Abdürrezzak b. Hemmam es-San'ânî (ö.211/827), Musannaf (thk. Habiburrahman el-A'zamî), I-XI, Beyrut 1390/1970-1392/1972

-Tefsîru'l-Kur'an (thk. Dr.Mustafa Müslim Muhammed), I-III, Riyad 1989

Acîûnî, İsmail b. Muhammed el-Cerâhî (ö.1162/1748), Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlû'l-İlbâs Amme'stehera mi'el-Ahâdis alâ Elsineti'n-Nâs, (Nşr. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye), I-II, Beyrut 1988

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed (ö.241/855), el-Müsned, I-VI, Beyrut 1985.

-Kitabu'l-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl, (Thk.Vasiyullah b. Muhammed Abday), I-III, Beyrut 1988

Ahmed Muhammed Şâkir: el-Bâisu'l-Hasis Şerhu İhtisari Ulûmi'l-Hadis li'l-Hâfız İbn Kesir Beyrut 1408/1987

Akbulut, Ahmet, Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri, İstanbul 1992

Akyüz, Ali, Kaynak Tetkiki Açısından Abdürrezzak-Buhârî İlişkisi Üzerine Bir Mukayese, İstanbul 1997

-Said b. Mansur'un Musannef'inin Yeniden İnşâsı, İstanbul 1997

Alâî, Ebû Sâid Salâhuddin Halil b. Keykeldî (ö.761/1360), Kitabu'l-Muhalittîn, Yazma (özel kütüphanemiz)

Aliyyu'l-Kârî, Nuruddin Ali b. Sultan b. Muhammed, el-Esrâru'l-Merfûa fi'l-Ahbârî'l-Mevdûa (Mevduatu'l-Kübra thk. Muhammed es-Said b. Besyunî Zağlûl), Beyrut 1985

-Fıkh-ı Ekber Şerhi (trc.Yunus Vehbi Yavuz), İstanbul 1979

Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb, (ö.463/1071), el-Kifâye fi İlmi'r-Rivaye, (thk.Ahmet Ömer Haşim), Beyrut 1986

-Tarihu Bağdad, I-XIII, Beyrut trsz.

-Şerefu Ashabi'l-Hadis, (nşr.Mehmet S.Hatiboğlu), Ankara 1991

Elbânî, Muhammed Nâsiruddin, Hadislerle Hz.Peygamberin Namaz Kılma Şekli, (trc. Selman Başaran, Y.Vehbi Yavuz), Bursa 1993

Buhârî, Ebû Abdullah İsmail b. İbrahim el-Cu'fî (ö.256/869), K.ed-Duafâ es-Sağîr, Beyrut 1986

-et-Tarihu'l-Kebîr (thk.Abdurrahman b. Yahya el-Lemânî), I-XI, Beyrut 1986

-el-Câmiu's-Sahih, (neşr. el-Mektebetü'l-İslamiyye), I-VIII, İstanbul 1985/1315 baskısından ofset

Cerrâhoğlu, İsmail, Abdürrezzak b. Hemmam ve Tefsiri, AÜİFD, XV, ss.98-112, Ankara 1967

-Tefsir Usulü, Ankara 1983

Cihan, Sâdık, Uydurma Hadislerin Doğuşu Siyasî ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi, Samsun 1996

Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, et-Ta'rifât, Beyrut 1995

Çakan, İsmail Lütfi, Hadis Edebiyatı, İstanbul 1989

Çelebi, Ahmed, İslâm'da Eğitim öğretim Tarihi (trc.Ali Yardım), İstanbul 1983

Dabbî, Ahmed b. Yahya b. Ahmed ed-Dabbî (599/1209), Buğyetu'l-Multemis fi Tarihi Ricalih Ehli'l-Endelüs, (nşr. Franciscus Codera), Madrid 1884

Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer Ed-Dârekutnî (Ö.385/995), ed-Duafâ ve'l Metrûkîn (thk. Subhi el-Bedri es-Sâmerrâî), Beyrut 1986

Davûdî, Şemsüddin Muhammed b. Ali b. Ahmed (ö.945/1539), Tabakatu'l-Müfessirîn, I-II, Beyrut trsz.

Dehlevî, Abdülaziz b. Şah Veliyyullah (ö.1239/1824), Büstânu'l-Muhaddisin (trc. Ali Osman Koçkuzu), Ankara 1986

Ebu'l-Fida İbn Kesir ed-Dimeşkî (ö.774/1372), el-Bidâye ve'n-Nihâye (thk. Ahmed Ebu Hâkim- Ali Necib b. Atvâ-Fuad es-Seyyid-Mehdî Nâsiruddîn- Ali Abdülsâtir), I-XIV, Beyrut 1989

Ebu Amr Halife b. Hayyat el-Usturî (ö.240/854), Tabakât, (Thk.Süheyl Zekkar), I-II Dimeşk 1966

Ebu Cafer Ahmed b. Ebu Abdullah el-Kummî el-Berkî, (274/887-280/893), Kitabu'r-Ricâl, Tahran 1342

Ebu Muhammed el-Hasan b. Yakub el-Hemedânî, el-İklîl min Ahbârî'l-Yemen ve Ensâbî Himyer, Beyrut 1987

Ebu Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsbehânî, (ö.430/1039), Hilyetu'l-Evliya ve Tabakatû'l-Asfiya, I-X, Beyrut trs.

Ebu Talib el-Mekki, Kûtu'l-Kulûb, I-II, Kahire 1310/1982

- Ebu Ya'lâ, Ebû Hüseyin Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyin el-Ferrâ el-Hanbelî (ö526/1132), Tabakatu'l-Hanâbile, (Thk.Muhammed Hamid el-Fakiyy), I-II, Kahire 1952
- Ebu Zehrâ, Muhammed, İslâm Hukuku Metodolojisi, (trc.Abdülkadir Şener), Ankara 1986
- Ebu Zehv, M.Muhammed, el-Hadîs ve'l-Muhaddisûn ve İnâyetu'l-Ümmeti'l-İslamiyye bi's-Sünneti'n-Nebeviyye, Beyrut 1984
- Fayda, Mustafa, Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları, Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu, İzmir 1985
- İslamiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı, Ankara 1982
- Fehâris, Feharisu Musannaf Abdürrezzak es-San'ânî ve Kitabu'l-Câmi li Ma'mer b. Raşid, (neşr. Mektebetu'l-İslâmî), Beyrut 1987
- Fîruzâbâdî, Ebû Tahir Muhammed b. Yakub el-Firuzâbâdî, (817/1414), Kamusu'l-Muhit, (thk. Mektebu Tahkiku't-Türâs) Beyrut 1987
- Fığlalı, Ethem Ruhi,
-İmamiyeye Şiası, İstanbul 1984
-Şiîliğin Doğuşu ve Gelişmesi, Milletler Arası Tarihte ve Günümüzde Şiilik sempozyumu, İstanbul 1993, ss.32-44
- GAL, C.Brockelmann, Geschichte der Arabischen Litteratur, I-II, Leiden 1944-1949, Supplement Band, I-III, Leiden 1937-1972
- GAS, Fuad Sezgin, Geschichte des Arabischen Schffrimuts, Band: I, Leiden 1967
- Gazâli, Muhammed, Nebevi Sünnet, (Terc.Ali Özek), İstanbul 1992

Hâkim, Ebû Abdullah b. Abdullah en-Neysâbûrî, Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis, (thk. es-Seyyid Mu'zam Hüseyn), Beyrut 1986

Halîlî, el-Halil b. Abdullah b. el-Halil el-Kazvînî, (ö.446/1055), el-İrşâd fi Ma'rifeti Ulemai'l-Hadis, (nşr.Amir Ahmed Haydar), Beyrut 1993.

Hamidullah, Muhammed, Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahifa-i Hemmam b. Münebbih, (trc. Kemâl Kuşçu), İstanbul 1967.

-Hammad b. Münebbih'in Sahifesi, (trc.Talât Koçyiğit), Ankara 1967

Hasan, İbrahim Hasan, Tarihu'l-İslâm, I-IV, Kahire 1964-1967

Hatiboğlu, Mehmet Said, Müslüman Bilginlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri, İslâmî Araştırmalar, ss.1-4, c.X, Sayı:1, Ankara 1997

Hitti, Philip K., Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi, Trc. Salih Tuğ, I-IV, İstanbul 1980

Horovitz, Joseph, el-Meğâzi'l-Ulâ ve Müellifûhâ, (Arapçaya trc. Hüseyin Nassar), Kahire 1949

Hûî, Ebu'l-Kasım el-Mûsevî, Mu'cemu Ricalî'l-Hadis, I-XXIII, Beyrut 1983

İclî, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-İclî, (261/875), Marifetu's-Sikât min Ricâli Ehli'l-İlm ve'l-Hadis ve Mine'd-Duafâ ve Zikri Mezahibim ve Ahbârihim, (thk. Abdülhalim Abdülazim el- Bestevî) I-II, Medine 1985

- Irakî, Ebû Zûr'a Ahmed b. Abdurrahim b. el-Hüseyin, (ö.826/1423), el-Beyân ve't-Tavhid li men Uhrice lehu fi's-Sahih ve müsse bi Darbin mine't-Tecrih (thk. Kemâl Yusuf el-Hût) Beyrut 1990-
-Kitabu'l-Müde'llisin (Yazma) Özel Kütüphanemiz
- Irâki, Zeynuddin Ebu'l-Fadl Abdurrahim b. el-Hüseyin (806/1403), et-Takyid ve'l-İzâh li mâ Utlika ve Uğlika min Mukaddimetî'bni's-Salâh, yer ve tarih yok
- Itr, Nurettin, el-İmam et-Tirmizî ve'l-Muvazenetu Beyne Câmihi ve Beyne's-Sahihayn, Halep 1390/1970
-Menhecu'n-Nakd fi Ulûmi'l-Hadis, Dimeşk 1992
- İbn Adiyy, Ebû Ahmed Abdullah el-Cürcânî (ö.365/976), el-Kâmil fi Duafâi'r-Ricâl, (Thk.Süheyl Zekkar), I-VIII, Beyrut 1988
- İbn Arrâk (963/1556), Tenzihu's-Şeriatü'l-Merfua ani'l-Ahbari's-Şeniati'l-Mevdua, Beyrut 1986
- İbn Cemâa, İzzuddin Ebû Ömer, Abdülaziz b. Muhammed (ö.767/1366), Meşyeha, (Yazma) Feyzullah Ef. No:535
- İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed b. Muhammed (ö.327/939), Kitabu'l-Cerh ve't-Ta'dîl, I-IX, (nşr.Dâîratu'l-Maarif), Haydarabad 1952
- İbn Hacer, Şihabuddin Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö.852/1148),
-Lisanu'l-Mizan, I-VII, (nşr. Meclisu'd-Dâirati'l-Maarif) Haydarabad 1971
-el-Mucemu'l-Muesses li'l-Mu'cemi'l-Müfehres, (yazma) Süleymaniye Ktp. Âşir Ef.75/I
-Nuhbetü'l-Fiker Şerhi Nüzhetü'n-Nazar fi Tavzihi Nuhbeti'l-Fiker, (trc.Talât Koçyiğit) Ankara 1971

-en-Nüket alâ Kitabi'bni's-Salâh, I-II Riyad 1988

-Ta'rifu Ehli't-Takdis bi Merâtibi'l-Mevsufine bi't-Tedlis, (Tabakatu'l-Müde'llisin), (Thk.Dr.Âsım b. Abdullah el-Karayûti), Ürdün trsz.

-Takribu't-Tehzib, (thk. Halil Me'mun), I-II, Beyrut 1997

-Tehzibu't-Tehzib, I-VI, Beyrut 1991

-Hedyus-Sârî Mukaddimetu Fethi'l-Bârî bi Şerhi Sahihi'l-Buhârî (Thk.Abdülaziz b. Abdullah b. Bâz), Beyrut 1991

İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (ö.681/1282), Vefeyâtu'l-A'yan ve Enbâu Ebnâ'iz-Zaman, (thk. İhsan Abbas), I,VIII, Beyrut 1994

İbn Hıbbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibban b. Ahmed el-Büstî (354/965),

-Kitâbu's-Sikât, I-IX, (Neşr. Dâiratu'l-Maarifi'l-Osmâniyye) Haydarabad 1982

-Kitabu'l-Mecrûhin Mine'l- Muhaddisin ve'd-Duafa ve'l-Metrûkîn, (Thk. Muhammed İbrahim Zeyd), I-III, Haleb 1936

İbn Kayyim, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye el-Hanbelî (ö.751/1350), el-Menâru'l-Münif fi's-Sahih ve'd-Daîf, (thk. Abdülfettah Ebû Gudde), Beyrut 1994

İbn Kesir, İmâduddin Ebu'l-Fidâ İsmail (ö.774/1372), Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm (thk.Komisyon), I-IV, Beyrut 1991

İbn Kuteybe: Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dinverî (276/889), (Thk.Servet Ukkâşe), Kahire, trsz.

İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem el-lfrîkî el-Mısrî (ö.711/1311), Lisanu'l-Arab, I-XV, Beyrut 1994

-Muhtasaru Tarihi Dimeşk, Li'bn Asâkîr, (thk.Sekîne eş-Sehbânî), I-XV, Dimeşk 1984-1988

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd, Kâtibu'l-Vâkidî, et-Tabakaâtu'l-Kübrâ, I-VIII, Beyrut 1968

İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takiyuddîn Ahmed b. Abdulhalim, Minhacu's-Sunnet'in Nebiyye, (thk.Muhammed Reşad Salim), I-VIII, yy.1986

İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Şâhin (ö.385/995), Tarihu Esmaâi'd-Duafâ ve'l-Kezzâbin, (thk. Abdürrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî), Medine 1989

İbnu'l-Cevzî, Cemâluddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (ö.597/1201), ed-Duafâ ve'l-Metrûkîn, (thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kadî), I-III, Beyrut 1986-el-Mevduât, (neşr. Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye), I-II, Beyrut 1995.

İbnu'l-Hayr, Ebu Bekir Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halife el-Emevî el-lşbilî (575/1179), Fehrese Ma Revâhu an Şuyûhihî mine'd-Devâvîn el-Musannafe fi Durûbi'l-İlm ve Envâi'l-Maârif, Beyrut 1963 (Thk.Franciscus Codera-J. Bibera tar-rago)

İbnü'l-Esir, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Kerem Muhammed b. Muhammed Abdülkerim b. Abdülvahid eş-Şeybanî (ö.630/1232), el-Kâmil fi't-Tarih (Thk.Yok), I-XII, Beyrut 1965-1966

el-lşbilî, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Halife el-Emevî (ö.575/1179), Fehrese (nşr, Françiscus Codera), Kahire 1963

İbnu'l-İmad, Abdülhayy el-Hanbelî (ö.1089/1679), Şezaratu'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb, I-VIII, Beyrut trsz.

İbnu'n-Nedim (ö.385/995 yaklaşık), Fihrist (thk, İbrahim Ramazan), Beyrut 1994

İbnu's-Salâh, Ebû Amr b. Abdurrahman eş-Şehrzûrî (8.643/1245), Ulûmi'l-Hadis (Mukaddime), (Thk.Nurettin İtr), Dimeşk 1986

İsmail Paşa Bağdâdî (ö.1339/1920), Hediyyetü'l-Arifin Esmau'l-Müellifin ve Âsaru'l-Musannifin, (neşr.Kilisli Rifat Bilge-İbnu'l-Emin Mahmut Kemal), I-II, İstanbul 1951-1955

-İzâhu'l-Meknûn alâ Keşfi'z-Zûnun an Esâmi'l-Kutub ve'l-Fünûn, (nşr. M.Şerafettin Yaltekaya-Muallim Rifat bilge), I-II, İstanbul 1971-1972

İzzuddin, İbnu'l-Esir el-Cezerî (ö.630/1232), el-Lübâb fi Tehzibi'l-Ensâb, I-III (thk.İhsan Abbas), Beyrut trsz.

Kandemir,Yaşar: Mevzu Hadisler, Ankara 1975

Karaman, Hayrettin, İslam Hukuk Tarihi, İstanbul 1975

Kâsimî, Muhammed Cemaleddin, Kavaidu't-Tahdis Min Funûni Mustalahi'l-Hadis, (thk.Muhammed Behçet el-Baytar), Beyrut 1987

Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife (ö.1067/1657), Keşfu'z-Zunun an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn (nşr. M.Şerafeddin Yaltekaya-Muallim Rifat Bilge), I-II, İstanbul 1971

Kehhâle, Ömer Rıza, Mu'cemu'l-Müellifin Terâcimu Musannifiyyu'l-Kutubi'l-Arabiyye, I-XV, Dimeşk 1957-1961

Kettâni, es-Seyyid eş-Şerif Muhammed Ca'fer (ö.1345/1926), er-Risaletü'l-Müstatrafe li Beyâni Meşhûri Kütübî's-Sünneti'l-Müşerreffe, (neşr.Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemi b. Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî), Beyrut 1986

-Hadis Literatürü (terc.Yusuf Özbek) İstanbul 1994

Koçkuzu, Ali Osman, Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi, İstanbul 1983

Koçyiğit, Talât, Hadis Terimleri Sözlüğü, Ankara 1992

-Hadis Târihi, Ankara 1981

-Hadis Usulü, Ankara 1993

Kohlberg Etan "Şhî'î Hadith", [The Cambridge History of Arabic Literature, I.cilt (Arabic Literature to the End of the Umayyed Period) ed. A.F.L. Beeston, Cambridge 1983] pp.299-307

Kırbaçoğlu, Hayri, İslâm Düşüncesinde Sünnet, Ankara 1993

Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdulheyy el-Hindi (ö.1304/1887), er-Ref'u ve't-Tekmîl fi'l-Cerh ve't-Ta'dil, (thk.Abdülfettah Ebû Gudde), Beyrut 1987

Ma'mer b. Râşid el-Ezdî (ö.154/771) Câmi' Thk. Habiburrahman el-A'zamî), Abdürrezzak'ın Musannaf'ının sonunda Beyrut 1972

Mâlik b. Enes, İmam (ö.179/795), el-Muvatta, (thk. Muhammed Fuad Abdülbaki), I-II, Beyrut 1985

Mizzî, Ebu'l-Haccac Cemâluddin Yusuf el-Mizzî (ö.742/1341), Tehzibu'l-Kemâl fi Esmâir'r-Ricâl (thk. Beşşar Avvad Maruf), I-XXXV, Beyrut 1985-1992

Motzki, Harald, Journal Of Near Eastern Studies 50 (1991) Chicago, PP.1-22 "The Musannaf of Abd al-Razzak al-San'anî as a Source of Authentic Ahadith of the First Century A.H.

Muhammed Accâc el-Hatib, es-Sunetu Kable't-Tedvin, Kahire 1963

Muhsin Emin el-Hüseynî el-Âmilî, A'yânu's-Şia, (thk.Hasan el-Emin), I-X, Beyrut 1986

Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî (261/875), el-Câmiu's-Sahih, (neşr.M.Fuad Abdülbaki), I-IV, Mısır 1374/1955

Naim, Ahmed, Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi, I, (Mukaddime), Ankara 1976

Necâşî, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Ali el-Esedî el-Kûfî (ö.450/1058), Fihristu Esmâi Musannifi's-Şia, Kum 1398

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî (ö.303/915), ed-Duafâ ve'l-Metrukin (thk. Boran el-Fenâvî-Kemal Yusuf el-Hût), Beyrut 1985

Nevevi, Muhyiddin Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref (ö.676/1277), İrşâdu Tullâbi'l Hakâik İlâ Ma'rifeti Süneni Hayri'l-Halâik, (thk. Abdülbâri Fethullah es-Selefi), I-II, Beyrut 1987

Okiç, M.Tayyib, Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler, İstanbul 1959
-Hadis ve Tefsir Usulünün Bazı Meseleleri Ankara 1995

Onat, Hasan, Emevîler Devri Şiî Hareketleri, Ankara 1993

Özdemir, Mehmet-Beksaç, A.Engin "Endülüs" md.D.İ.A. c.XI,211-232, İst. 1995

Özek, Ali, Hadis Ricali, İstanbul 1967.

- Öztuna, Yılmaz, İslâm Devletleri, I, Ankara 1989
- Plessner, M., Süfyan es-Sevrî, MEB, İ.A.,c.XI, İstanbul 1967
- Râmerhurmuzî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Abdurrahman (ö.360/971), el-Muhaddisu'l-Fâsıl Beyne'r-Râvi ve'l-Vâî (thk. Muhammed Accâc el-Hatib), Beyrut 1984.
- Sâlihî, Muhamed b. Yusuf ed-Dimeşkî, Ukûdu'l-Cuman fi Menâkibi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'man, (thk. Ebu'l-Vefâ el-Ef-gânî), Haydarabad 1974
- Sandıkçı, S.Kemal, İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis, Ankara 1991
- Sehâvî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman (ö.902/1497), el-Mütekellimune fi'r-Ricâl, (thk.Abdülfettah Ebû Gudde), Er-beu Resâil içinde, Beyrut 1990
- es-Sem'ânî, Ebu Saîd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temîmî (ö.562/1167), el-Ensâb, (thk.Abdullah Ömer el-Bârûdî), I-V,
- Sezgin, M.Fuad, Tarihu't-Tûrâsi'l- Arabî (Almanca'dan trc. Mahmud Fehmi Hicâzî-Dr.Fehmi Ebu'l-Fadl, I-II), (nşr.el-Hey'etu'l-Muriyye el-Âmme li'l-Kitab), Kahire1977-1978
- Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1956
- Hadis Musannefâtının Mebdei ve Ma'mer b. Raşid'in Câmi'i Türkiyat Mecmuası, XII,115-134, İstanbul 1955
- Sibt b. el-Acemî, Ebu'l-Vefa İbrâhim b. Muhammed (ö.841/1437),
- el-İğtibat bi men Rumiye bi'l-İhtilât, Şerhi Nihayetu'l-İğtibât ile birlikte, Beyrut 1988

-et-Tebyîn li Esmâi'l-Müdeîlisin, (Thk. Yahya Şefik Hasan),
Beyrut 1986

Sofuoğlu, M.Cemal, Şia'nın Hadis Anlayışı, AÜİF (yayınlanmamış
Doktora Tezi), Ankara 1977

-Hadis Tenkidi Yönünden el-Kâfi Üzerine Bir İnceleme,
AÜİF (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Ankara 1987

-Şia-i İmamiyye'nin Hadis Anlayışı, Milletlerarası Tarihte ve
Günümüzde Şiilik Sempozyumu, ss.257-298, İstanbul 1993.

-Şia'nın Sahabiler Hakkındaki Bazı Görüşleri, AÜİFD,
c.XXIV, 1981, ss.532-539

Subhi es-Salih, Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları, (trc.Yaşar Kandemir),
Ankara 1973

Sübki, Tâcüddin Ebu'n-Nasr Abdülvehhab b. Ali (ö.771/1369),

-Kaide fi'l-Cerh ve't-Ta'dil, (thk. Abdülfettah Ebû Gudde),
(Erbeu Resâil içinde) Beyrut 1990.

-Tabakatu's-Şâfiyyeti'l-Kübra, (thk.Abdülfettah Muhammed
el-Halv-Ma'hud Muhammed et-Tanâhî), I-X, Kahire 1966

Suyûtî, Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö.911/1505), Tedribu'r-
Râvî fî Şerhi Takribi'n-Nevevî, (thk. Abdülvehhab Abdul-
latif) I-II Beyrut 1979

-el-Leâli'l-Masnûa fi'l-Ahâdisi'l-Mevdûa, (thk. Ebû Abdur-
rahman Salâh b. Muhammed), I-II, Beyrut 1996

-Risale fi'l-Müddesilîn min Ricâli'l-Hadis, (thk.Muhibbuddin
Ebû Said Ömer b. Ğarâme el-Amravî), Beyrut 1995

-el-Câmiu's-Sağîr, I-II, Beyrut 1992

Sıddîkî, Muhammed Zubeyr, Hadîs Edebiyatı Tarihi, (trc.Yusuf Ziya Kavakçı), İstanbul 1966

eş-Şafîî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris el-İmam (ö.204/819), er-Risâle, (Thk.A.Muhammed Şâkir), Beyrut trz.

Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali es-San'ânî (ö.1250/1834), el-Fevâidu'l-Mecmûa Fî'l-Ahâdisi'l-Mevdûa, (thk.Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî), Kahire 1960

Şihabuddin Ebu Abdullah Yakut b. Abdullah el-Hamevî er-Rûmi el-Bağdâdî (ö.626/1228), Mu'cemu'l-Buldân, I-V, Beyrut 1955-1957)

-Mu'cemu'l- Udebâ, I-XX, Beyrut 1938

Şinkîfî, Ahmed Abdülkadir el-Medenî, Tenbihu'l-Huzzâk, Medine 1392/1972.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö.310/923), Tarihu'r-Rüsûl ve'l-Mülûk, (Tarihu't-Taberî), (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Kahire 1990

Tahrânî, Aka Büzürk et-Tahrânî, ez-Zerîa ilâ Tesânîfi's-Şîa, I-XXV, Beyrut 1983

Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa, Miftahu's-Saâde ve Misbahu's-Siyâde fi Mevduâtü'l-Ulûm, I-III, Beyrut 1985

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (ö.279/892), Kitabu'l-İlel (Câmiin Sonunda), V, (thk. Kemâl Yusuf el-Hût), Beyrut 1987

Toksarı, Ali, Müdellis Hadis ve Sahabeye Tedlis İsnadı, EÜİFD ss.220-237 Sayı. V, Kayseri 1988

Topaloğlu, Bekir, Kelâm İlmi, İstanbul 1996

Tibî, el-Hüseyn b. Abdullah, el-Hulâsa fi Usûli'l-Hadis, (thk. Subhi es-Sâmerrâî), Beyrut 1985

Üçok, Bahriye, İslâm Tarihi Emevîler-Abbasiler, Ankara 1983

Uğur, Mücteba,

-Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü, Ankara 1992

-Hadis İlimleri Edebiyatı, Ankara 1989

Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr (ö.323/935), ed-Duafâ el-Kebîr, I-IV, (thk.Abdulmuti Emin Kal'acî), Beyrut 1984

Umerî, Ekrem Ziya, Hadis Tarihi, (trc. İsmail Kaya), Konya 1990

Ünal, İsmail Hakkı, İmam Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu, Ankara 1994

Vloten, Gerlof Van (ö.1903), Emevîler Devrinde Arab Hakîmiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar, (trc.Mehmet S.Hatiboğlu), Ankara 1986

Watt, W.Montgomery, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, (trc. Ethem Ruhi Fırlalı), Ankara 1981

Wellhausen, Julius, İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, (Terc.Fikret Işıltan), Ankara 1989

Yardım, Ali,

-Hadis I, İzmir 1984

- Hadis II, İzmir 1984

-Kuzâi ve Müsnedü's-Şihâb'ı, D.E.Ü.İ.F.D., ss.285-348, Sayı:IV, İzmir 1987

Yücel, Ahmet, Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi, İstanbul 1996

Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ahmet et-Türkmânî (748/1347) ,

-Mizanu'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl, (thk. Ali Muhammed el-Becâvî), I-IV, Kahire 1382/1963

-Muğnî fi'd-Duafâ, I-II, (Thk. Nurettin İtr), Yer ve Tarih Yok.

-Siyeru A'lâmi'n-Nubela, (Thk.Şuayb el-Arnavud vd.), I,XXIII, Beyrut 1985

-er-Ruvâtu's-Sikat el-Mütekellemu fihim bi mâ lâ Yûcibu Reddehum, (thk.Muhammed İbrahim el-Mûsuli), Beyrut 1992

-Târihu'l-İslâm, I-XXXIII, (thk.Dr.Ömer Abdülsellam Tedmûnî), Beyrut 1987-1995

-Tezkiretü'l-Huffaz, I-IV, Haydarabad 1375-1377/1955-1958

-Zikru Men Yu'temedu Kavluhu fi'l-Cerh ve't-Ta'dil, (thk. Abdülfettah Ebû Gudde),(Erbeu Resâil)içinde, Beyrut 1990.

Zerkeşî, Bedrüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah et-Türki (ö.794/1392), et-Tezkira fi'l-Ahadisi'l-Müşteriha, (thk. Mustafa Abdülkadir Ata) Beyrut 1986

Zetterstéen, K.V., M.E.B.İslam Ansk. "Abbâsiler" Md. I,İstanbul 1940

Zeydan, Corci, İslâm Medeniyeti Tarihi,I-V, (trc.Zeki Megamiz), İstanbul 1974-1976

Ziriklî, Hayreddin, el-A'lâm Kamusu Terâcim li Eşhuri'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müsta'rabîn ve'l-Müsteşrikîn, I-XIII, Beyrut 1969.